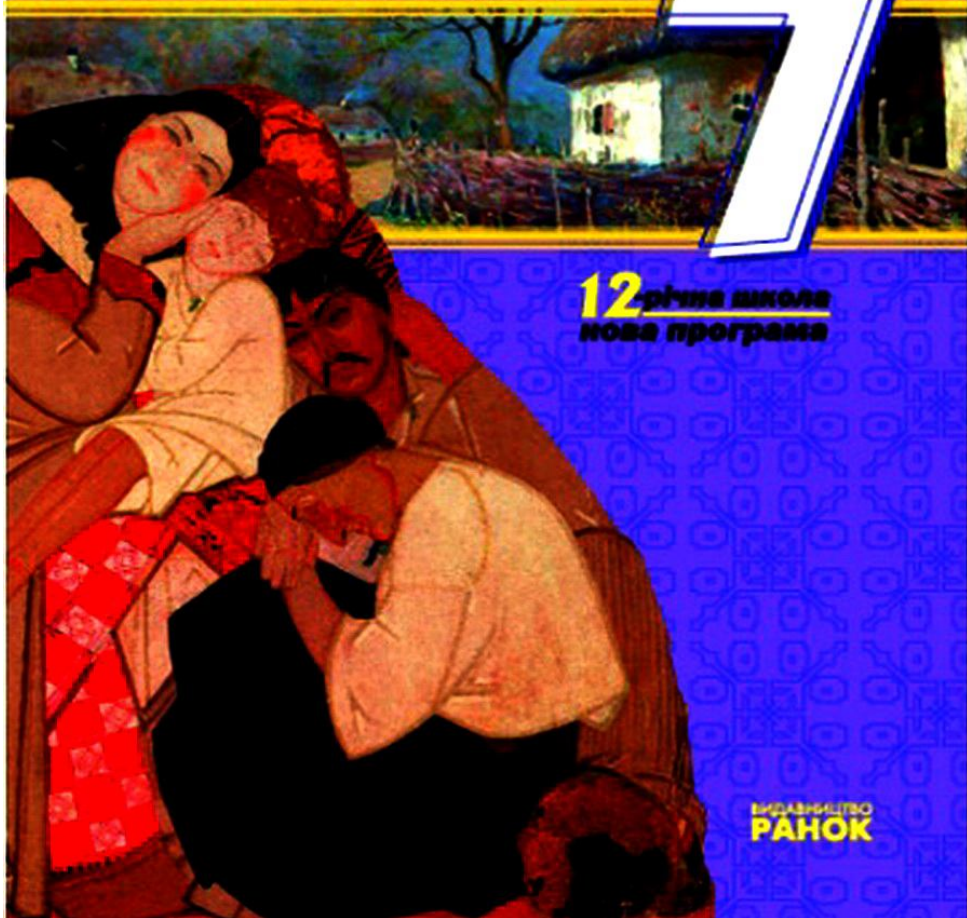

Українська література

ХРЕСТОМАТІЯ
для шкіл з російською мовою навчання

7

12 річна школа
нова програма

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

МИНУВШИНА УКРАЇНИ У ФОЛЬКЛОРИ

НАРОДНІ ДУМИ

Оригінальним і популярним видом усної народної творчості в давній Україні була дума.

Дума — це українська народна ліро-епічна пісня героїчного характеру про історичне минуле, досить великого обсягу.

Думи відомі з XV століття. Виконувалися вони народними співцями під акомпанемент кобзи чи ліри. Більшість дум присвячено боротьбі з татарськими і турецькими поневолювачами, тяжкій долі невольників («Невольницький плач»), їхній втечі до рідного краю («Дума про Марусю Богуславку»), народно-визвольній боротьбі під проводом Богдана Хмельницького («Козак Голота», «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка», «Хмельницький та Барабаш», «Іван Богун» та ін.), звеличенню керівників і героїв національно-визвольної боротьби, воїнів-козаків, вірних захисників батьківщини.

Народні думи дуже близькі до історичних пісень та билин. У них схожа тематика, пов'язана з героїчною боротьбою, захистом вітчизни, але якщо пісня співається, то дума виконується речитативом — повільним проказуванням, близьким до співу. Крім того, дума має нерівноскладові рядки, переважно дієслівне римування.

Народні думи сповнені глибоких патріотичних почуттів. Так, у думі «Невольницький плач» ніби вся Україна наповнюється сумом та риданнями. Проте українські козаки в турецькій неволі не забувають про рідний край, не втрачають надії на повернення

На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений...

Глибокий історичний зміст, гаряче авторське почуття і виразність поетичних засобів сприяли розповсюдженню дум, їхній популярності. Саме завдяки цьому думи мали вплив на українську та російську поезію (Т. Шевченко, К. Рилєєв, М. Лермонтов, А. Малишко та ін.) і були художньо опрацьовані багатьма письменниками.

ДУМА ПРО МАРУСЮ БОГУСЛАВКУ

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників,
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки,
Ви, біднії невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера!»
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах пізнавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславо!
Почім ми можем знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі не видаєм,
То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера».
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській великодняя субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень».
То тоді ті козаки тее зачували,
Білим лицем до сирої землі припали,
Дівку-бранку,

Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день Великдень сказала!»
То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Теє зачувала,
Словами промовляла:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Та не лайте мене, не проклиняйте,
Бо як буде наш пан турецький до мечеті
від'їжджати,
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати».
То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, —
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю відпускає
І словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,

Моєму батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Ґрунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурменилась
Для роскоші турецької,
Для лакомства нещасного!»
Ой, визволи, боже, нас, бідних невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
на тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

Початковий рівень

1. Що таке думи, ким і як вони виконуються?
2. Хто така Маруся Богуславка, про яку оповідається в народній думі?
3. З якого краю і з якого роду Маруся Богуславка?

Середній рівень

4. Чи є аналогії жанру думи в інших народів, які?
5. Чому козаки розсердилися на Марусю, коли та повідомила їм, що тепер на батьківщині Великодня субота?
6. Як змальовується рідний край козаків та Марусі Богуславки?

Достатній рівень

7. Чи можна вважати вчинок Марусі Богуславки подвигом? Свою відповідь обґрунтуйте.
8. Чому Маруся не погодилася йти з козаками у свій рідний карай?
9. Які ознаки думи наявні у народному творі про Марусю Богуславку?

Високий рівень

10. На вашу думку, як у подальшому складеться доля Марусі Богуславки? Свої припущення обґрунтуйте.
11. Опишіть історичні часи, про які йдеться в «Думі про Марусю Богуславку».
12. Наведіть приклади різних художніх засобів, використаних у думі, визначіть їхню роль у розкритті теми та ідеї твору.

ІСТОРИЧНІ ПІСНІ

Про далеке минуле, історичних героїв можна прочитати в підручнику історії і в енциклопедії, однак краще за народну пісню, що прийшла з тих далеких століть, ніщо не передасть дух часу, почуття, сподівання, болі й радощі героїв, ставлення народу до своїх славних лицарів-оборонців.

Історичними називаються пісні, у яких зображені важливі події минулого та видатні особи. Основні риси народних пісень: змістовність і стислість, висока поетичність мови, віршована форма, відповідність характеру мелодії змістові пісні, варіантність.

Герої пісень цього жанру — історичні особи, славні подвиги яких закарбувалися в народній пам'яті. Найдавніші пісні прийшли до нас із XV сторіччя, з часів турецько-татарського лихоліття, пожеж та руїн. Вони розповідають про боротьбу українського народу проти турецько-татарських завойовників.

Значну частину складають також пісні, що розповідають про боротьбу українського народу з поляками. У XIV–XVI ст. значна частина українських земель була захоплена польськими панами (шляхтою). З того часу почала точитися непримиренна боротьба проти поневолювачів. У середині XVII ст. на визвольну війну під керівництвом Богдана Хмельницького піднявся весь народ. Татари в цей час часто виступали союзниками козаків у боротьбі проти поляків, але ще частіше зраджували, робили грабіжницькі напади на міста й села України. У гострих сутичках гинули і козаки, і кримські татари.

Мужності, вірності козаків та їхній відданості присязі, побратимам, що дивувала навіть ворогів, присвячено багато народних пісень, у яких народ зберіг пам'ять про славних синів своїх, які в години негоди підіймалися на захист української землі, били ворогів, але часто гинули й сами.

Особливості народних історичних пісень дуже точно визначив письменник М. Гоголь: «Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця... Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче вдихнути дух минулого віку, загальний характер всього цілого і кожного окремо, то він буде задоволений цілком: історія народу розкриється перед ним у ясній величі».

ОЙ НА ГОРІ ТА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі та женці жнуть
А попід горою,
Попід зеленою,
Козаки йдуть.

Гей, долиною,
Гей, широкою,

Козаки йдуть.
А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде Запорізьке
Хорошенько!
Посередині пан хорунжий,
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильне-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!
Гей, хто в лісі, озовися!
Та викрешем огню,
Та потягнем люльки,
Не журися!»

Гей, долиною,
Гей, широкою,
Не журися!

Початковий рівень

1. Що таке історичні пісні?
2. Про яких історичних осіб згадується у пісні «Ой на горі та женці жнуть»?
3. Який настрій, тембр звучання у пісні «Ой на горі та женці жнуть»?

Середній рівень

4. Поясніть значення слів «хорунжий», «люлька», «необачний», «викрешем», «потягнем».
5. До яких художніх засобів відносяться слова «хорошенько», «кониченько», «вороненький» і подібні?
6. Прочитайте першу строфу пісні «Ой на горі та женці жнуть» і визначіть, що було характерним для тієї історичної доби?

Достатній рівень

7. Чим історичні пісні відрізняються від народних дум?
8. У яких рядках пісні використаний гумор, про що це свідчить?
9. Прокоментуйте останню строфу пісні, вкажіть, про що вона свідчить (як характеризує народ, що її склав).

Високий рівень

10. Опишіть історичні часи, про які складено пісню «Ой на горі та женці жнуть».
11. Опишіть характер героя пісні Сагайдачного, який «проміняв жінку на тютюн і люльку».
12. За допомогою яких художніх засобів передається ставлення народу до героїв пісні «Ой на горі та женці жнуть»?

ОЙ У СТЕПУ КРИНИЧЕНЬКА

Ой у степу криниченька,
З неї вода протікає. (2)
Гей, там чумаки сиві воли пасе
Та з криниці напуває.

Воли ревуть, води не п'ють,
Бо в Крим доріженьку чують. (2)
Ой Бог знає, та Бог і відає,
Де чумаченьки ночують.

Ой ночують чумаченьки
В чистім степу при долині, (2)
Розпустили сірі воли пасти
При зеленій муравині.

Умер, умер чумаченько
Та в неділеньку вранці, (2)
Поховали того чумаченька
У зеленому байраці.

Ой прилетіла сива зозуленька,
Та все «ку-ку» та «ку-ку». (2)
Ой подай, чумаче, та подай, голубе,
Та хоч правую руку!

Ой рад би я, моя мила,
Хоч обидві подати: (2)
Насипано та сирої землі,
Що не можу підняти.

Початковий рівень

1. До якого виду відноситься ця пісня?
2. Про який історичний період, історичне явище йдеться у пісні?
3. За чим ходили чумаки в Крим?

Середній рівень

1. Хто такі чумаки, розкажіть, що ви про них знаєте.
2. Поясніть слова «криниця», «байрак», «муравина».
3. Які художні деталі пісні вказують на те, що чумацтво — важке й небезпечне заняття?

Достатній рівень

1. Схарактеризуйте збірний образ чумаків.
2. Відібравши відповідну лексику, визначте як народ, що склав цю пісню, ставився до чумаків.
3. Що символізує образ зозулі, з ким він асоціюється, чому?

Високий рівень

1. Порівняйте чумацькі пісні та козацькі. Що в них спільне, а що відмінне?
2. Зробіть короткий ідейно-художній аналіз пісні.
3. Доведіть, що пісня «Ой у степу криниченька» — народна.

НАРОДНІ БАЛАДИ

Балада — ще один цікавий і улюблений вид словесної творчості українського народу.

Балади виникли як пісні до танцю. Поступово словесний текст разом із мелодією відокремилися від танцю, і балада стала одним із видів народних пісень.

Тепер балада — це невеликий ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного або героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом.

Баладі властива невелика кількість персонажів, узагальненість без деталізації, стислість у викладі матеріалу. Гострота, часом трагічність сюжету поєднується в ній з яскраво-ліричним забарвленням розповіді.

Народні балади близькі до історичних пісень. Але якщо в історичних піснях на першому місці — правдиве відображення конкретної події чи конкретного героя, то в баладі основним є висловлювання глибоких переживань, викликаних цими подіями, часто фантастичними і трагічними.

Найдавнішими вважають балади, в яких розкриваються поетичний світогляд українського народу, його міфологічні уявлення, фантазії, розуміння явищ природи. Найпоширенішим мотивом у таких баладах є перетворення людини на рослину, тварину, птаха. Так, у баладі «Тройзілля» розповідається, як із посіченого ворогами Івася і невинно забитих сиріт виростили три рослини:

Що перше зіллячко — то ж василечки,
А друге зіллячко — то ж барвіночок,
А третє зіллячко — то ж любисточок...

Існує чимало балад, які відносяться до соціально-побутових, в них змальовуються взаємини між батьками і дітьми, братами і сестрами, розкриваються почуття кохання й ненависті, образи й ревнощів («Ой не ходи, Грицю...», «Ой чие ж то жито, чий ж то покоси» та ін.).

Багато балад відображають різні історичні періоди життя українців — козаччину, війни, ворожі напади, татарський та турецький полон («Да шумить, гуде дібровонька», «Чорна рілля зорана» та ін.).

За час свого існування балада зазнала чималих змін. Вперше з'явившись в народній творчості, вона поступово увійшла до художньої літератури.

В Україні в жанрі балади творили романтики П. Гулак-Артемовський, Л. Боровиковський і Т. Шевченко, особливо в ранній період. Вони широко використовували у своїх творах українські перекази, легенди і повір'я, народну фантастику та фольклорні засоби для яскравого змалювання глибоких почуттів та переживань героїв.

Поети пізніших часів також нерідко використовували жанр балади у своїй літературній творчості.

ОЙ БУВ В СІЧІ СТАРИЙ КОЗАК

Ой був в Січі старий козак, на прозвище Чалий,—
Вигодував сина Саву¹ козакам на славу.
Не схотів же та той Сава козакам служити,
Відклонився до ляшеньків в Польщу паном жити.
Та схотів же та той Сава слави залучити,
Став козаків-запорожців по степах ловити.
Ой наш батько, наш кошовий, по козаках тужить:
Ой хто б піймав пана Саву,— сам йому послужить,
Каже Чалий: «Мого сина ніхто з нас не вловить,
Хіба Гнатко та Кравчина до себе підмовить.
Ой ти, Гнатко², ти, Кравчино³, ти всі шляхи знаєш,
А чом же ти мого сина в руки не піймаєш?»
Пан кошовий каже: «Гнатку! Як Саву не вловиш,
То сам же та за його голову положиш!»
Пішов Гнатко з Кравчиною Саву підмовляти,
Як не схоче з Польщі іти, то й до смерті предати.
У дорозі зустрівсь литвин, став їх наставляти,
А як того пана Саву та у руки взяти.
«Візьмемо своєї землі в чоботи під ноги⁴,
А щоб не знав та пан Сава нашої підмови».
Сидить Сава кінець столу та листоньки пише,
А Савиха молодая дитину колише.
Ой як скінче дрібних листів та й спатоньки ляже,
А щось йому під віконцем «добривечір» каже.
Ускочили гайдамаки у саму світлицю.
Ой як скочив та пан Сава із-за свого столу,
Ухопили пана Саву за правую ногу.

Ой кинеться та пан Сава до ясного меча,—
 Ухопили пана Саву з-під лівого плеча.
 Ухопиться та пан Сава за ясну зброю,—
 Ой підняли пана Саву на три списи вгору.
 Не досягнув та пан Сава до своєї булави,
 Положили пана Саву на дубовій лаві:
 «Оце ж тобі, пане Саво, сукна-адамашки,
 Що ти нажив, вражий сину, з козацької ласки!»

- 1 *Сава Чалий* — історична особа, був ватажком надвірних козаків князів Любомирських. У час піднесення гайдамацького руху в 1734 р. приєднався до гайдамаків-повстанців проти польсько-шляхетського феодального гніту. Але у 1736 р. він добровільно з повинною прийшов до польського уряду і зрадив своїх товаришів. Вислужуючись перед польським урядом, Сава організував напади на гайдамаків, жорстоко розправлявся з полоненими. У 1741 р. відомий гайдамацький ватажок Гнат Голий від імені запорозьких козаків скарав зрадника.
- 2 *Гнатко* — Гнат Голий.
- 3 *Кравчина* — тут помічник Гната Голого.
- 4 *Візьмемо своєї землі в чоботи під ноги* — за давнім народним звичаєм, запорозькі козаки клали собі в чобіт грудку рідної землі, яка нібито додавала воїнові сили в боротьбі проти ворогів.

Початковий рівень

1. Що таке народні балади?
2. Про які часи йдеться у баладі «Ой був в Січі старий козак»?
3. Яка основна тема (проблема) піднімається у баладі «Ой був в Січі старий козак»?

Середній рівень

4. За що покарали Саву Чалого?
5. Як батько, старий козак, ставився до свого сина Сави?
6. Хто підказав козакам, як здолати Саву Чалого?

Достатній рівень

7. Порівняйте народні балади з народними думами та історичними піснями, знайдіть спільне та відмінне.
8. Яка головна думка балади «Ой був в Січі старий козак»? Чи не здається вона вам надто суворою? Відповідь обґрунтуйте.

9. Для чого козаки брали «свої землі в чоботи під ноги»?

Високий рівень

10. Опишіть історичні часи, про які йдеться у баладі «Ой був в Січі старий козак».
11. Які ознаки народної балади наявні у творі «Ой був в Січі старий козак»?
12. Наведіть приклади художніх засобів, використаних у баладі, з'ясуйте їхню роль у характеристиці героїв, розкритті теми та ідеї.

І ОЖИВА ІСТОРІЯ НАРОДУ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814—1861)

Ім'я Тараса Григоровича Шевченка можна зустріти у назвах міст і селищ, вулиць, культурних та освітніх закладів, кораблів. Воно відоме не лише в Україні, а й у всьому світі. Пам'ятники Великому Кобзареві є в далекому й близькому зарубіжжі. Чернеча гора під Каневом, де похований видатний письменник, стала національною святинєю.

Пригадаймо віхи біографії Т. Шевченка і подивуймося!

Прожив він 47 років, з них 24 — у неволі, в кріпацтві, не маючи засобів до освіти, розвитку таланту, потім 10 років заслання із забороною писати й малювати. Між тим йому вдалося стати великим письменником та художником, академіком-гравером, знаним у Європі.

Практично все своє свідоме життя Шевченко прожив за межами України. 15-річного сироту пан Енгельгардт забрав із собою до Вільно, де майбутній письменник страждав від нудьги та образ, а потім відвіз до холодного, похмурого й вологого Петербургу. Там, розтираючи фарби та фарбуючи паркани у майстра Ширяєва, Тарас згадував біленькі хатини та зелені садочки, чарівні пісні любові своєї України, зовсім забуваючи про те, що з ним там сталося погане.

Та Петербург приніс Шевченкові не лише страждання, а й довгоочікуване, таке бажане звільнення від кріпацтва. Тут він навчався улюбленій справі — малюванню, у нього з'явилася можливість ґрунтовної самоосвіти, юнак знайшов багато друзів, тут почалася його поетична творчість.

Перебуваючи на чужині, Тарас не забув мови, не втратив гарячої любові до рідного краю, українського народу, став на його захист. Шевченка радо запрошували в гості, на проживання великі пани, його любила княжна, а він залишився бідним, але вільним самітником.

В Україну Т. Г. Шевченко повернувся вже дорослою знаменитою людиною.

Творчість письменника стала національною гордістю, надбанням українського народу. Про створення одного з таких шедеврів відомий цікавий факт з біографії митця. Після закінчення Петербурзької академії мистецтв Шевченко був направлений на роботу художником у Київську археологічну комісію. Пізньої осені 1845 року на Переяславщині він повертався із села Андрушів у село В'юнище, де змальовував пам'ятки

старовини. У дорозі його застав дощ, холодний вітер, і поет дуже застудився. У нього розпочалося запалення легенів, яке в той час дуже рідко виліковувалося. Лікар А. Козачковський, приятель Тараса Григоровича, дізнався про лихо й забрав поета до себе в Переяслав.

Важко було на душі у поета. Думав, що вже й попрощається зі світом. А так хотілося зробити щось для України, для свого народу! Саме тоді й народилися рядки духовного заповіту, у якому Шевченко закликав українців скинути нарешті ненависні кайдани кріпаччини, зажити по-новому, як годиться — добре, мирно, радісно.

На щастя, Тарас Григорович одужав, продовжив творити й боротися поетичним словом за втілення своєї найбільшої мрії — за волю для рідного народу.

А «Заповіт» став улюбленим у народі твором, потім народною піснею. Музику до нього писали багато композиторів, але найвідомішою стала мелодія полтавського учителя Гордія Гладкого.

В біографії Т. Г. Шевченка можна знайти багато «див» та контрастів, та одне в ній безперечне — його книга «Кобзар» заявила світові про існування українського народу, що хоч і поневолений, але гордий, волелюбний, має оригінальну творчість, свої звичаї, традиції й багатовікову історію.

І сучасні українці можуть знайти у творах Кобзаря безліч мотивів, тем та проблем, які їм близькі, отримати підказку, як у світі «по правді жити».

* * *

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї:
То самотньому мені
Здається — кращого немає
Нічого в бога, як Дніпро
Та наша славіна країна...
Аж бачу, там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину
Якось недавно довелось.
Мені заїхать в Україну,
У те найкраще село...
У те, де мати повивала
Мене малого і вночі
На свічку богу заробляла;
Поклони тяжкій б'ючі,

Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добра любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти зарані спать лягла,
А то б ти бога прокляла
За мій талан.

Аж страх погано
У тім хорошому селі.
Чорніше чорної землі
Блукають люди, повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панцину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

.....
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...

.....
Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадать.
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати — і мовчати!

А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,
І на Україні добро.
Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,

Красується, любується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкі села,
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Україні.

.....

ЗАПОВІТ

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Початковий рівень

1. На чому оснований вірш Т. Шевченка «І виріс я на чужині...»?
2. Розкажіть про створення Шевченком вірша «Заповіт».
3. Яка річка, що часто згадується у віршах Шевченка, є символом України?

Середній рівень

4. Порівняйте описи села за часів кріпацтва і опис майбутнього села, яким його бачить автор у вірші «І виріс я на чужині...». Чим вони схожі і чим відрізняються?
5. За якої умови, на думку автора, життя простих людей в Україні могло б різко змінитися?
6. Про яку «чужину» йдеться у вірші Т. Шевченка «І виріс я на чужині...»?

Достатній рівень

7. Визначте віршовий розмір поезії Т. Шевченка «І виріс я на чужині...», показавши це схематично.
8. Які картини майбутнього життя малює автор у вірші «Заповіт» і у вірші «І виріс я на чужині...»? Яким чином це може здійснитися, на думку Т. Шевченка?

Високий рівень

9. Поясніть, чому Т. Шевченка знають і шанують у всьому світі.
10. Як духовний заповіт Шевченка був сприйнятий і виконується українським народом?
11. Знайдіть приклади різних художніх засобів, які використовує поет у своїх творах, і визначіть їхню роль у розкритті задуму автора.

Художні твори різняться між собою не лише змістом, а й художньою формою. Існує два основних типи художнього мовлення — *вірші* і *проза*.

У *прозі* панують норми розмовної мови. Це надає їй великої переваги при змалюванні життя та розкритті характерів людей. Через індивідуальну мову своїх героїв письменник-прозаїк має змогу показати їх внутрішній світ.

Віршована мова — різновид художньої мови, що має такі особливості: підвищену емоційність, ритмічність, своєрідну інтонацію, наявність риму, насиченість тропами (словами в образному, переносному значенні), фігурами (синтаксичними засобами художньої виразності). Все це

надає віршованій мові щирості, виразності та особливої сили впливу на читача.

Основною особливістю віршованих творів, яка відрізняє їх від прозових, є ритмічність, або віршовий *ритм*, котрий досягається правильним чергуванням ненаголошених і наголошених складів, а також співзвучним закінченням рядків (римою).

За характером розташування рим у віршованому творі виділяють суміжне римування, коли римуються перший і другий рядок, а третій з четвертим (аабб), перехресне римування, коли перший рядок римується з третім, а другий — з четвертим (абаб) і кільцеве римування, коли римуються перший рядок з четвертим, а другий з третім (абба).

Наголошені і ненаголошені склади у віршах розподіляються по-різному. Наголоси здебільшого падають на один з двох або на один з трьох складів. Тому кожен рядок вірша можна поділити на стопи.

Стопа — це повторювана у вірші група складів, до якої входять один наголошений склад і один або два ненаголошені. Стопи бувають двоскладові і трискладові.

Двоскладова стопа з наголосом на першому складі називається *хореєм*, а з наголосом на другому складі — *ямбом*.

Крім двоскладових, є ще й трискладові віршові розміри (коли стопа складається з одного наголошеного та двох ненаголошених складів).

Трискладова стопа з наголосом на першому складі називається *дактилем*, з наголосом на другому складі — *амфібрахієм*, з наголосом на третьому складі — *анapestом*.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ (1819—1897)

Українська земля дала багато талантів. І серед них — Пантелеймон Олександрович Куліш — видатний український письменник, історик, видавець, друг та суперник Т. Г. Шевченка.

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 7 серпня 1819 року на хуторі поблизу містечка Вороніж на Чернігівщині в сім'ї заможного козака.

Малий Панько любив, коли ввечері або у свята старша сестра Леся розповідала йому цікаві казки, легенди, а він собі все це уявляв, фантазував, що аж дух йому захоплювало. Ще любив мамині пісні, які запам'ятав на все життя.

З допомогою сестрички Панько швидко навчився читати, писати, розв'язувати задачі. Особливо полюбив книжки.

Та ось у родину Кулішів прийшло горе — не стало сестри, а потім і матері. Батько побоявся одружуватися вдруге. Хлопець часто бував у сусідньому хуторі, де його ласкаво й привітно зустрічала літня вже господиня Уляна Терентіївна Мужилівська. Вона подовгу розмовляла з малим гостем, наставляла його на все добре, давала книжки зі своєї великої бібліотеки.

Фольклор і література справили на мрійливого хлопчика таке враження, що він сам почав писати вірші. Початкову грамоту Пантелеймон осягнув удома, навчання продовжив у Воронезькому повітовому училищі, добре його закінчив. Батько хотів улаштувати сина писарем у суді, але здібний хлопець мріяв учитися далі і вступив до Новгород-Сіверської гімназії. Тут він уперше прочитав твори українських письменників, ознайомився зі збірками народних пісень. І Пантелеймона дуже вразило те, що існують книжки, написані його рідною мовою. Спробував і сам так писати. Вийшло непогано — його казка «Циган» усім сподобалася. З того часу письменник вже не покидав пера, захоплення художнім словом залишилось із ним на все життя.

З кінця 1830-х років Куліш був слухачем лекцій у Київському університеті, але не закінчив навчання там, бо не мав документального свідчення про дворянське походження, а отже — й права навчатися в університеті.

У першій половині 40-х років Куліш познайомився з Т. Шевченком, М. Костомаровим, іншими учасниками Кирило-Мефодіївського братства

— таємної політичної організації, яка боролась за соціальне й національне визволення українців. Тоді він уже був автором кількох прозових та поетичних творів. Хоча Куліш жив і працював у Петербурзі, він постійно підтримував контакти зі своїми київськими друзями.

Вирушивши в 1847 році у закордонне відрядження, Куліш дорогою був заарештований та обвинувачений у причетності до Кирило-Мефодіївського братства. Після кількох місяців перебування в російській в'язниці письменник був відправлений на заслання до Тули, де провів більше трьох років. У цей час він багато сил віддавав самоосвіті, писав нові твори. Після заслання Куліш жив у Петербурзі, пізніше у Варшаві, працював чиновником.

Етапним явищем у літературній біографії письменника став його роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року», написаний ще до арешту й заслання. Видати твір через урядові заборони вдалося зі значним запізненням. Довгий час П. Куліш активно виступав як поет. Його перу належать збірки «Досвітки», «Хуторна поезія», «Дзвін».

Людина надзвичайно енергійна й діяльна, письменник брав активну участь у розвитку освіти, видавничої справи, журналістики. Він уклав перший український правопис («кулішівку»), підготував та видав буквар і читанку. Коли в Петербурзі почав виходити український журнал «Основа», Куліш виступив активним співробітником видання. Його можна вважати першим українським професійним літературним критиком.

Суспільні переконання письменника зазнали відчутного впливу просвітницьких ідей. Він високо ставив роль освіти, культурної роботи в розбудові національного життя. Високо цінуючи європейський культурний досвід, Куліш вважав, що українці мають добре знати вершинні зразки західноєвропейського письменства. Він робив усе для поширення серед українців знань про європейську літературу. Переклади творів Шекспіра, Гете, Байрона, Міцкевича та інших видатних митців, здійснені Кулішем, увійшли до збірки «Позичена кобза», а також публікувались у періодичних виданнях. Переклад Біблії на сучасну українську мову можна вважати видатним культурним подвигом митця. З огляду на багатогранну літературну, наукову та публіцистичну спадщину, Куліша можна вважати однією з найбільш масштабних постатей у нашій культурі.

Значна частина життя письменника була позначена складними духовними шуканнями. Митець намагався всебічно осмислити ситуацію в українському суспільстві, визначити шлях його розвитку. Останні роки життя Куліш провів на хуторі Мотронівка, що на Чернігівщині. Помер письменник 14 лютого 1897 року в Мотронівці.

ОРИСЯ

I

Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясна зоря в погоду. Отже, хто бачив дочку покойного сотника Таволги, той би сказав, може, що вона краща й над ясну зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіря в дуброві, і мак у городі.

Може, й гріх таке казати: де таки видано, щоб дівча було краще од святого сонця й місяця? Да вже, мабуть, так нас, грішних, мати на світ породила, що як споглянеш на дівочку вроду, то здається тобі, що вже ні на землі, ні на небі нема нічого кращого.

Гарна, дуже була гарна сотниківна! Знали її по всій Україні; бо в нас на Україні скоро, було, в кого виросте дочка хороша, то вже й знають усюди. Було, чи треба кому з молодого козацтва, чи не треба чого у Війтовці, іде за сто верст, аби тільки побачить, що там за дочка в сотника Таволги, що там за Орися, що всюди про неї мов у труби трублять! Да не багато з того виходило користі. Якось не було козацтву приступу до неї з залицяннем. Чи батько був дуже гордий, чи дочка дуже пишна, того не знаю, а знаю, що, було, вернеться інший крутиус із Війтовець да й ходить, мов неприкаяний. Спитає його про Орисю товариш...

— Шкода,— каже,— брате, нашого повагу й залицяння! Не для нас зацвіла ся квітка! Може, хто й застромить її собі за високу шапку, тільки той буде не з нашого десятка.

А товариш похитає мовчки головою да й подумає: «Отже, за-напастила козака!»

II

А Орися була вже не дитина, вирівнялась і викохалась, як біла тополя в леваді. Подивиться було на її старий сотник, подивиться на її пишний зріст і хорошу вроду, порадується батьківським серцем, що дождав на старість собі такої дочки, а часом і посумує: «Доспіла еси, моя ясочко, як повний колос на ниві! Да чи знатиме женчик, яку благодать бере собі од господа милосердного? Єсть багато людей, і статечних, і значних, що залицяються на тебе, да не хотілось би мені оддавать тебе в руки сивому дідові: зв'ялить тебе, ревнуючи, як вітер билину в полі. Ой, не хотілось би од-

давать тебе й за молодого шибайголова, що не поживе довго без степу да коня, поляже в полі буйною головою, а тебе зоставить горювать з дітоньками!»

Так собі думаючи да гадаючи, старий Таволга часом тяжко-тяжко засумує, аж сльоза покотиться йому з ока.

А Оріся росла собі, як та квітка в городі. Повна да хороша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю господу звеселяла.

III

Приснився раз Орісі предивний сон. Здалось, прийшла до неї з того світу покойна паніматка, стала над нею в головах да й каже:

— Дитино моя, Орісю! Не довго вже тобі дівувати: що день благаю господа милосердного, щоб послав тобі вірну дружину.

Встала Оріся ні смутна, ні весела, іде до панотця в світ лицею, зачервонілась, як та квіточка, да й каже:

— Паноченьку! Позолили мої дівчата платте. Нехай запряжуть нам коней; поїдемо ми до Трубайла, під Турову Кручу: там вода чиста, як скло, рине по камінням.

А панотець рече:

— Чого ж тобі, Орісю, так далеко їздити?

— Хіба ж то вже, паноченьку, й далеко?.. На півгодини ходи; да туди ж усе їхати лугом да левадами, що й незчуєшся, як вода заблищить і зашумить під горою.

А панотець:

— О, я вже знаю, що аби чого забажала, то вмієш випросить. Поклич же мені старого Гриву!

Поскочила Оріся до дверей, недовго шукала Гриви, зараз привела його перед панотця.

А той Грива був старий, дідизний чоловік. Знав він пана сотника ще змалечку; випестив його на руках, вивчив і на коні їздити. Потім виходив з сотником у походах ледві не всю Польщу, був з ним і в Криму, був і на Чорному морі, да вже на старість не схотів би й панства, аби тільки при йому дожити віку. Старий уже був дуже дідуган той Грива; брови на очі йому понасовувались, і борода сива, до пояса.

Увійшов у світлицю, вклонився пану сотнику да й каже:

— Добридень, добродію!

А сотник йому:

— Здоров, добродію! — бо вони один одного звикли добродіями величати.

— Запряжи,— каже,— добродію, пару коней, візьми хоч той віз, що було сухарі в поході возим, да повези наших прачок до Трубайла.

А той йому:

— Добре, добродію, запряжемо. Чому не запрягти?

І ото зараз іде, бере двох хлопців, викочує з-під повітки віз, довгий і широкий, добре йому знакомий, що не раз у лижй годині, засівши за його, одбивавсь од ляхів або од татарви, не раз прийняв через його й нужди не мало, часом як трапиться було утікати із ним по корчах, по болотах, по багнах, щоб вихопиться мановцем із залогі. Викочує старий Грива той віз тепер на іншу потребу; запрягає пару коней, що вже літа погасили давно в них той огонь, що кипить у серці, паше з очей і з ніздер, і кидає коня сюди й туди, на страх жінкам і дітям, а доброму козакові на втіху. Смирнії тепер тії два білії коники ходили під рукою сивого Гриви що вже давно одвик од козацького герця.

Отже, дівчата Орисині несуть сорочки, шитії рушники, настільники і всяке добро; наклали повен віз, і самі посідали: усі в стьожках да в квітках,— Орися поміж ними,— і як мак у городі всі квіти закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами. Сивий Грива сів спереду; хлоп'ята кинулись одчиняти ворота. Виглянув у вікно пан сотник:

— Не барися ж там, Орисю!

А вона:

— Ні, паноченьку!

Лягнув погонич пугою; коні заржали, почувши лугову пашу; потюпали і зникли з очей і з возом, і з погоничем, і з дівчатами.

IV

От уже й луг перед ними. І сюди зелено, і туди зелено. Було бо се саме навесні, як ще трава, свіжа да молода, тільки що вкриє землю. Скільки вгорі синього неба, стільки внизу зеленого лугу. І так як ясна зоря вночі покотиться, палаючи, по небу, так тая Орися проїжджала широким лугом з своїми дівчатами.

Аж ось — шумить, реве Трубайло за левадами. Як розступиться дерево, а сонце як заблещить саме в тім місці, де вода рине через каміння, то ти б сказав, що то не вода, а саме чисте скло, самий дорогий кришталі рине з гори і б'ється на дрібнії склянки об каміння.

Над річкою Трубайлом стоїть висока круча. Вся обросла кучерявим в'язом, а коріння повисло над самою річкою. Дикий хміль почіплявся за те коріння і колишеться кудлатими жмутками. А внизу вода рине да рине! Оце ж тая й Турова Круча.

Дивляться на неї дівчата да й питаються в старого Гриви, чого вона прозвалась Туровою.

— Нащо вам знать? — каже Грива.

— Аже ж ти нащось знаєш? Так і нам скажи!

— Ой мої голуб'ята! Сказав би вам, да тільки більш не поїдете сюди на річку.

— Що ж там таке? Скажи-бо таки нам, дідусю!

Як узяли просить, не видержав старий, сів на камені над річкою да й почав глаголати:

— Колись-то давно, іще до татарського лихоліття, правив Переяславом якийсь князь. Да й був собі той князь стрілець такий, що аби зуздрів на око, то вже й його; і кохавсь він у полюванні. Ото ж раз поїхав той князь на польованне да й одбивсь у пуці од своєї челяді. Іде да іде пущею, коли ж дивиться, аж на лощині пасеться стадо турів.

— А що ж то, дідусю, за тури? — спиталася Оріся.

— То, моя кришко, були дикі бики з золотими рогами; тепер уже їх ніде не зуздриш. Бачить князь тих турів; тільки не дивується на їх золоті роги, а дивується, що при них стоїть дівчина така, що усю пуцу красою освітила. Поскочив він до неї; а од неї так сяє, що й приступити не можна. Забув князь і про свою челядь, і про те, що заблудив у пуці: вхопила його за серце тая чудовная краса.

«Дівчино! — рече,— будь моєю жоною!» А вона рече: «Тоді я буду тобі жоною, як Трубайло назад вернеться». А князь їй знову: «Як не згодишся на моє проханне, то я твої тури постріляю». — «Як постріляєш мої тури, то вже більш нічого не стрелятимеш». Розсердився князь, взяв лук з плеча і почав стрілять золоторогі тури. Сунулись ті тури в пуцу, так і виваляли дерево; а князь за ними знай пускає стрілку за стрілкою. Прибігли над Трубайло... а Трубайло тоді був не такий узенький як тепер,— прибігли над високу кручу і всі шубовсть у воду! Да й ні один не переплив, усі каменем лягли по дну, аж річку загатили. Сплеснула тоді дівчина руками: «Потопив еси моїх золоторогих турів, блукай же тепер по пуці по всі вічні роки!..» Отже, й блукає, кажуть, той князь до сього часу по пуці і ніяк не знайде свого Переяслава. А Переяслав був уже і в татарських руках, був і в лядських — чого вже

не було з тим Переяславом? А він не знайде його та й не знайде. А дівчинині тури лежать і досі каміннями в воді, і от прислухайсь: то не вода реве, а ревуть тури глухо з-під води. Отже, кажуть, буде таке врем'я, що князь приїде на Турову Кручу, повстають тури і підуть шукати собі диких пущ по Україні.

V

Слухають дівчата, да аж сумно їм стало; слухає Орися, да вже боїться й глянуть на каміння, що простяглося купою через річку. Вже їй здається, що то справді не каміння і вода шумить якось не так, як вода...

Засмутив зовсім дівчат старий Грива. Не знають уже, чи прать би то їм, чи додому вбиратись; сором тільки старого Гриви; поглядає-бо на них да тільки всміхається. То було люблять прать на самій бистрині, положивши кладку з камня на камінь, а тепер одійшли даліше од кручі, де вода ще не дійшла до каміння і пливе тиха да чиста, хоч вигляньсь, як у дзеркало. І, справді, мов у дзеркалі, видно в воді і небо, і кругу з тими кудлатими коріннями, що переплутались із хмелем, і кучеряві в'язи, що повибігали на самий край і попростягали зелені лапи над річкою.

Дивиться Орися в воду, аж у воді на кручі щось зачервоніло; хтось ніби виїхав із пущі на сивому коні і стоїть поміж в'язами. Боїться глянуть угору, щоб справді не було там когось; боїться глянуть і на каміння: вже їй здається, що ось-ось заревуть і сунуться з річки зачаровані тури. Смикнула за рукав одну дівчину і показала в воду: дивляться дівчата, аж на Туровій Кручі князь на сивому коні. Так і обомліли. Бо хто ж би сказав, що то й не князь? Увесь у кармазині, а з пояса золото аж капає.

Немало ж, видно, здивовався і козак: стоїть на коні нерухомий. Бо хто ж би й не здивовався, опинившись над такою кручею? Унизу рине вода через каміння, а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені, а там стоять нерухомі дівчата, з пращами, з мокрими полотнищами в руках. Чи дівчата, чи, може, русалки повиходили прать сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою. Оце ж, мабуть, і сам він виїшов з води погрить старії кості на сонці. Ще раз погляне козак на сивого діда, ще раз погляне на дівчат: позасукували по локоть рукава, попідтикали плаhti і мережані заполоччю подоли... Золото не сєє так на дорогих перстнях, як сяють у воді й над водою їх білії ноги. Задививсь козак і собі стоїть нерухомо; коли ж гукне на його старий Грива:

— Гей-гей, козаче! Чого се тебе занесло на кручу? Хіба хочеш пополоскать свої кармазини в Трубайлі?

І скоро промовив — зараз наче розбив які чари. Засоромились дівчата і давай бовтать полотнищами.

А козак одвітує дідові:

— Да й за те слава богу, що хоть на кручу вибрався. Скажи, будь ласкав, дідусю, як мені виїхать ік Війтовцям?

— А чого тобі треба в Війтовцях?

— Через Війтовці,— каже,— лежить моя дорога.

— А куди ж лежить твоя дорога?

— Моя дорога — до чийогось порога, моя стежечка — до чийогось сердечка.

— Еге,— каже старий Грива,— нехай же тобі господь у доброму ділі помагає! Отже, куди тобі виїхать. Берись униз, понад берегом; то там трохи нижче буде тобі доріжка; тією доріжкою виїдеш ти на річку. Єсть через річку й кладочки; возом не проїдеш, а конем добрий козак перехопиться.

Подякував козак за пораду, повернув коня і сховався поза деревом.

Як сховався, тоді-то вже розгулялись наші дівчата; розписали козака як на папері: які й очі, які й брови, як і говорить, як і всміхається. Та каже:

— Се твій суджений!

А та:

— Се твій.

А одна додала.

— Не змагайтесь дурно, дівчата: чи рівня ж таки вам пишний князь! Се нашій панночці суджений!

Почервоніла Орися.

— Збожеволіла,— каже,— ти, Параско! Хіба не чула, що він сказав дідові?

І жаль їй було, сама не знає чом, що він їде свататься. М'якше од воску дівоче серце. Тане воно од козацьких очей, як од сонця...

— Що ж,— каже Параска,— що їде свататься! Судженої й конем не об'їдеш!

VI

Попрали дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, посідали й поїхали додому, свіжі да веселі;

цебечуть як ластівки. Іще далеко не доїхав віз до сотницького двора, а в дворі вже чутно було, що вертаються.

— Орисю, наша панночко! — крикнули дівчата, скоро розчинились ворота.— Чий же то сивий кінь у дворі стоїть? Се ж того козака, що ми бачили, се ж твого князя, се ж твого судженого!

Гляне Орися, а в серці наче жаром запекло. Чи вона злякалась, чи вона зраділа, сама того не знала.

Виглянув у вікно із світлиці молодий козак: їде в двір віз старими кіньми, із старим сивим погоничем; зелена трава волочиться по боках і б'ється по колесах; а із-за сивої бороди старого Гриви, із-за білої зими червоніє літо — повен віз дівчат у квітках да в намисті,— Орися як сонце поміж ними! Виглянув, да аж руками сплеснув:

— Се ж вона, се ж вона! — і ото вже тоді почав на прямоту викладувати свою мову пану сотникові, і хто він такий, і чого приїхав. Хто ж він такий, то се вже пан сотник знав давно: миргородський осауленко, отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина. А чого приїхав? Приїхав подивиться, що там за Орися така, що там за дочка в сотника Таволги на всю Гетьманщину; а побачивши та й себе показавши, довідаться, чи вже надбала шитих рушників у скриню... Про що журився, чого бажав пан сотник, те йому як із неба впало. Не довго думавши позвав Орисю. Ввійшла в світлицю червона, як калина.

— От, Орисю, тобі жених! Чи люб він тобі, чи, може, підождеш кращого?

Хоть би тобі слово промовила, хоть би тобі очима зглянула. Стоїть, сердешненька, і головку схилила.

Бачить панотець, що не дождеться од неї одвіту,— бо де ж таки, щоб дівчина сказала, що в її на мислі. Очиці хіба скажуть, а сама ні. Пораховав се панотець, да й каже:

— Де вже такий козак да люб не буде! Обніміться ж да поцілуйтесь, да й боже вас благослови!

Обняв козак Орисю, поцілував у її губоньки, що наче з самого меду зліплені, і вклонились обоє низько, до самого долу, панотцеві.

Чи багато ж наїхало дружини на весілля, чи бучно одбули гостей, чи довго гуляли — се вже не наше діло розказувати.

Бачив я Орисю саме перед весіллем; хороша була, як квіточка. Бачив я знов її через рік у Миргороді — ще стала краща за мужем, і дитина в неї, як божа зірочка. Вже я не раз думав собі, на неї див-

лячись: «Се божа слава, а не молодиця! Що, якби хто дотепний змалював її так, як вона єсть, із маленькою дитинкою на руках! Що б то за картина була!»

Початковий рівень

1. Хто така Орися?
2. Яку легенду розповідає дід Грива?
3. Чому перелякалися дівчата, побачивши на кручі козака на сивому коні?
4. Чим закінчується оповідання «Орися»?

Середній рівень

5. Що в оповіданні нагадує казку?
6. Знайдіть у творі портрет головної героїні, зачитайте. У якому дусі описана Орися?
7. Поясніть висловлення: «Не для нас зацвіла ця квітка! Може, хто її застромить її за свою шапку, тільки той буде не з нашого десятка».

Достатній рівень

8. Схарактеризуйте Орисю, звертаючи увагу на стосунки з батьком, з дідом Гривою, з дівчатами-наймичками.
9. Опишіть козака, який приїхав свататися до Орисі. Про що говорить його вбрання, спорядження?
10. Визначіть головну думку твору П. Куліша.

Високий рівень

11. До якого виду відноситься легенда, яку розповів старий Грива дівчатам? Чому, на вашу думку, вона виникла?
12. Чому горда красуня Орися одразу погодилася вийти заміж за приїжджого козака?
13. Поясніть слова з оповідання: «Се Божа слава, а не молодиця!»

Художні твори за типом художнього мовлення поділяються на *віршовані* та *прозові*.

Проза (лат. *prosa*, від *prosa oratio* — пряма мова, що вільно розвивається й рухається) — мовлення не організоване ритмічно, не вритмоване.

Прозовий твір — літературний твір, написаний невіршованою мовою.

Для прози характерною є взаємодія різних мовних планів: мови автора, оповідача, персонажів. Через взаємодізеркалення цих мовних планів здійснюється осмислення і оцінка зображуваного.

ІВАН ФРАНКО

(1856—1916)

Іван Франко народився в чудовому Карпатському краї, серед розкішної природи. Значне враження на нього справили розповіді селян у батьківській кузні та пісні матері. Потім хлопець навчався у початковій школі у сусідньому селі. З оповідання «Грицева шкільна наука» ви вже знаєте, що то було за навчання. Але Іванко був здібним хлопцем, скрізь добре вчився, незважаючи на всі труднощі,— і в монастирській школі, і в Дрогобицькій гімназії, хоч діти багатіїв сміялися з його простого одягу й селянського походження. Починав він навчальний рік з останньої, «ослячої лави», а закінчував першим, найкращим учнем, і тоді вже всі прагнули з ним заприятелювати. Після гімназії Франко вступив до Львівського університету на філософський факультет, успішно закінчив його і захистив у Відні докторську дисертацію.

Ще навчаючись у гімназії, Франко почав друкувати свої твори в студентському журналі «Друг». Відмовляв собі у всьому, щоб купити книжку для власної бібліотеки, що на той час уже налічувала понад 500 примірників.

Іван Франко дуже вболівав за долю трудового народу, виступав у своїх творах проти гнобительської політики уряду, тому його аж тричі заарештовували та саджали до в'язниці.

Журнал, який Франко видавав разом із друзями, постійно закривали, хоч він щоразу міняв свою назву.

Письменника навіть пропонували обрати депутатом Австрійського парламенту, але хто ж допустить сина мужика до влади?

Іван Якович працював у редакціях газет, часто виконуючи виснажливу чорнову роботу.

Лише частина літературної спадщини І. Я. Франка опублікована в 50-ти томах. Це і казки, і вірші, і поеми, повісті на сучасну авторові тематику, історичну, детективну та ін., драматичні твори.

У І. Франка була дружина і четверо дітей.

Видатний український письменник Михайло Коцюбинський, що був особисто знайомий із Франком, так його описував:

«Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, в лініях бороди щось енергійне, уперте. Рудувате волосся непокірливо пнеється, вуси стирчать. Скромно одягнений, він тихий і непомітний,

поки мовчить. А заговорить — і вас здивує, як ця невисока фігура росте й росте перед вами, мов у казці. Вам стане тепло і ясно од світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об креміль і силге іскри. Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з життєвського бою».

А ось що говорив сам Франко: «Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почуваю себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові».

І. Франко жваво цікавився сучасним йому громадським життям, писав про це й публіцистичні, й художні твори, у яких пропонував свої способи покращення життя трудящого люду. Але цікавило його й історичне минуле народу, особливо ті події та факти, коли виявлялися волелюбність українців, їхня стійкість, мужність і винахідливість у боротьбі з ворогами. Та найбільше любив письменник досліджувати незбагненну людську душу, що здатна як до самопожертви заради інших, так і до найпідлішої зради. Митець вірив: в найзіпсованішій людині може пробудитися щось хороше і виявитися у вирішальний момент.

ЗАХАР БЕРКУТ

(Скорочено)

У повісті «Захар Беркут» розповідається про те, як волелюбний народ Руської землі боронив свою батьківщину від монголо-татарської навали.

Діялося це в XIII столітті. Серед Карпатських гір у квітучій долині, оточеній стрімкими скелястими стінами, лежало старовинне руське село Тухля. Мешканці цього села склали єдину трудову громаду, якою керували шановані люди на чолі з найстарішим і найдосвідченішим чоловіком — Захаром Беркутом. У громаді всі мали рівні права, жили мирно й дружно. Тухольська громада була вільною і незалежною.

Та ось на Тухольщині з'явився боярин Тугар Вовк. Він прагне заволодіти багатствами краю, поневолити його людей. Але волелюбні тухольці не скоряються боярину. Громада одностайно ухвалює вигнати Тугара Вовка з Тухольщини.

Все це відбувалося в той час, коли монгольські полчища, вдершись на Руську землю, підступили вже до Карпат, знищуючи все живе на своєму шляху. Розлютований боярин іде до монголів і обіцяє привести їх через гори, сподіваючись з допомогою нападників помститися на непокірних тухольцях.

Разом з Тугаром Вовком у монгольський табір потрапляє його дочка Мирослава, яка, на протизагу своєму батькові, прийнялась глибокою повагою до тухольців та їхніх порядків і до того ж щиро покохала наймолодшого сина Захара Беркута — Максима.

Під час першого бою з монголами за межами села загинуло багато тухольських юнаків, а Максима Беркута було взято в полон.

Дивний сон снився Захарові Беркутові. Здавалось йому, немовнині їх дорічне¹ свято «Сторожа»², і вся громада зібрана довкола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях³. Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якись таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі,— і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліплюючим огнем, земля здригається — і разом, звільна перехиляючись, святий камінь рушається з місця і з страшним лускотом валиться на нього.

— Що се може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном.— Щастя чи нещастя? Радість чи горе? — Але він сам не міг знайти відповіді на те питання, тільки сон сей лишив по собі якесь важке почуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось те почуття! Саме пополудні настігли страшні несподівані вісті до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи⁴, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши кроваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім оточений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення⁵ боярського дому, погибли в нерівній боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошепотів він.— В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кожному, але славно вмирати — се не кожному лучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло⁶ глибоко: надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіснини, за котрою так близько стояв страшний їх ворог. Перший раз, відколи засіла Тухля, рада громадська зібралася нині без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів та кіс, серед напівтривожного, напіввойовничого гамору. Без порядку мішалися старці з молодцями, оружні з безоружними, ба навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погіблх синів.

— Що діяти? Що починати? Як боронитися? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до остатньої краплі крові. Особливо молодіж наставала на те.

— Ми хочемо згинуту, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тільки по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не моє діло і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, — але все-таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що се не так-то й трудно зробити. Сини наші погибли з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх — се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многи голоси старців обізвалися проти неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговорив один громадянин, — але твоя рада хоч мудра і велику обіцяє славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистачить навіть на те, щоб

окружити монголів, не то вже щоб побороти їх в одвертій битві. А без того як ми розібеємо їх? Ні, ні! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху: розбити їх ми не маймо й надії!

Бачачи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрої тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли одна за другою, при звуках труб та дерев'яних трембіт⁷ аж три громади уруженої молодіжі. Кожда громада несла наперед себе бойову хоругву⁸, охочі, смілі їх пісні лунали далеко по горах. Се йшла приобіцяна тухольцям поміч верховинських і загірних громад. Хлоп в хлопа, мов росли явори, стали всі три відділи довгими рядами перед збіраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було глядіти на ті здорові, рум'яні лица, розігріті мужньою відвагою і гордим почуттям того, що їм прийдеться заступати своїми грудьми все, що найдорожче у них на світі, що на їх оружжя вложено велике діло. Радісний, громовий крик усіх тухольців стрітив їх прихід; тільки матері, що саме сьогодні стратили своїх синів, заридали на вид того найкращого цвіту народного, котрий завтра, може, так само поляже, скошений і потоптаний, як полягли нині їх ясні соколи. Заскиміло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначувався би серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий живе гадає...

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім з противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тісною, показався новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненім коні, пообдиранім гіллям та колочками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, їхала, що кінь доскочить, якась людина. Хто се такий був — здалека годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами наверх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїжджу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з лісу та наблизившись над стрімкий обрив, по котрім треба було злазити в тухольську долину, мнимий монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і, всім на диво, показалася жінчина, в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної смілої дівчини. Та вона, очевидячки, й не дивилась на них, але, лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко їй бистрі очі відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого чепіргатого⁹ листя папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов відроду до того привикла, зійшла стежкою в долину і наблизилася до громади.

— Здорові були, чесна громадо,— сказала вона, злегка паленіючи.— Я спішила звістити вас, що монголи надходять, перед вечором будуть тут, то щоб ви приготувалися, як їх прийняти.

— Ми знали се,— загули голоси з громади,— се нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погибло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почувла її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані,— сказала вона.— А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

— Ось я, дівчино,— сказав Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

— Позволь, чесний батьку,— заговорила вона тремтячим з внутрішнього зворушення голосом,— сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар.— Здоров і живий! О боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— В неволі? — скрикнув мов громом пришиблений Захар.— Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу.

— І що ж він говорив тобі?

— Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку (тут голос її ще дужче затремтів), я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погіб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

— Сього можна було й надіятись,— відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! Прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе сього моїми устами.

— Мій син! Мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу.— Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся, батьку,— може, він іще не страчений, може, нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісніною, але впустити їх у кітловину¹⁰. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки¹¹ в вивозі¹² при водопаді і повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. «Тут,— казав Максим,— побідите їх або ніде інде!» Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він.— Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова могого сина,— з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я легше віджалею сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридаючи, кинулася Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так,— сказала вона.— Син твій не буде страчений,— він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли бог pomoже нам розбити її, то чей ми й його освободимо.

В тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи!» — і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в незліченній силі показалися в долині над Опором¹³. Тут приходилось рішатися живо, що діяти, як боронитися? Захар Беркут ще раз обстав за тим, аби впустити монголів в тухольську кітловину і тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піднімалися голоси, противні тій раді,— і швидко громада рішилася. Всі кинулися до своїх хат, аби хоронити своє добро в ліси. Сторонські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі і не дати туди монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, розкази й запитання, рик волів і скрип дерев'яних двокілісних теліг лунали з усіх усюдів, глушили слух і котилися по горах. Сумно прощали тухольці свої хати, й подвір'я, й огороди та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній спряток, мішки з хлібом і одежею. Курява стояла над селом; тільки потік сріблитою водою шумів собі, як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жаліючи своїх дітей, що покидали оцю гарну долину, немов нахиляючись у сторону тіснини, щоб своїм величезним кам'яним тілом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копнім майдані¹⁴ за селом, а ревучий водопад, переливаючись у кармазинових¹⁵ променях заходового сонця, непорушним кровавим стовпом стояв над опустілою тухольською кітловиною.

Вже зовсім опустіло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява уляглась по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічна пустиня пожерла все життя сеї долини. Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в легеньких червоних хмарах; темні смеркові ліси довкола Тухлі шептали тихо, таємничо, немов передавали собі якусь зловіщу новину. Тільки земля, не знати чому, глухо стугоніла і стогнала: повітря, хоч ясне й погідне, тремтіло якимось дивним, змішаним гомоном, від котрого дрож проймала й найсмілішого. А далеко-далеко по лісах, у глибоких темних ярах, між недоступними ломами¹⁶ вили вовки, гавкали уриваним голосом лиси, бегетіли¹⁷ олені, ричали тури. А в селі так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось нараз щезло сонце за чорною живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповняючи повітря диким вереском і спускаючись над Тухлею. Се віщуни і невідступні товариші орди, гайворони та круки, тягнуть незліченними стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство б'ється в повітрі, розривається плахтами і кидається в різні боки, мов хмари, биті бурею. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрилися чорними гістьми, а гамір їх клетотів, мов кип'яток у величезнім

кітлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї кітловини, гляділи тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерті й руїни.

Але живо вид змінився. Мов через прірву в тамі¹⁸ валиться осіння повінь, так почали в кітловину валитися чорні почвари з страшним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так вони зупинялися, вийшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди, посувалися звільна, без опору заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий, менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов щохвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. З страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб, по своєму звичаю, різати, грабувати,— але різати не було кого, хати були пусті. З лютим криком кидалися монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки і плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна,— в селі ніхто не показувався.

— Прокляті пси! — говорив Бурунда до Тугара Вовка.— Зачули нас, поховалися!

— Чи заночуємо тут, бегадире? — спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

— Поки не зустрінемося з тими псами, поти не можемо ночувати,— відмовив Бурунда.— Веди нас до виходу з сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний,— успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися з села. І хоч успокоював бегадира, то все-таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часом задні все ще тислися через тіснину, чимраз густіше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, вивчаного в скалі. З долини нічого не видно було в вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокований був вивіз. Коли втім разом зверху стіни посипалось величезне каміння на монголів, калічачи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Закрякала хижа птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали

подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм навперейми.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда.— Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміння на їх голови, і не одному з вояків Чінгісхана¹⁹ кров залила очі, мозок бризнув на кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла, ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голосніше гримів голос Бурунди: «Далі, заячі серця, далі за мною!» — і нові купи, неважаючи на новий град каміння, поперлися в вивіз.

— Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого згори каміння.

Тим часом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом монголам сипнути на них стрілами. Зойки розляглися на горі — і голосно завили з радості монголи. Але за своїх трьох ранених тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на напасників. Тільки ж се все не було би стримало завзятого Бурунду, коли б усередині, на скруті вивозу, не показалася несподівана завада: вивіз завалений був аж до верха величезним камінням. А тут тухольці нападали чимраз лютіше, каміння сипалось, мов град, монголи падали один за другим,— і Бурунда побачив вкінці, що даремна його завзятість, бо пройти туди годі, поки не вдасться зіпхнути тухольців з верха.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка решта монголів, що лишилася зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь з праці, вилетіла з вивозу.

— Вивіз завалений! — сказав, важко дишучи, Бурунда до боярина, обтираючи собі піт і кров з лица.

— Покиньмо їх на тепер, нехай тішаться! — сказав Тугар Вовк.

— Ні,— скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина,— вояки великого Чінгісхана не вміють відкладати діла на завтра, коли можна його зробити сьогодні.

— Але що ж тут сьогодні зробимо? — спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожжю в темне гирло вивозу, з якого ще видобувалися страшні стогнання смертельно ранених, недобитих монголів.

— Зігнати тих псів відтам з гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого берега.— Драбин сюди!

Передні на драбини, а задні відганяй їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поблизьких хат назношено драбин і, за радою Тугара Вовка, позбивано їх півперечними жердками немов у широку стіну. Тухольці з гори придивлялися тій роботі спокійно. Ось уже монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камінної стіни. Камінням, стрілами і рогатинами стрітили їх тухольці, але не вдіяли нічого монголам, бо коли один та другий упав поранений, то інші двигали велику драбину далше, а на місце зраненого прискакували свіжі. А рівночасно задні ряди монголів пускали вгору свої стріли і присилували тухольців податися взад. Страшна драбина живо наближалася до стіни. Тривога почала опановувати тухольців...

Недалеко від побоєвища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених. Він по-виймав їм із ран стріли, повимивав рани при допомозі Мирослави і заходився перев'язувати їх, поприкладавши якоїсь скусно приладженої живиці, коли втім деякі залякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Що ж я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава схопилася з місця і побігла оглянути небезпеку.

— Не бійтеся,— сказала вона тухольцям,— живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища²⁰ в руки, і плазом додолу! Аж коли передні покажуться до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши²¹ передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і, відбивши їх сим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали тухольці ниць додолу, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав спинатися горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип щаблів, сапання мужів, брязкіт їх оружжя — і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні страшні голови з маленькими блискучими очима. Очі ті тривожно, несхибно, мов закляті, глядять на лежачих тухольців, але голови піднімаються вище, чимраз вище; вже під ними видіються рамена, плечі, окриті мохнатими кожухами, широкі груди,— в тій хвилі з страшним криком зриваються тухольці, і ратища їх разом глибоко тонуть в грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи,

тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання,— і, мов тяжка лавина, валиться ворог долі драбиною додолу, обалюючи за собою слідуючі ряди,— а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кривавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться згори величезні брили каміння,— і понад усім тим пеклом, напівзакритим заслоною ночі, вириваєтся вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття монголів і грімкі, страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлячись з лютої, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блідолиций! — кричав він, скрегочучи зубами.— Подвійний зраднику,— се твоя вина! Ти запровадив нас у сесю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув відроду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу Чингісхана. Я не винен тому, що ті смерди²² опираються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони пирснуть перед нашими стрілами, як сухе листя перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда.— Щоб вони поночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, аби скинути з себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз, завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радив, як по його думці було найліпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий провідник не може ручити за несподівані пригоди, які лучаються по дорозі,— все те відскакувало від переконання Бурунди, мов горох від стіни.

— Добре, боярине,— сказав він вкінці,— я зроблю по-твойому, але завтра все-таки мусиш отворити нам дорогу з сеї западні, а ні, то горе тобі! Се моє остатнє слово. Жду діл, а не слів від тебе.

І він з погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз зі всіх кінців підпалити село і очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали монголи — вони давно вижидали такого наказу. Разом зі всіх боків запалала Тухля, прориваючи огненними язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бовдурами²³ покотився низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, злизувані кровавим полум'ям. Із стріх бухав огонь угору, немов то присідав, то підскакував, хоча чи досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стелилося плазом, золотилося іскрами, меркотіло, хвилювало, мов огняне озеро. Хрускіт упадаючих кроків і стін котився глухо по долині; стіжки збіжжя й сіна виглядали, мов купи розжареного вугля, а з їх середини де-де пролизувалися біляві огневі пасма; дерева горіли, мов свічки, високо в повітря викидуючи огнисте, горюче листя, мов рої золотих мотилів. Ціла тухольська долина виглядала тепер, мов пекло, залите огнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі монголи, вкидаючи в огонь усе, що тільки попадалось їм під руки. З жалібним стогнанням гепнула додола підтята монгольськими сокирами прастара липа, свідок громадських копних зборів. Повітря в тухольській котловині розігрілося, мов справді в китлі, і живо схопився з гір страшний вітер, що курбелів іскрами, рвав горючу соломку і головні та кидав ними, мов огняними стрілами. Потік тухольський перший раз відроду побачив такий блиск; перший раз розігрівся в своїм холоднім кам'янім лоні. Може, зо дві години тривала пожежа, в якій з високих берегів німо, з виразом безсильних жалощів придивлялися тухольці. Тоді монголи почали гасити недогарки, вкидуючи їх у потік, і заходились обкопувати свій табір широким ровом. Посеред табору в одній хвилі виставлено шатри для старшин, — решта війська мала ночувати під голим небом, на розігрітій пожежею землі.

І знову стемнілося в тухольській китловині. Монголи радо були б порозкладали огні в таборі, але сього годі було зробити: аж тепер вони нагадали собі, що пожежею опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або поплило долі потоком. Прийшлося спати війську і стояти варті напотемки, — рови, навіть не викопано такі глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемнілося. Гнівний, невдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по табору, оглядаючи окопи й варті, поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнуватися нічного

нападу. Вже північ була близько, коли в таборі потроху втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тільки в однім місці монгольського табору блищалося світло: се горив-палахкотів смоляний світич у шатрі Тугара Вовка. Білявий вогник мигкотів, і шкварчав, і димів, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, понуре світло на нутро боярського намету. Пусто і непривітно було в наметі, так само як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по намету, зайнятий важкими думами. Згідні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були мов удар в лице,— разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзьку²⁴ дорогою попався.

— Пета обіцяв мені ласку Чингісхана,— воркотів він,— а сей поганець трактує мене, як пса. Невже ж таки я слуга їх, найнижчий із слуг сього невольника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво²⁵, велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? Авжеж! Я в його руках! Я невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима,— де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б, от наприклад, його самого проміняти за вільний вихід із сеї западні? Се думка добра!

І він покликав двох монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли монголи,— здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якось острій монгольській дисципліні...

Але де ж був Максим? Як жилось йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, якраз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив ще вчора вільний, зайнятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гидких монголів. Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинитися і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турався²⁶, не пильнував його, але про втечу не було й мови, бо купи монголів раз у раз снувалися довкола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добичею. Максим не знав, що діється довкола нього, і сидів непорушно на дорозі, мов кам'яний милевий знак²⁷. У голові його було пусто, думки не клеїлися до купи, навіть вражіння не хотіли в'язатися в один суцільний образ, тільки миготіли та перхали²⁸ поперед його очима, мов сполошені

чорні птахи. Він одно тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізни, холодні гадюки, і що вони висисають усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажеврілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, запираючи дух у грудях. Се горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнувся. Вітер закрутив димом, сипав на нього іскрами, бухав гарячим повітрям,— Максим немов не чув усього того. Він рад би був разом згинути, полетіти в повітрі отакою золотою іскрою і гаснути там, у яснім холоднім блакиті, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тисли його!.. Ось і його батьківська хата занялася, полум'я бухнуло попід дах, обвилось огняною гадюкою поперед вікна, зазирнуло дверима до хати і вигнало відтам величезний бовдур диму, щоб відтак самому поселитися в Беркутовім житлі. Мов мертвий, глядів Максим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях щось обривається, щось палахкоче й ние; а коли грянуло пожарище, повалилася покрівля, розсілися угли його рідної хати і бурхнуло з розжеврілої маси ціле море іскор під небо,— Максим скрикнув болізно і зірвався на рівні ноги, щоб бігти кудись, рятувати щось,— але, поступившись усього один крок, безсильний, мов підкошений, упав на землю й зомлів.

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим гірким димом по долині, вже затих бойовий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різалися з тухольцями при вивозі, вже прояснилось і визвіздилось нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося в монгольськім таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарища своєї рідної хати. Зорі жалібно гляділи на його бліде, кровавими пасмугами вкрите лице, груди його ледве-ледве піднімалися — єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. В такім положенні знайшли його монголи і зразу дуже злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напитися, він глипнув очима і позиравав довкола себе.

— Живий! Живий! — завили радісно монголи і нетямного, ослабленого підхопили попід руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такім страшнім і оплаканім стані. Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жари й спраги, очі бу-

ли червоні від диму і тусклі, мов скляні, від втоми й душевної муки, ноги дрижали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержатися і сів на землю. Монголи віддалилися; боярин довго, німо, в задумі глядів на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але видав його на повільну, а все ж таки неохибну смерть — бо се ж прецінь²⁹ певна річ, що монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучиться тягати його з собою, заріжуть, як худобину, і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів сього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську смілість і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівнятися з ним? Отже ж тепер зрівнялися: оба вони невольники і — оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнів його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взяттю Максима до неволі, старався піддобритись до нього, не із співчуття, а з хитрості, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гори, і обіщував за те велику нагороду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його. «Нехай б'ють!» — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст. Тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тає в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він зачинав розуміти, що тухольці поступали зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою власті, все-таки не було ще настільки глухе на голос сумління, щоб не признати сього.

Все те передумав боярин сьгодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі напівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме! — сказав він лагідно. — Що се сталося з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабим голосом Максим. — Дай мені вмерти в спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим наполовину не розумів, а наполовину не вірив словам і доброті боярина, то все ж таки ослаблення його, голод і втома надто голосно домагалися для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина відразу освіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень печеного м'яса втишив його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче,— говорив він,— таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте,— відказав Максим,— краще смерть!

— Ну... так... розуміється,— мовив боярин,— але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій нарід, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ,— сказав з усміхом боярин,— а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний,— ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавишся,— знов усміхнувся боярин.— Отже ж, небоже, діло таке. Твої тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміється, їх опір тільки сміху варт, бо прецінь же вони не спинять нас. Але нам шкода часу. О те тільки ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на сю вість.

— Обскочили вас тухольці, кажеш? — кликнув він радісно.— І вийти відси не можете? Ну, то богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці ціпкий³⁰ народ: кого раз у руки, зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин.— Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловити нас, а о час, о кожду хвилю, часу! Нам квапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе взамін за вільний прохід. Так, отже, надіюсь, що ти скажеш мені те слово, як графити³¹ до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали³² на наше предложення.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин.— Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до остатнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусили б тоді бути зруйновані отак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин.— Адже ж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечором! Нащо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все-таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трафити до їх серця.

— Говори щиро, по правді,— се єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин.— Неспроста то йде у вас. Твій батько — старий чарівник, він знає таке слово, що кождому до серця трафляє,— він тебе мусив його навчити. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників³³, котрі так сказано за ні за що билися з монголами, як би, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він.— Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він.— Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить від волі якого-небудь монгола.

— Що моє життя!..— сказав спокійно Максим.— Я не стою життя! Хто хоч хвилию зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилилася запона намету, і швидким кроком ввійшла до намету Мирослава. Вона бистро зиркнула довкола і, не звертаючи уваги на батька, кинулася до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скрикнула вона.— Мене мов тягло щось сюди! Соколе мій, Максиме! Що з тобою діється?

Максим сидів мов остовпілий, не зводячи очей із Мирослави. Його руку держала вона в своїй. Її слова були, мов великодній

дзвін для нього, мов оживляюча роса для зів'ялої квітки. А вона, мов ясочка, припадала край нього, слізьми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров.

Як радісно, як тепло зробилося в серці у Максима при її наближенні, за дотиком її м'якої руки! Як гаряче забилася кров у його грудях! Як сильно розбудилася любов до життя! А тут ланцюги тиснуть немилосердно, нагадують йому, що він невольник, що над його головою висить кривавий ніж монгольський! І та згадка в цій щасливій хвилі гадукою вповзла в його серце, і з очей його бризнули сльози.

— Мирославо,— сказав він відвертаючись,— чого ти прийшла сюди, щоб дужчої муки завдати мені? Я вже готов був на смерть,— ти знов збудила в мені любов до життя!

— Милий мій! — сказала Мирослава.— Не трать надії. Я задля того йшла сюди, в ворожий табір, через усякі небезпеки, щоб сказати тобі: не трать надії!

— Нащо мені надії? Надія не розіб'є тих ланцюгів.

— Але мій батько розіб'є.

— О, твій батько! Так, він говорить, що готов се зробити, але жадає від мене такої услуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої услуги?

— Він хоче йти до тухольців і робити з ними таку угоду, щоб в заміну за мене випустили монголів із сеї долини, і жадає від мене того чарівного слова, котре би прихилило до нього серця тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, а подив сей чим далі, тим більше перемінявся на радість.

— Тату,— сказала вона,— правда се?

— Правда! — сказав Тугар Вовк.

— І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

— Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів се не могло статися.

Мирослава з усміхом, повним безмежної любові, поглянула на Максима, а потім, обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще,— але се стояти буде хвилю. Його намет поуз мойого.

— То йди ж. Я тим часом наклоню Максима, щоб сказав тобі се слово.

— Ти наклониш? .

— Побачиш! Іди лишень!

— Причарована дівчина,— воркотів сам собі боярин, виходячи з намету.— Причарована, не інакше! Сама йому на шию кидається!

— Серце моє, Максиме! — сказала по його виході Мирослава, обнявши руками шию Максимову і цілуючи його бліді, спечені уста.— Не журися! Монголи відси не вийдуть — тут їм усім погибати!

— Ох, Мирославе, зоре моя! — сумовито сказав Максим.— Рад би я сьому вірити, але надто велика їх сила, заслабі наші тухольці.

— Нам прийшли в поміч загіряни й верховинці.

— Зброї доброї не мають.

— І про се не бійся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі — хвиля ще, а сотні огнищ запалають довкола долини, а при кождім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буде кидати каміння аж до середини монгольського табору.

— І хто ж се таке вигадав? Хто навчив наших майстрів?

— Я, серце моє. Я придивлялася не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонічко вийде з-за Зелемєня³⁴, п'ятдесят, таких машин буде кидати каміння на голови монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і кріпко притиснув її до серця.

— Життя моє! — сказав він.— Ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!

— Ні, Максиме! — сказала Мирослава.— Я не буду спасителькою Тухольщини, але твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу виведе проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть.

— Яку силу? — спитав Максим.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало довкола, тільки десь далеко-далеко в горах покотився глухий гуркіт грому.

— Гримить,— сказав Максим,— ну і що з того?

— Що з того? — живо сказала Мирослава.— Се смерть Монголів! Се більший нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде з нами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнулася по намету, хоч там було зовсім пусто, а потім, мов не довіряючи тій тиші й пустоті, нахилилася до Максимового лица і шепнула йому в вухо кілька слів. Мов могутчою рукою шарпнений, зірвався Максим, аж забряжчали на нім ланцюги.

— Дівчино! Чародійська появо! — скрикнув він, вдивляючись у неї напів з тривоогою, а напів з глибоким поважанням.— Хто ти,

і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти, певно, дух того Сторожа, котрого звать опікуном Тухлі.

— Ні, Максиме, ні, милий мій,— сказала дивна дівчина.— Се я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала б життя своє, щоб зробити тебе щасливим!

— Немовби я міг бути щасливим без тебе!..

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: утікай із сього табору, зараз!

— Як утікати? Адже ж варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш прецінь, що мене перепустила! Тільки ось що зроби; переберись у мою одіж і візьми сей золотий перстінь: його дав мені їх начальник на знак свободи і безпечного проходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бійся. Я тут з батьком лишуся.

— Але ж монголи дізнаються, що ти випустила мене, а тоді не пощадять тебе. О, ні, не хочу сього.

— Але ж не бійся за мене, я зумію собі дати раду.

— Я також! — сказав уперто Максим.

В тій хвилі ввійшов боярин, понурий і червоний. Хмара гніву й невдоволення висіла на його чолі. Бурунда показався ще неласкавішим до нього, стрітив його раду про виміну Максима докорами і ледве-ледве згодився на неї. Боярин чимраз виразніше зачинав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чимраз тісніше зступалися штаби залізної клітки.

— А що? — сказав він різко, не дивлячись ні на доньку, ні на Максима.

Щаслива думка блиснула в голові у Мирослави.

— Все добре, тату,— сказала вона,— тільки...

— Тільки що?

— Максимове слово таке, що воно не має сили в устах іншого, тільки як він сам може сказати його, воно має силу.

— Ну, то чорт його бери! — відворкнув гнівно боярин.

— Ні, тату, постій, що я тобі скажу. Вели розкувати його з ланцюгів і йди з ним до тухольців. Ось перстінь від Пети; з тим перстеном варта пропустить його.

— О, дякую тобі, донечко, за добру раду! «Заведи його до тухольців», а то значить — сам собі вирви з рук остатню поруку вла-

чі. Тухольці полоняника візьмуть, а мене проженуть! Ні, сього не буде! Я йду сам і без його слова.

Засумувалася Мирослава. Її ясні очі покрилися сльозами.

— Соколе мій! — сказала вона, знов припадаючи до Максима.— Зроби так, як я тобі раджу: візьми сей перстень.

— Ні, Мирославо, не бійся за мене! — сказав Максим.— Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибель, хоч і як силкувалася не показувати сього по собі. Украдкою поцілувавши його і гаряче стиснувши його руку, вона вибігла з намету за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярським наметі, з серцем, що тріпалось від якоїсь неясної мішанини радості й тривоги, й надії.

VII

...Аж ось захрустіло сухе гілля на стежці і разом виринули з лісової пільми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизилася до старого Захара, а боярин зупинився близ огнища.

— Батьку,— сказала Мирослава до Захара,— я бачила твого сина!

— Мого сина? — сказав Захар спокійно, мов про помершого.

— Так! При допомозі отсього перстеня я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волі.

— Трудно, доню, трудно! Але хто се прийшов ще з тобою?

— Се я, старче,— сказав, виступаючи перед нього, Тугар Вовк,— чи пізнаєш мене?

— Лице твоє пізнаю,— ти був боярин Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські в посольстві від великого Бурунди-бегадира, начальника монгольської сили.

— Чого ж хоче від нас Бурунда-бегадир? — спитав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика і непоборна, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будете машини до кидання камінням,— нічим ви не вградите проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас боятися, коли задумав нас лякати. Се добрий знак. Говори дальше.

— Ні, старче, не слід тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза — то половина кари, а його кара страшна, як кара божа! Слухай же, що велить далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу — край угорський, дідицтво Арпада, що був підданим великого Чінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхності. Щоб укарати непокірного, вислав великий Чінгісхан свою силу на захід сонця. Чи ж ваша річ спиняти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник одної часті тої сили, бажає по добру розстатися з вами. В його руках ваш полоняник, а твій син, старче. От що каже він звістити вам: розваліть свої засіки і пустіть монгольську силу з вашої долини, а в зміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового. Розважте добре, як корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний, — чи сяк, чи так, а монголи розвалять ваші, засіки і підуть своєю дорогою. Але вони не хочять тратити часу в вашій долині, не хочять проливати вашої крові і готові віддати вам полоняника за пропуск. У противнім разі, розуміється, його жде неохибна смерть, і то серед страшних мук, а вас жде кривава різанина, в якій, помимо всяких способів, ви мусите бути побиті. Вибірайте ж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка, і на деяких вони справді зробили вражіння. Побачив се Захар і сказав:

— Чесні браття, чи хочете порадитись по щирості над пропозиціями Бурунди, чи, може, однозгідно подасте про нього свій голос?

— Порадимось, порадимось! — сказали старці. Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалитися на хвилю. Боярин гордо віддалився в супроводі своєї доньки.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло йде про життя або смерть твого сина. Чи не ліпше б нам відступити від непевного бою і вирятувати хлопця?

— Тут діло не йде про мого сина, — сказав Захар твердо. — Коли б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: «Я не маю сина, мій син погіб у бою». Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустилися на нашу оборону і тепер мусили б усі, неприготовані, погинути від монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про мого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!

— Але все-таки, Захаре, боротьба з такою силою монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до остатнього в бою, а тоді по наших трупях нехай собі монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповнимо свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, се була б ганьба, була б зрада. Але се ще хто знає, чи боротьба з монголами така непевна. Становище наше сильне, монголи заперті в кам'яній клітці. З малими стратами ми можемо відбивати й найзавзятіші їх напади. Але що, — і сього не треба буде. Сеї ночі ще ми спустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїть, будь вона й десять раз сильніша від монгольської.

— Так ти радиш нам відкинути пропозицію Бурунди?

— Зовсім, конечно.

— І видати твого сина на певну загибель?

— Не згадуйте про мого сина! — скрикнув болісно Захар. — Хто мені при таким ділі нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти мого розуму. Розум каже: відкинути згоду! А що каже моє серце, се вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по-твійому! — сказали старці. — Коли бог судив йому загинути, то ми проти того нічого не владимо; коли ж ні, то й так він вирятується з пащі лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. З смертельною тривогою в серці гляділа на нього Мирослава: вона, бідна, все ще надіялася, що тухольці схотять випити її Максима.

— Розумно, — звісна річ, по-своєму розумно — захвалював ти нам, боярине, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обов'язок був так говорити, у всіх сповняти волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли б діло йшло тільки між мною і твоїм бегадиром, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнення сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати можу тільки я сам і мій рід, але стратити мусить не тільки одна громада, а всі ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна ж так мінятися? Яка користь верховинським і загірним громадам із мого сина? А випустивши вас із сеї долини, ми випустимо згубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобов'язалися боронити їх від вашого нападу, і на таке наше слово прислали нам свою поміч — п'ятсот добірних молодців. Обов'язок наш витривати на своїм становищі до остатньої хвилини, — і так ми зробимо. Може бути, що бог судив вам

побіду над нами, і в такому разі ми не спинимо вас; тільки ж знайте, що лише по трупі остатнього тухольця ви зможете вийти з сеї долини. Та хто знає, може, побіда судилася нам, а тоді знайте й ви, що, ввійшовши в нашу долину, ви всі ввійшли в могилу, що навіть трупи вапі з неї ніколи вже не видобудуться. Або ми всі погинемо, або ви всі — іншого вибору нема. Се наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах, — так що боярин, задивившись на того високого старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобутися на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка, — тож мовчки відвернувся і пішов назад у свій бік. Мертва мовчанка стояла в зборі, — тільки огонь тріщав та лунало невпинна цюкання сокир, що майстрували вбійчі прилади на монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болющим голосом Мирослава. — Тату, вернися! — І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов ще раз заговорила в її серці могутим, незаглушеним голосом. — Вернися, таточку! Лишися тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з наїзниками, як брат обік братів, — а вони простять тобі все минуше! А там — чого там можеш надіятися? Вони зрадять тебе, упоять обіцянками і заріжуть! Таточку, не йди більше між монголів, — там смерть тебе чекає!

Боярин, очевидно, завагувався, але лиш на хвилю. Потім притис Мирославу до груді і сказав стиха, напівстрога, а напівласкаво:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли б там не повелось...

— Ні, таточку, — прошептала крізь сльози Мирослава, — покинь такі думки! Хто знає, може, тоді буде запізно!

— Не бійся, не буде запізно. Лишайся тут і братайся, про мене, з тухольцями, — а я мушу йти туди. Не забувай, дівчино, що там... той... твій Максим, і хто знає, може, ми один другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугар Вовк шез у переліску, спішачи стежкою до огнища над обривом, щоб по його склоні зійти до монгольського табору. При огнищу він ще оглянув майже готову вже метавку, попробував ужву і, похитавши головою, сказав: «слаба», а потім, проводжений тухольською вартою, спустився вузькою скісною стежкою в долину.

Тим часом на «Ясній поляні» було тихо, важко, сумно, немов отсе посеред збору лежав дорогий усім мертвець. Тільки Миро-

слава хлипала голосно, втираючи рясні сльози, що котились по її лиці. Нарешті вона зблизилася до Захара і сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусив зробити. Інакше було б нечесно,— відповів Захар.

— Але ваш син, ваш син! Що з ним буде?

— Що бог дасть, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діла. От уже Віз до, заходу клониться і готури³⁵ голосять у гущаві,— ранок зближається. Ану, громадяни, ходімо братися до оборони, ні, до нападу, до остатньої боротьби з наїзниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, най ніхто не лишається! І старі й малі, кожде придасться. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі тухольці й повалили з «Ясної поляни» над обриви оглядати діло майстрів, машини-метавки. Машини майже всюди вже стояли готові, грубо збиті з сирого грубого дерева, позверчувані і позбивані кілками, але ж і роблені не навміць, а про хвиливу потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинилися коло машин, а потім купками йшли чимраз далі понад кручею, долі долиною, аж до того місця, де тухольський потік тісною випливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотиригранний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди, за проводом Захара й Мирослави, спішила вся тухольська громада: молодці несли на плечах довгі, грубі ялиці й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галуззя, старші несли довгі збитки шнурів і линвів. Огні в тій стороні погашено, щоб ворог перед часом не доглянув, що тут робиться. Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутими стежками вниз по обривах спускатися в долину. Попереду сильний відряд озброєної молодечі, котрий лавою в три ряди став у долині, лицем звернений до монгольського табору, може о яких тисячу кроків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнурами й ялицями: драбини приставлено до обривів і по них легенько зсунено ялиці в долину. Дівчата передали свої вінці молодцям — їм не слід було сходити в долину, де кожної хвили міг напасти ворог. Напослідку посходили до долу і старі з Захаром Беркутом і, оглянувши становище озброєних і всі прилади, поспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив до долу свої хвилі тухольський потік.

Захар зупинився перед Сторожем і пильно почав дивитися на нього. Тихо було довкола. Захар молився:

— Великий наш Сторожу! Ти, котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого і ми шанували досі щорічними празниками! Три рази вже ти, ніч по ночі, являвся мені в снах, немов то ти падаєш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий, і коли ти кличеш мене до себе, то я радуюсь твоєму зазиву і радо жду за тобою. Але коли й ти сам хочеш двигнутися зі свого відвічного стояння, то розбий, господине, своїм тягарем отсього поганого ворога, дітей Морани, що знов нині вкрили благословенне твоє дідицтво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу так, як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив сею кам'яну стіну і дав водам протоку, і дарував людям отсю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знущається над нами!

В тій хвилі огниста блискавка з полудня до півночі роздерла темне небо, і далеко в горах загуркотів грім.

— Так, се твій могутній голос! — сказав радісно Захар.— Ану, діти! Остатній раз увінчайте сей святий камінь!

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов загриміло в полудневій стороні.

— Воля його, діти! — сказав Захар.— Обвивайте його шнурами! А ви, інші, живо до рискалів! Підкопуйте його здолу, підкладайте підойми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. Згори його обкручувано ливнами і шнурами, здолу підкопувано його насаду³⁶ і в шпару³⁷, що показалася недалеко під землею, вкладано скосом ялиці, що мали служити за підойми для обалення каменя поперек тіснини. Швидко справні молодці зробили всі потрібні приготування, повіднімали драбини, попідкладали грубе каміння під підойми.

— Беріться за ливни всі, хто може досягнути! За підойми, хлопці! — розказував Захар, і відразу сотні рук приймилися за діло.

— Далі, дружною силою! — крикнув Захар.— Тягніть! Тисніть!

Ухнув народ з натуги, затріщали грубі підойми, але камінь і не похитнувся.

— Ще раз! Дужче натискайте! — кричав Захар і сам принявся за ливну. Захитався величезний камінь.

- Рушається! Рушається! Подається! — закричав радісно народ.
- Ще раз напірайте з усієї сили!

Ще раз ухнув народ — і разом звільнило напруження шнурів, величезний камінь рушився зі своєї посади і, хвилю захитавшись в повітрі, з страшенним глухим ломотом повалився додолу, поперек потоку й тіснини. Застогнала і затряслася тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку, і радісним, голосним криком наповнили повітря тухольці. Ворухнулася в своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартові, загомоніли начальники, забряжчала зброя, але за хвилю все втихло. Монголи надіялись нападу і стояли готові до вборони, але тухольці я не думали нападати на них. Вони зовсім інший напад виконували.

Захар живо, мов молодець, оглянув положення обваленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку сюди був припасований. Острими кінцями він позапинався за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, а цілою своєю масою мостом ліг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода плила глибшим коритом, — але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а інші вичищували дно потоку від намулу і круглого каміння, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід...

— Живо, діти, живо! — заохочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою, то руками до роботи. — Затикайте, замуруйте потік, поки ще вода не прибула. В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло. А стіну вивести треба рівно з отсими обривами заввишки, — побачимо, що вдіє сила Чінгісхана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівno закрутилася виrom на місці спинена вода, мов не розуміючи, пощо се спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилею о величезний камінь, кинулась було підгризати спідні, на дні покладені плити, шукати між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь та й камінь, щільно стиснений і збитий в одну незламану стіну. Заклекотіла вода. Порушилася в усім своїм ложисці — і стала, зачудована, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині.

...Мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля, так піднімалася кам'яна гать усе вище й вище під руками тухольців. Узброєні молодці давно вже покинули своє становище в долині, лицем до

монгольського табору і проміняли луки та топори на друччя й молотки до оббивання каміння. Радісно глядів Захар на їх роботу і на їх діло, в його очах світилася певність перемоги.

А втім на сході, над монгольським табором, кровавою загравою розжеврілися хмари. Світало. Рожеве світло облило високий шпиль Зелемєня і сипалося іскрами чимраз нижче. Далі хмари проступилися, і звільна, мов боязко, викотилося сонце на небо і глигнуло на занятих своєю роботою тухольців. Повен щирої радості, глянув Захар на схід і, простягнувши руки, проговорив піднесеним голосом:

— Сонце, великий, пречесний володарю світу! Відвічний опікун всіх добрих і чистих душею! Зглянься на нас! Бач, ми напалені диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. В твоє ім'я стали ми з ним до смертельного бою і твоє світло кленемось, що не уступимо до останньої хвили, до останнього віддиху нашого. Поможі нам у цей страшний бій! Дай нам твердість і вмільність, і згоду! Дай нам не злякатися їх многоти і вірити в свою силу! Дай нам дружність і згодою, і розумом перемогти нищителів! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам перемогти!

Він замовк. Слова його, гарячі, могутні, тремтіли у свіжому повітрі. Слухали їх не тільки тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю³⁸ до плаю. Слухала їх сперта хвиля потоку і, мов надумавшись, покинула бити собою о кам'яну гать а³⁹ повернулася взад.

VIII

...Вже гладким дзеркалом іскрилася вода по цільній долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. В монгольському таборі був крик і замішання, хоч вода доходила монголам ледве до кісток...

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тота її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче, розтоплене скло, і той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз у раз доливав до неї нової води,— от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла,

хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше,— Бурунда чув се добре — вся та маса монголів піде врозтіч, розбігнеться, гнана власною тривогою. Бурунда велів цілому війську зібратися до купи, збитися в тісну масу.

— Що ви, мужі чи коти, що так боїтеся тих кількох крапель води? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що сей потік проти Яїка, і Волги, і Дону, і Дніпра? Не бійтеся, вода по кістки не здужає затопти вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо про страти! Побіда мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулась за ним монгольська сила, бродячи в воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрінув їх убійчий град каміння, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, щербате каміння і річний піщаник — усе те валило в збиту громаду монголів, друхотало кості, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їх ногами. Незважаючи на крик Бурунди, військо розскочилося, найбільша частина подалася взад, там, де не могло досягнути й каміння. Вкінці й сам Бурунда з рештою своїх найсміліших туркоманів мусив відступити, бо град каміння чимдалі ставав дужчий, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди. Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становища і побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі брили, то цілі кірці⁴⁰ дрібного каміння на монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже тухольців і кермувала всіма рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її й не зводив із неї очей. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її смілих, розумних розказів і поразати ворога по її показу! Та ба, не так йому судилося! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без кайданів, та все-таки безоружний, невольник, і бажає, щоб хоть камінь, кинений її рукою, закінчив його життя і його муку.

Тугар Вовк сіпнув його за рукав:

— Годі там вдивлятися, хлопче,— сказав він.— Здуріла моя донька, та он що виробляє! Але нам усе-таки круто приходитьсь. Чи у вас такі повені часто бувають?

— Такі? Ніколи.

— Як то? Ніколи?

— А так, бо се не повинь. Адже ж бачиш, що вода чиста.

— Не повинь? А що ж?

— Хіба ж ти не догадався, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скинув боярин.— Значиться...

— Значиться, вода буде раз у раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти се знав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Се, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляття! І чому ж ти не сказав мені сього борше?

— Нащо?

— Ми були б хоч оба спаслися.

— На се ще маємо час,— сказав спокійно Максим.— Тільки держімся разом, і коли б що до чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Се розуміється,— сказав боярин,— тільки що ж нам робити?

— Поки що нема ще страху,— відказав Максим.— Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але се недовго так буде. Може, за півгодини прибуде з гір правдива повінь і живо наповнить цілу долину. До вечора вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержатись до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то, певно, не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсікти нас.

— Не бійся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого. Стараймось тільки винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, ані його богатирської руки. Він копав⁴¹ його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгіднішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько, і ріс, і ріс, чимраз вище. Вже сягав монголам до колін, утруднював їм хід; відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений, і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок! Але вона ще була чиста, ясна; тільки там, куди брели монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизився до Бурунди.

— Великий бегадире,— сказав він,— ми в великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Сея вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда.— І ти, рабе поганій, смієш мені говорити се, коли сам запровадив нас у сесю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Ти ж і сеї ночі ходив до них тогуватися за згубу монголів.

— Коли б я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом з ними?

Бурунда успокоївся трохи.

— Що ж нам діяти? — спитав він.— Невже ж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, а тоді приїде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить сесю долину. Проти неї передовсім треба боротися нам.

— Але як?

— Вели свійому війську, поки вода прозрічає, збирати з дна каміння і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонитися й від слабшого ворога — тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ збирати каміння і класти на купи, кожний відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобався монголам, а надія стояти на сухім і не лазити повиш колін у воді додала їм духу. З радісним криком вони кинулися врозбрід по долині, збираючи каміння і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стінах озера і реготалися, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони монголів.— У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі монголи надто наближались до їх становищ, зараз скрипіла машина і жужмом летіло каміння на нещасних, що бродячи в глибокій воді, ховалися, мордувалися, а втікати не мотай. Хотя-не-хотя мусили тепер монголи держатися на середині долини, здалека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказився в своїй немочі, видячи гордість, чуючи насміхи тухольців.

— Ні, се не може бути! — скрикнув він.— Гей, до мене, мої вірні туркомани!

Найсміліший відділ монгольського війська зібрався довкола нього,— хлопці, як дуб'я, як степові тигри, з яких шкіри мали понапинані на собі. Він попровадив їх проти одного тухольського становища, висуненого наперед, самотнього, на острім щербатім обриві. Невеличка купка тухольців стояла там коло нової метавки.

— Затроєними стрілами на них! — крикнув Бурунда, і, мов шершені, засвистіли стріли в повітрі. Зойкнули поранені тухольці і замішалися, а монголи з радісним криком поступили наперед.

— Не давайте їм громадитися! — крикнув Бурунда.— Не давайте їм кидати на нас каміння. Тут можемо вкріпитися.

І він поділив свій відряд на дві половини: одна мала ненастанно стріляти на вороже становище, а друга — громадити на купу каміння для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда невідлучно провадив із собою, також прикладали рук до роботи, зносили каміння і скидали його на купу. Але ся робота ставала чимраз труднішою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати каміння, а купа ще не досягала до поверхні води. Бурунда командував над стрільцями. Вже десять тухольців було раних, вони конали від страшної гадючої отрути, що дісталась їм у кров,— на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

— Покиньте, діти, се становище! — сказав Захар.— Нехай він стоїть собі тут перед стрімкою стіною! Вирятуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили монголи по воді, зносячи каміння на купу. Вкінці каміння зовсім не стало.

— Годі вам, хлопці, тягати каміння,— сказав до своїх вояків Бурунда.— Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопців! Решта за мною! Мусимо здобути се становище, видряпатися горі сею стіною, хоч нехай тут і неба валиться! Ви, раби, також зі мною! Показуйте дорогу!

— Бегадире,— сказав Максим через уста Тугара Вовка,— туди дарма нам дертися, туди нема стежки вгору.

— Мусить бути! — скрикнув Бурунда і кинувся в воду, а за ним його туркомани. Грунт у тім місці був нерівний. Монголи ковзалися, падали,— вода, рушана легким вітром, билась сильними хвилями о стрімкі скали і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольського становища до берега було не дальше, як двісті кроків, усе ж таки вони майже півгодини потребували, щоб дійти туди. Тільки ж під самою скалою вода була ще глибша, майже по пахи, а стежки горі скалою не було ніякої. Зате з сусідніх тухольських

становищ летіло каміння на смільчаків, і хоч більша його частина даремно гримала о скалу або падала в воду, то все ж становище Бурунди в тім місці було дуже невідгідне й некорисне.

— Може, твої молодці вміють добре лазити,— кепкував собі Максим,— туди горі сею стіною можна видряпатися наверх.

Але нікотрий із туркоманів-степовиків не вмів дряпатися горі стрімкими кам'яними стінами.

— Коли так,— сказав Максим,— то позволь, бегадире, мені першому вилізти і показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, що іншого надумуючи. Він знов розділив свою дружину надвоє: одну часть лишив на здобутім становищі, за захистом вистаючого скального ребра, а з другою часткою, під проводом Максима й Тугара Вовка, пішов дальше шукати кориснішого місця. Але скоро тільки купа їх, по пояс бродячи в воді, вихилилася з-за захищеного приберіжка, коли разом із гори, з тухольських машин, посипалися на них каміння. Майже половина цілої громадки відразу полягла головами,— решта мусила вертатися.

— Ходімо на своє безпечне становище, бегадире,— сказав Тугар Вовк.— Чи чуєш, який шум і крик по долині,— мабуть, повільно зближається!

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибувала велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася, покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом⁴² вири, гойдалося й билосся в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якого-небудь військового порядку не було вже між ними. Мов полова, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь-куди з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купках каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша часть покидала луки, котрі, мов солома, крутилися в вирах. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх за водою, хоч самі сікли зубами з зимна, бажаючи тільки влгшити себе як-небудь. Котрі були нижчого росту, чіпалися високих і валили

їх з ніг, разом з ними ще в воді шемечучись та борикаючись. Деякі пускалися вплав, хоч самі не знали, куди й зачим плисти, бо опори не було ніде ніякої. Купи каміння, накидані серед поля в остатній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зависті, безтямних проклять з боку тих, що потопали. Довкола кожної купи тиснулися їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на камінню, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути,— ніхто не хотів гинути, всі дерлися на каміння. Ті, що стояли на купках, мусили боронитися від того напору, не хочачи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські о руки й черепа самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерті; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопаючих, що стояли ззаду, ближче неохійної водяної смерті, тислися наперед; ті, що стояли при самих купках, виставлені на удари своїх товаришів, з зойком перлися взад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлені й задніми й передніми в воду. Деякі, вже тонучи, хапалися ще під водою за навалене в купи каміння і своїми судорожними рухами виривали його з місця. П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнялися з тими, від кого боронилися. А ті знов, нещасні, безумні з смертельної тривоги, за кожним разом піднімали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пашеку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. Ось один, ростом велетень, з посинілим лицем, з затисненими зубами і покусаними до крові губами, наосліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто тільки підпадеться йому під руки, а коли ніхто не підпадається, валить по кровавих, клекочучих і запінених хвилях. Другий, регочучись істерично, спихає в воду тих, кому вдалось стати на яким підвищенню, на камені, на трупі товариша. Третій ричить, мов віл, і гримає ззаду потопаючих у плечі, мов рогами. Інший, закленувши⁴³ руки над головою, ридає, скиглить, пищить, мов дитина. Деякі, нічого не бачучи, крім неминучої смерті, вдираються на голови своїм товаришам, чіпаються їх волосся, пригинають їх додолу і тонуть разом з ними. Мов риби на терлі⁴⁴, спершись в тіснім шипоті, тиснуться, плюскочуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають рознятими ротами повітря,— так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера,

кишіли, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вишапувались із води, махали руками та головами і знов тонули й гибли сотні, тисячі монголів. Німо, непорушно, мов дерев'яні стовпи, стояли на берегах тухольці; навіть найзавзятіші не могли без дрожі, без зойку, без сліз глядіти на ту громадну загибель людей.

Мов остовпілий, глядів на сю страшну картину Бурунда-бегадир. Хоч йому самому грозила неменша небезпека, хоч вода у його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворилися в воді, валили їх з ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то прецінь довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосся і видаючи з горла страшні, беззв'язні окрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не смів обізватися до нього словом у тій страшній хвилі: всі стояли дівкола нього, тремтячи, борикаючись з надсильним ворогом — водою.

— Ходімо! — сказав наостатку Бурунда. І вони почали простувати до тої купи каміння, яку виставили туркомани проти здобутого тухольського становища. Та й пора була! Вода змагалася чимраз дужче. Між ними і їх становищем утворився широкий вир, який вони могли перебути тільки купою, побравшись за руки. Тільки велетень Бурунда йшов передом сам, могутніми грудьми розбиваючи люті хвилі. Мов островець серед моря, стояла горстка вояків на їх становищу, по пояс у воді, з луками, все ще нап'ятими й виміреними на опущене тухольське становище. У тих небезпека не знищила військового послуху. На щастя, сеся купа каміння була більша від інших, зложена з великих брил і плит, які лише в воді можна було так легко піддвинути. Більше як сто люда могло вигідно стояти на ній у бойових поставках, а якраз стільки було людей дівкола Бурунди, не мислячи тих, яких він лишив під скалою. Ставши на тій купі, легше якось відітхнули товариші Бурунди. Поперед усього вони позирнули на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скалою, числом сорок хлопа. В тім місці шаліла тепер люта хвиля, розбиваючись о зубці скали і прискаючи далеко срібною піною. З туркоманів не було вже ані сліду, тільки часом, коли хвиля на момент уляглася, щось чорнілося на сірім камені: се був одинокий живий іще чоловік із тої дружини, заков'язлими пальцями він держався скали, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав рятунку, тільки гоїдався за кожним приливом води, поки вкінці й він не щез, мов листок, сполосканий водою.

Бурунда, німий, синій з натуги і злості, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але допомогти одні одним не могли і, чи в купах, чи поодиноцю, були однаково безрадні, ждали одної неминучої загибелі.

ІХ

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка.— Що буде з нами?

— Всі погинемо,— відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю,— потвердив Бурунда.— І що найдужче мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на се. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дождити, аж поки вода настільки прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки монголів. Їм квапно діялось доконати ворога. В лісі повище потока їх молодці рубали грубі ялиці, заострювали їх з обох кінців, мов палі, прив'язували до обрубаних із гілля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стіноломи плили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння і, натиснене зверху монгольськими ногами, зрушене зі свого становища, розсунулося. З голосним криком попадали монголи в воду. Два чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчкака. Монголи попадали в воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що їх так нечайно зопхнуто з їх становища, метушилися на місці, толочили одні одних у воду або просили у інших рятунку. Два чи три, очевидно добрі пливачи, пустилися вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець

їх плавбі. Тільки немногих прийняли товариші на сусідні становища. Але недовго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачачи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів докупи, спускати такий пліт на ужві долі водопадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожну по десять щонайсильніших і добре узброєних молодців, а двом довгими жердками кермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були два такі плоти... Вже двадцять сміливих молодців стало на плотах і виплили до бою з монголами. Се був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякана, безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель... Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покіс за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею,— так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерті. Всі погибли, до останнього; з купи чорних острівців насеред озера не лишилося ані сліду. Тільки віддалік, наприбоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остатня чорна скала, вистаючи з-посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк і Максим — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яїк і Волгу, Дон і Дніпро. Остатня жертва смерті, ота сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку, з самотнім бажанням — дорого продати своє життя в бою.

Вся тухольська громада зібралася тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще два плоти, щоб, окружуючи ворогів, турбувати їх іззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша часть тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманам ніякої шкоди. Ближче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл, а швидко, видячи нешкідливість свого стріляння, покинули ту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла

Мирослава, а погляди її летіли бистріше, ніж її стріли, в ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у життю: батько й Максим. За кожною пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотах, стріляти звіддалік даремно. Вони зібралися на відвагу і рушили ближче. Туркомани стрінули їх своїми стрілами і ранили кількох; але живо тухольці завважили, що у ворогів не стало вже того страшного оружжя, і з грізним криком кинулися на них. Мовчки дожидали туркомани їх нападу, тісно збиті один при другім, опираючись і тухольцям, і водяним валам. Але тухольці, наблизившись до них на два сажні, кинули своїми рогатинами, прип'ятими у кожного довгим ремінним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалилося в воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Прокляття на вас! — кричав Бурунда. — Вони так і всіх нас видзьобають, хами погані!

Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили довкола становища ворогів, то тут, то там разячи одного або другого добре виміреним покидом рогатини. Оборона сталася для монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно, мов зв'язаним, і ждати смерті.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам як-небудь спасти своє життя?

— Нащо? — сказав понуро Бурунда.

— Все ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою помсти. — Але то ж нам діяти? Як рятуватися?

— Може, схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам життя і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега.

Тихо стало довкола.

— Кажі їм, що, коли хочять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свобідно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут-таки перед їх очима, смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник монголів обіцяє вам віддати вашого полоняника живого й здорового і жадає, щоб ви за те нас, кілька нас іще лишилося, випустили живих і здорових із сеї долини! В противнім разі жде вашого сина неохибна смерть.

Немов хочачи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духу. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре, — сказали старі тухольці, обступаючи його, — ми думаємо, що можна прийняти се предложення. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона. — Що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино, — сказав Захар, — що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре, — говорили громадяни, — всі ми уважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зломана, і громада не бажає смерті тих остатніх. У твої руки складаємо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, — сказав один із загірних молодців. — Скоро тільки Максим буде свободний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар. — Се було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи

не сплямують ні своїх рук, ні свого серця підступно пролитою кров'ю? Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якій варесі⁴⁵ лежав величезний камінь, і сильною, недрожачою рукою взяв за узовку, що придержувала тоту вареху в плоскім положенні.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього. — Що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на воровігів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурундї. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув наостанку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбійча рука Бурундї враз із топором відтята одним замахом від рамені, впала, оббризкана кров'ю, мов сухе поліно, в воду.

Ревнув з лютості і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотився в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуочій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом гуркнув на купку воровігів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

Мов мертва, без духу стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незламний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їх живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів та мужів, і ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і по горах.— Батьку Захар! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, з сльозами на старечих очах, піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плоту на берег і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачачи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого,— сказав потихо, з усміхом Захар.— Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!»

— Батьку, батьку, не говори того,— ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своєї груді і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озираючись Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославе! Мирославо! Серце моє! — кликав Максим, цілуючи її руки.— Прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? Що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут, між нами! Коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свобідний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Втім разом кинулася на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце моє!..

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава. Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославе, — сказав Максим, — ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть коло мене, діти, — сказав він потихо, слабим уже голосом. — Доню Мирославе, твій батько поляг, — не судім, чи винен, чи не винен, — поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй,

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — В тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню побідню днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним норомом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом, сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша побіда — велике діло для нас. Чим ми побідили? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на се! Доки будете жити в громадським порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не побідить вас. Але я знаю,

браття, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се ошадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні, весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвили вже його не стало...

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давнє громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилося відновити його? Чи не ми се жиємо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?

- 1 *Дорічне* — щорічне.
- 2 «*Стóрож*» — назва великого кам'яного стовпа, що, немов вартовий, стояв у вузькому проході в тухольську долину; тухольці вважали його священним.
- 3 *Стрий* — одяг.
- 4 *Голосіти* — оголосити, повідомити.
- 5 *Збурення* — зруйнування.
- 6 *Скиміти* — щеміти, боліти.
- 7 *Трембіта* — музичний духовий інструмент.
- 8 *Боев́а хоруѓов (хорогови)* — бойовий прапор.
- 9 *Чепіргáтий* — зубчатий.
- 10 *Кітловіна* — котловина (від слова котел).
- 11 *Засі́ка* — штучна перешкода з повалених дерев.

- 12 *Вієіз* — узвіз, дорога, що веде на гору між високими стрімкими скелями.
- 13 *Опір* — назва річки.
- 14 *Копний майдан* — майдан для громадських зібрань; *копа* — збори громадян (у давні часи).
- 15 *Кармазиновий* — малинового кольору; *кармазин* — дороге сукно малинового кольору.
- 16 *Лóми* — повалені вітром дерева.
- 17 *Бегетіти* — тривожно ревіти.
- 18 *Тáма* — гребля, загата.
- 19 *Чингісхán* (1155–1227) — монгольський полководець-завойовник; відзначався своєю жорстокістю.
- 20 *Рáтице* — спис.
- 21 *Обалити* — повалити.
- 22 *Смёрди* — селяни.
- 23 *Бóвдури* — густі клуби диму.
- 24 *Ховзький* — слизький.
- 25 *Дідицтво* — володіння, маєток.
- 26 *Тура́тися* — звертати увагу, чіпати.
- 27 *Мілевий знак* — стовп, що показує милі; *міля* — міра довжини.
- 28 *Пёрхати* — пурхати.
- 29 *Прёцинь* — одначе, все ж таки, адже.
- 30 *Ціпкий* — чіпкий.
- 31 *Тра́фити* — потрапити.
- 32 *Пристáти* — погодитися.
- 33 *Лучнік* — стрілець з лука.
- 34 *Зéлемень* — назва гори.
- 35 *Юту́ри* — глухарі.
- 36 *Насáда* — основа.
- 37 *Шпа́ра* — щілина.
- 38 *Пла́й* — гірська стежка.
- 39 Сполучник *а* вживається тут у значенні *і*.
- 40 *Корéць* — міра для сипких речовин (110 кілограмів).
- 41 *Кóпати* — бити ногою.
- 42 *Шипіт* — шум водоснаду.
- 43 *Заклену́ти* — покласти клином, стиснути.
- 44 *Терло́* — місце, де нереститься риба.
- 45 *Варéха* — ополоник, велика ложка.

Початковий рівень

1. Про які часи йдеться у повісті І. Франка «Захар Беркут»?
2. Хто керував громадою села Тухля?
3. Хто такий Тугар Вовк?

4. Як познайомилися Мирослава та Максим?
5. Яка легенда існувала про камінь Сторож?
6. За що Тугар Вовк убив Митька Вояка?

Середній рівень

7. Що тухольці сказали бояринові Тугару Вовку про князя Данила та його грамоту й чому?
8. Знайдіть портрет Мирослави, зачитайте його. Як, на вашу думку, автор ставиться до своєї героїні? Як тухольці поставилися до неї і як — до її батька?
9. Про що свідчить те, що Тугар Вовк по-іншому, ніж тухольцям, говорив дочці про князя Данила, назвав монголів своїми союзниками?
10. Завдяки чому Захар Беркут визнав Мирославу своєю дочкою?

Достатній рівень

11. Чому Захар Беркут не міг повірити, що його син у неволі, бажав побачити його краще мертвим, ніж полоненим? Чому потім не пристав на пропозицію обміняти життя Максима на вільний перехід монголів через гори?
12. Схарактеризуйте героїв твору — Захара Беркута, Максима, Мирославу, Тугара Вовка.
13. Сформулюйте головну думку повісті «Захар Беркут».

Високий рівень

14. Висловіть свої судження з приводу таких вчинків героїв:
 - а) Тугар Вовк зрадив свою батьківщину й навів на неї ворогів;
 - б) Мирослава відмовилася від рідного батька, сама спрямувала металъну машину на купу каміння, де він рятувався;
 - в) Захар Беркут назвав доньку ворога своєю дочкою, не захотів урятувати власного сина.
15. Прокоментуйте молитву-промову Захара Беркута до сонця.

Щоб краще розкрити тему твору, донести до читача головну думку, автор вживає багато різноманітних художніх засобів. За допомогою мови художнього твору автор також передає особливості зображуваного часу, місцевості, описуваних персонажів. Щоб надати творові історичного звучання, письменник уживає *архаїзми* (застарілі слова) та *історизми* (слова, що називають історичні поняття), наприклад, ратище (спис), смерди, хлопи (селяни), лучник (стрілець з лука), хоругов (прапор) та ін.

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

(1857—1935)

Андрій Якович Чайковський народився в місті Самборі на Львівщині в родині дрібного урядовця. Він рано залишився сиротою, але зумів знайти свою стежку в житті, стати освіченою і навіть знаменитою людиною.

Від бабусі Андрій наслухався казок, легенд, переказів про минуле свого краю. У гімназії, де навчався, зацікавився історією та культурою України, очолив таємний молодіжний гурток. Тоді ж почав писати й художні твори. Після закінчення Львівського університету працював адвокатом, займався просвітницькою діяльністю. А. Я. Чайковський був доброю, гуманною та справедливою людиною, захищаючи в суді убогих людей, ввів сиріт від їхніх кривдників. Про це ж писав у своїх повістях та оповіданнях «Образ гонору», «Із судового залу», «Не піддайся біді», «Олюнька», «В чужому гнізді».

Як і кожен мешканець Самбора, Чайковський пишався тим, що був земляком славного гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного. Про цього талановитого полководця, високоосвічену людину він багато чув, читав, добре його собі уявляв, тому взявся за роман «Сагайдачний» і видав три його книги.

Цей твір, а також низка інших, таких як «В чужім гнізді», «Олюнька», «За сестрою», «Козацька помста», «Богданко», «Сонце заходить», стали відомими не лише в Україні, а й у США, Канаді, Польщі, Чехословаччині, Австрії.

А. Чайковський належить до числа тих письменників, які, прагнучи позитивно вплинути на своїх сучасників, зверталися до сторінок історії рідного народу, показували яскраві приклади мужності, відваги, волелюбності, патріотизму наших предків.

Один із дослідників творчості письменника В. Яременко зазначав: «Його історична проза будила (і будитиме далі!) любов до книжки, до історії свого народу та його козацької слави, до завзяття й відваги, побратимства, безоглядної самопожертви, але самопожертви розумної, виваженої любов'ю до своєї землі і народу».

ЗА СЕСТРОЮ

Повість

I

На правому березі ріки Самари, яких десять миль від Дніпра, лежало українське село Спасівка. Даремно шукав би хто його в теперішню пору. Воно пропало. Зруйноване, поросле травою, як багато-багато інших тогочасних українських сіл.

Спасівка не відрізнялася своєю долею від інших сестриць. Так само була схожа своїм зверхнім виглядом на інші села: такі самі хати з дерева та глини, вкриті соломою або очеретом.

Хати стояли рядком віконцями на південь, оточені огородами та садками. Посередині села велика площа-майдан, на якій стояла невеличка дерев'яна церква, а побіч неї вбоге попівство.

Не було тут видно зверху ніякої заможності. Кожен клав таку хатку, щоб легше перед стужею та спекою захиститися, а більш нічого. Ніхто і не думав витрачатися на будову гарних домів з хоромами, бо ніхто не знав, що завтра станеться, чи його праця відразу не спопеліє. То були страшні часи татарських набігів на Україну.

У тих часах вибирали люди під свої оселі такі місця, які, на їх думку, давали б найпевніший захист перед ворогом та в яких можна б знайти найвигідніші умови до життя: отож недалеко від води або над водою, а відтак близько коло лісу або очерету, де б, на випадок татарського набігу, найбезпечніше було сховатися або звідки можна було легко втекти від поганської неволі.

Спасівку забудували саме на цьому місці тому, що тут ріс цілий терновий гай, та й до Дніпра було недалеко, де росли великі ліси, звідки можна було набирати достатком дерева.

Першою роботою спасівчан, що тут оселилися, було прорубати серед тернового гайка круті стежки та покопати схованки для своїх достатків на випадок татарської навали.

Розділивши відтак землю на оселі, вони обставились густим дубовим частоколом.

Ця праця тривала кілька років, поки були хати готові і село зажило як слід.

Спасівчани зайшли сюди з-за Дніпра також після татарського погрому, а тому що зупинились на тому місці на самого Спаса, тож і прозвали своє село Спасівкою.

У той час, як починається наше оповідання, Спасівка була вже старим селом. Вказували на це старі, зеленим мохом порослі

стріхи, утоптані вулиці, стара церковця і чималий цвинтар з дерев'яними, почорнілими від старості, похиленими хрестами; а далі, навкруги частоколу, повиростало чимале терня, з чого спасівчани дуже раділи, бо це також спиняло доступ до села не менш частоколу. Лише дві були на протилежних кінцях прогалини, зачинені воротами.

Спасівчани жили тут, начеб у якій фортеці. Походячи з козацького роду, вони розуміли вагу небезпеки і були настільки обережними, що на кожную ніч ставили по черзі сторожів коло обох воріт.

До того ще вони умовились із сусідніми селами, щоб у кожному були наготові бочки зі смолою, які на випадок татарського набігу треба було запалити, аби тим способом повідомити інших про небезпеку.

Такий лад завів у селі старий досвідчений козак, котрий прийшов сюди з першими поселенцями. Та хоча старий Охрім уже давно лежав у сирій землі, то спасівчани дотримувалися тих звичаїв і далі.

Та якось спасівчанам до тої хвилі жилось безпечно. Чи Спасівка не лежала на шляху татарському, чи з якої причини, досить, що дотепер нічого їй не тривожило. Спасівчани жили безпечно, орали землю, годували товар і кохали пасіки, славні на цілу Задніпрянщину, та позаводили гарні сади. У Спасівці жив славний козацький рід Судаків. Вони славились тим, що не було між ними ні одного, який би не бував на Січі між низовим товариством. З цього виходило, що їх було мало.

Багато з них полягло головами в битвах, багато пішло в неволю, а жіноцтво переходило до інших родів.

Тому-то ці, що осталися живими, багатіли на ціле село і через те були у всіх у великій пошані.

Рідня Судаків на той час складалася із старого Андрія — сімдесятирічного діда, сина Степана і його жінки Палажки, двох синів — Петра і Павла — та дочки Ганни.

Властиво Петра тоді вже не було дома, на Запорожжя пішов. Другому синові, Павлові, було п'ятнадцять, а дочці Ганні — тринадцять літ. Поки діти були молодшими, господарством клопоталися Степан з жінкою. Дід Андрій пильнував пасіки, доглядав хату і дітей. Вважав своїм обов'язком привчити Павлуся до лицарського ремесла.

Вчив його їздити на коні, кидати списом та арканом, стріляти з рушниці та з лука й орудувати шаблею.

Часом оповідав йому про Запорожжя, про козаків, їхні звичаї та про всі походи й пригоди із свого життя.

Діти слухали залюбки оповідання дідуся, а Павлусеві снилися відтак битви з татарвою, степ широкий, і він мріяв про те, коли й він підросне та стане славним козаком.

Павлусь і Ганна любилися дуже. Він її вчив потай від діда тих усіх штук, яких навчився від дідуся, бо дідусь часто повторював, що це не жіноче, а козацьке діло.

Від цих оповідань вироблялася у Павлуся завзята козацька вдача. В такому молодечім пориві зробив він не одно таке, за що хотіли його батьки покарати. Тоді він утікав або до діда в пасіку, або в тернину, звідки не вийшов би був нізащо в світі, хоч не раз був дуже голодний.

Тоді вже Ганна просила за нього, вже так просила, так плакала, поки не випросила вибачення.

Тоді бігла в тернину. Вона одна знала, де Павлусь сховався, і сповіщала йому добру новину.

Верталися разом додому веселі й щасливі.

Батько звичайно в такому випадку погрожував Павлусеві пальцем, а до Ганни промовляв:

— Козир-дівка! Тебе б йно в посли слати...

З цього завелась між дітьми така любов, що одне без одного жити не могло, і, здається, не було нічого такого, чого б Павлусь для Гані не зробив.

Було це одної літньої неділі в місяці червні.

Люди поприходили ополудні з церкви.

Надворі стояла гарна погода. Пообідавши, розійшлися спочивати. Старі полягали в холодку під деревиною. Жінки поралися з посудом. Молодь проходила по майдані. Так тривало, поки не задзвонили до вечірні.

Тоді все, що могло ходити, пішло до церкви, яка не могла усіх умістити.

Тож хто прийшов пізніше, ставав або сідав під церквою. Парубки пішли під дзвіницю, а дівчата ставали гуртками по другому боці.

По вечірні розбрелися всі по майдані. Старі люди посідали на призьбах під хатами або таки на траві. Недалеко церкви сиділи старші жінки, балакаючи.

Дітвора ганялась по майдані, а парубки, зсунувши бадьорь шапки на одно вухо, йшли повагом по вулицях, поглядаючи за

дівчатами, що теж віддалік зібралися і ладились заводити «вулицю».

Як тільки сонце перестало пекти, взялися дівчата за руки і стали співати пісень. До них наблизилися парубки і стали собі ж підтягати.

Пісня привабила й старих людей. Вони теж оточили молодих, придивляючись до їх забави, хоч це була така звичайна річ в українському селі, яка кожного літа в неділю або свято повторялася. Віддалік від того гуртка те саме робило молодше покоління Спасівки: діти-підлітки — хлоп'ята і дівчата. А все те в святкових строях, вмите та вичесане, завітчане і прибране.

Любо було глянути.

Навіть панотець Амврозій не витримав, а вийшов з попадею та дочкою на майдан подивитися на вулицю та послухати пісень.

Над самим вечором пригнали скотарі товар з пасовиська.

Знову новий образок. Скотарі вигукували і заганяли товар у ворота. Поважні корови та воли, гойдаючи головами, йшли поволі до своїх загород. Вівці мекали, тиснулись у гурток, а коні розбігалися по майдані та скубали траву.

Корови не обминали вулиці, а йшли в саму середину між дівчат. Зчинився великий крик і сміхи, усе розбрелось.

Дід Андрій сидів із сусідом Панасом на призьбі.

Покурюючи люльки, розмовляли про господарство.

— Цього року, мабуть, урожай буде,— каже Панас.

— Дай, Господи! Коли б лише в злу годину не вимовити!

— Ходив я сьогодні вранці в царину — аж душа радіє, таке все повиростало.

— Коли б хоч сарани не було.

— От і не говори! Хай свята Покрова заступить,— сказав Панас і перехрестився.

— Та я собі цього не бажаю, але всіляко буває.

В цій хвилі надбіг гурток малих хлопців, що гнались за дівчатами-ровесницями та вигукували сміючись:

— Мурашки, ховайте подушки, татари йдуть.

— Не викликай чорта з пекла! — гукнув дід Андрій.

Та хлопці на це не зважали, а гонили далі. Один хлопець піймав Ганю за плече та так сіпнув, що дівчина впала на землю. В цій хвилі прискочив до нього Павлусь і піймав за в'язи.

— Як ти смієш? Це моя сестра.

Цей обернувся і схватив Павлуса теж.

Стали борюкатися.

Павлусів супротивник був старший і дужчий. Він ухопив Павлуса впоперек і тиснув цупко руками. Оба, червоні мов буряки, стали змагатися. Зараз обступили їх інші й придивлялися, хто кого перемаже, хоч усім здавалося, що Павлусь не дасть ради.

Та воно не так сталося. Павлусь підніс вгору свого супротивника та, як лише цей відстав від землі, розмахнув ним і кинув на землю.

Там тому стало соромно і, лежачи ще, став Павлуса бити кулаками.

— Гов! Півні! — гукнув якийсь парубок і вмить розірвав воюючих.— Досить з вас, оба ви браві козаки будете.

Хлопців начеб водою обілляв.

— Не зачіпай Гані,— говорив Павлусь.— Ніхто не сміє її торкнути, а то поб'ю.

— Хіба ж вона мальована? Чого лізе до гурту таке «не чіпай мене»?

— Павлусю, ходи сюди! — кликнув дід Андрій.— Воно гарно, що ти за сестрою так обстоюєш, та, бач, він це не навмисне, а випадково. Ну, досить. Спати час.

І всі стали розходитися додому. Тепер залунала пісня по цілому селу між хатами. Нікому не хотілося розставатися з таким напрочуд гарним вечором...

Гомін став стихати. Де-де замекала в клуні вівця. Від степу долітали голоси дикої птиці. Дід Андрій, повечерявши із сім'єю, сидів ще довгенько на призьбі, покурюючи люльку. Він дивився на зорі, міркуючи, яка буде погода. Наставав час сінокосів, і треба було людям погоди.

Відтак зняв шапку і став півголосом молитися.

Посеред молитви відчув якийсь внутрішній неспокій, начеб чого злякався. Шепочучи акафіст напам'ять, він пішов поглянути, чи вартовий біля воріт не спить.

Вартовий, загорнувшись кожухом, походжав з рушницею біля воріт, муркотячи якусь пісню під носом.

— Співаєш, Филимоне? — заговорив дід здалеку. Він знав, що наблизитися до сторожа не можна.

— Не співаю, а підспівую, бо дуже мене сон бере, аби часом не заснути...

— А не чути нічого?

— А хіба що? Тихо як у вусі... Що б воно таке мало бути чути?

Татари позлазили з коней і зв'язали Степана. Один вхопив налякану на смерть дівчину. За неї вчепився з усієї сили Павлусь. Татарин тягнув обох.

Павлусь у розпуці схопив татарина зубами за руку і вкусив так, що той аж засичав з болю. Він пустив Ганю і вдарив з усієї сили Павлуса кулаком по голові. Павлусь втратив пам'ять і впав на землю. Ганя кинулась прожогом у хату. Другий татарин піймав її за довгу косу і став тягнути до себе.

Тепер стала на порозі Палажка.

В одній спідниці, простоволоса, виглядала страшно. Очі налились кров'ю з лютої та розпуки. В руках держала сокиру.

Поки татарин зв'язував Ганю, Палажка кинулась, мов поранена левиця, і розрубала йому голову. Відтак скочила перед дитину і, закриваючи її своїм тілом, рубала сокирою на всі боки.

Татари нерадо вбивали жінок. То була для них найкраща здобич, коли ввіймали жінку. Один зайшов збоку і схопив Палажку в обійми. Другий вирвав сокиру з її рук.

Тоді Палажка стала оборонятися кулаками, мов довбнями, і зубами. Не могли її подолати, бо коли побачила, як її Ганю таки взяв татарин на руки і поніс, зомлілу, вона, мов несамовита, кусала і била кулаками та розкидала татар, мов околоти.

Не було іншої ради. Татарин добув ножа і вдарив її в груди, в саме серце. Кров жбухнула далеко, Палажка застогнала і повалилась мертва.

В тій хвилі відкрив Павлусь очі й побачив труп матері. Тепер уже нікому його боронити, і він проліз поза хату і сховався в бур'яні.

Звідси міг бачити все те, що тоді діялося.

Небагато було таких, що оборонялися. Татари порізали або пов'язали тих, що були на майдані, а тепер ганяли за дівчатами, ловили їх, в'язали та звозили в одно місце коло церкви. Деякі кинулися зганяти товар, ловити коней та грабувати. Павлусь бачив, як панотця витягнув татарин за бороду і таки під церквою відрубав його сиву голову. Попадю, що рвалась до чоловіка, вбили теж. Попівну, зв'язану, повели до гурту. Татари стали витягати козацькі вози, запрягати пійманих волів та вантажити награбоване добро.

Вони раділи, мов чорти. Добича була добра, бо Спасівка була селом дуже багатим. Татари розбивали сокирами скрині і витягали гроші та ліпшу одежу, а все інше кидали у вогонь.

— Мені чогось страшно, начеб де-небудь недалечко вовкулака блукав.

— Ет! Який там вовкулака! Вам би, діду, спати пора...

— Здоров будь, Филимоне!

— Здорові, діду!

Дід Андрій завернув у село, продовжуючи акафіст далі від того кондака, на яким було зупинився.

Йому було соромно самого себе, що без причини боїться. Вже не йшов на другі ворота, а прямував до хати.

У цій хвилі пролетів над сивою головою діда лилик і легенько зачепив його голову крилом. А може, лише вітрець від крила повіяв. Та від цього дід аж набік відскочив.

— Господи! Що мені сталося? — заговорив сам до себе...— Хіба ж мені вже смерть у вічі заглянула? Чого я так лякаюся? Не в такій небезпеці бував, та не боявся, а ось і лилик настрашив. Тьху на тебе! Господи, спаси, помилуй!

Старий зайшов у хату. Вже всі спали. В хаті було душно. Дід не зачинив дверей і ліг на лаві.

Серед тихої ночі залунав церковний дзвін на тривогу.

Дід Андрій, який щойно задрімав, схопився перший і поглянув у віконце. Вдарила заграва з другого боку майдану. Значить, пожежа!

— Ану, дітки, вставайте,— гукав дід,— у селі пожежа!

Усі посхоплювалися. Дід вибіг надвір. Тут уже гамір і крики. Він розглянувся. Пожежа розгорілася на всіх чотирьох сторонах села.

Дід зміркував відразу, що це не випадок, а підпал. Це неодмінно татари.

Він скочив у хату і схопив довгий спис у руку.

— Степане! Зброю бери! В селі татари!

Діти стали плакати, а дід вибіг прожогом з хати...

Надворі стало ясно від пожежі. Ціле село прокинулося. Люди з криком, галасом та зойком стали рятувати свою мізерію. Виганяли товар зі стайні та виносили з хат свої пожитки.

Про рятунок палаючих хат не було що й думати. Не було чим гасити, а солом'яні покрівлі, висушені сонцем, займалися одна по одній.

У селі стало мов у пеклі.

Товар ревів, вівці мекали та завертали до горючих повіток, коні бігали мов скажені по майдані та збивали з ніг людей, налякані

птиці кружляли навколо полум'я. Діти плакали, жінки голосили, козаки кликали один одного, та ніхто нікого не слухав. Кожен робив як знав, а дехто-таки не знав, що йому робити, і стояв без діла.

Але татари не показувалися...

У таку скрутну хвилю люди лише знають виносити з хати що під руку попаде, а більше нічого.

Судаки найпізніше повставали та й ще не встигли повиносити всього добра з хати та з комори. Увихалися всі, аж попріли...

— Аллах! Аллах! — залунало з обох боків, де були ворота. Цей крик був такий могутній і дикий, що приглушив усі крики та зойки в селі. Та не те що приглушив, але від того чортового крику усе в селі притихло. Лише тріскіт горючих хат та ляскіт падаючих покрівель і стель було чути. Все замовкло, ніби зачароване. Навіть товар занімів. Кожний стояв мов закам'янілий і не знав що робити.

— Зброю бери, чого став? — гукнув якийсь голос.

І знову всі заворошилися, як мурашки. Кожний хапав, що під руку попало і ладився до оборони.

У цій хвилі з обох боків на майдан сунулась чорна валка, збита до купи. Здавалося, що якась чорна як ніч хмара впала на землю і суне лавою з двох боків у село. А з тої хмари без упину лунав чортячий крик: «Аллах, Аллах!» Почулось декілька вистрілів з рушниць, та це їх не спинило. Татари вже були на майдані. Тепер можна їх було при світлі пожежі розпізнати. Вони розбіглися і стали ловити людей.

Дехто був так наляканий, що давав себе без опору в'язати. Деякі стали оборонятися, хто чим міг.

Дід Андрій зі Степаном стали зі списками в руках перед хатою, яка ще не зайнялася. За ними на призьбі сиділи налякані діти, притулившись одне до одного. Палажка поралась ще в хаті. Павлусеві приходило на думку забрати Ганю, скочити в город та сховатися в бур'яні. Та йому здавалося, що за плечима тата та діда безпечніше. Дрижали зі страху, він голубив і заспокоював сестру.

Коли татарин розганявся до них — висовувався довгий спис, начеб гадючий язик, і той злітав з коня. Перед ними лежало вже декілька татарських трупів. Та в цій хвилі, начеб шуліка на курча, впав татарський аркан на голову Степана і повалив його на землю. Дід Андрій нахилився розмотати сина, та в тій хвилі татарська шабля розчерепила йому голову. Оборона пропала. Діти закричали в один голос і задерев'яніли.

Павлусь дивився на те все наляканими очима. Йому здавалось, що це якийсь страшний сон, з якого не може прокинутися. Наслухавшись не раз під ніч оповідання дідуса про татар, він бачив інколи такі сни. Тоді плакав, здригаючись, поки його хто не розбудив. Тепер ніхто його не розбудить. Йому ще шуміло в голові від татарського удару. Голова боліла. Він знав, що це не сон; а все ж таки не міг зрушити з місця, так задерев'янів увесь.

З того одубіння прокинувся від плачу полонених людей, що стояли купою під церквою. Церкви татари не підпалювали, аж поки не повиносили все. А хата займалася одна за одною, і було ясно, мов удень.

Лише мала частина спасівчан змогла втекти в тернину і сховатися.

Про тернину згадав і Павлусь. Та йому треба було бігти майданом, а там повно татарви; певно, піймають...

Він хотів бодай побачити Ганю, та її не міг помітити між бранцями.

Пробудилося в ньому почуття самоохорони. «Втекти, втекти куди-небудь з цього пекла!» — відзивалось йому в душі. Та він не мав сили зрушити з місця. Його наче приковано до того пекельного образу, який бачив. Татари увихались по селі. Їх стіжкуваті шапки і догори вовною обернені кожухи надавали їм такого страшного вигляду, що, дивлячись на них, кров замерзала в жилах. Павлусь не раз бачив татар, але то були крамарі, які заходили в село. Він не раз сміявся з них, прозивав їх з іншими ровесниками, скубав за кожух, а не раз і грудками за ними кидав. То були люди спокійні, а при тім смішні, смішні...

Тепер не те. Ці татари, хоч і похожі на тамтих крамарів, але страшні тепер при своїй розбишацькій роботі!

А село все ще палахкотіло і присвічувало їм.

Раптом помітив Павлусь, що татари, виловивши або перебивши людей на майдані та між хатами, пішли поза хати шукати по бур'янах тих, що сховалися. Знову розпачливий крик пійманих дітей, яких зносили татари, мов баранів, на майдан.

Павлусь стрепенувся і нишком, вибираючи такі місця, де не світилося, побіг прямо до частоколу. Тут знову бур'ян. Кропива обпікала йому руки та лице, але він на те не зважав.

Оглядаючись навкруги, він видряпався на частокіл. На другім боці частоколу — густе терня, а за ним стоїть татарин і пильно розглядається...

Павлусь відразу зсунувся з частоколу в бур'ян. Коли оглянувся, побачив, як біля їх хати нищпорив татарин, розгортаючи ногою бур'ян. Тепер Павлусь був би певно попав у татарські руки.

І звідсіля треба було тікати. Поганці й сюди прийдуть. Павлусь став розгортати бур'ян і втікати попід частокіл. Час від часу підводив голову і розглядав, чи за ним хто не стежить.

Так дійшов аж до воріт і тут мусив втратити всю надію на втечу. Біля воріт крутилися татари піші й кінні. Вони щось говорили, чого Павлусь не розумів.

При воротах стояли осідлані коні, поприпинані до частоколу.

Павлусь підкрався під самі ворота і сховався в гущині дикого бузку. У нього сильно билосся серце. Ціла увага звернена була на те, щоб відопняти коня, сісти і непомітно втекти.

Та це видалось йому неможливим. Татарам і не снилось відступати від коней.

У ту мить захвилювало на майдані. Залунали татарські крики, начеб за кимсь гнались. Павлусь розхилив галуззя бузку і придивлявся.

Крики наближались саме до цих воріт, де був Павлусь. Він побачив, як кілька волів зі страшним ревом і задертими вгору хвостами гнались по майдані в бік воріт, розбиваючи всіх по дорозі. Павлусь таке вже не раз бачив влітку на степу, де паслися воли. Саме тоді, коли муха дуже тяжла, рогатий товар бісився, зривався і втікав у село. Тоді ніяка сила не годна його спинити. Але тепер не було ні спеки, ні мух, отже, від чого воно таке сталося?

Невже ж вони налякалися чогось, щось їх сполошило, і тепер летять, мов несамовиті?

Справді воли посатаніли. Вони рвонули у ворота. Татари, що тут стояли, хотіли їх спинити.

Вони заревли глухо, вдарили на татар, мов тараном, і кинули їх під ноги. Кілька наляканих коней зірвалися з припон і погнались в степ. Остався лише один кінь, осідланий, що стояв збоку. Він теж налякався, але не міг зірвати вуздечки й, хоч став дуба, залишився на припоні, а воли пробігли біля нього.

Цю хвилину використав Павлусь. Він виліз з куща, відв'язав вуздечку, заспокоїв коня, закинув поводи на шию і видряпався на сідло.

Кінь, почувши людину коло себе, заспокоївся.

Тепер Павлусь усівся на сідлі і рушив щосили з місця в степ... Татари, яких воли порозганяли, не помітили цього.

Зате один дозорець-татарин, що стояв за частоколом та вступився волам з дороги, побачив утікаючого Павлуса. Хлопець був у білій свитині і відрізнявся від чорного сідла.

Татарин здогадався, що це хтось з бранців, і пустився наздоганяти. На щастя, кінь у Павлуса був швидкий, а сам хлопець не важив йому стільки, що дорослий татарин. Поганець зміркував, що бранець втече. Він узяв з-за плеча лук та став у нього націлюватись.

Павлусь почув, як стріли свистіли йому понад голову. Від цього кінь налякався і став гнатись мов вихор. Хлопець не міг досягнути своїми ногами стремен, і вони били коня по ногах. Під час такої шаленої їзди міг він легко злетіти з коня, мов пір'ячко. Тому схилився і обіруч тримався за його гриву.

Він уже був певний, що татарин його не здожене. Та раптом щось у нього заболіло за лівою лопаткою, начеб ножем різнув. Хлопець помацав рукою. З-за плеча звисала стріла, що зачепилась залізцем за жупан. Павлусь почув, як щось тепле пливло йому по спині, і дуже цього налякався. Але чутно було, як тупіт погоні втихав.

Надворі стало на світ заноситися, коли Павлусь опинився над рікою Самарою. Не чуючи за собою погоні, стримав коня. Через ріку пустився кінь вплав. Павлусь чув від дідуса не раз, що татарський кінь уміє по-майстерному плавати, і не боявся анітрохи, що кінь утопиться. Кінь форкнув, підгулькуючи вгору, поки не доплив до другого берега. Тут видряпався на суше і так сильно струснув собою, що трохи хлопця із себе не скинув.

Настав ясний день. Павлусеві здавалося, що йому тепер більш небезпечно, ніж уночі. Тепер його з усіх боків видно. Татарва снується по степу, його побачать і тоді зловлять.

Його огорнув страх. У його уяві татарва була такою силою, що її ніхто не переможе. Дідусь розказував йому, як козаки били татар; та ось він бачив, як татарви нічого не стримало, і дідусь, і багато інших дужих козаків полягли. І він знову став тікати, хоч сам не знав, куди і до кого, аби лише від цього страшного пекла, в якому він недавно був.

Він в'їхав у широкий степ.

II

Що це за степ, про який у піснях співають?

Уявіть себе малим, дуже малим чоловіком, отак на палець завбільшки. Уявіть собі, що вас, того маленького чоловіка, поставили

на широкій рівній оболоні, на якій зрідка стоять порослі травою старі мурашники. Оболонь вкрита травою, що вам сягає до пояса. Між травою квіти аж хапають за очі своїми кольорами. А гляньте довкола себе... Ніде краю не видно. Обрій неба, наче вижолоблена півкуля, кругом вас далеко спочиває на землі. Ніде ні лісу, ні гори, лише мурашники видно. А поїдете десять миль в який-небудь бік — те саме й те саме... Ні краю, ні берега.

Це степ, український степ зі своїми високими могилами. Це самотні дороговкази для людей, що туди заблукають. Деякі могили й називаються своїми йменнями; а про деякі ніхто не знає — ні імені їх, ні звідкіля вони взялись.

Ось над одною з менших річок, які вливаються в Самару, стоїть висока могила. Її прозвали Свиридовою. Ніхто не знав, чому вона так зветься, і ніхто не наполягав на тому, щоб її назвати інакше. Але всі старші козаки знали, де стоїть Свиридова могила, і кожний до неї потрапить, хоч би і вночі. Тому-то частенько козаки умовлялись збиратися на Свиридову могилу як на місце, де можуть напевно з'їхатися. Тут і річка під боком, де можна коня напоїти, і трава тут краща для випасу, і кущі над річкою, де при нагоді і сховатися можна. Ось і тепер спить під Свиридовою могилою козак.

А лише на світ божий занеслося — озвалася степова звірина. Ціле степове царство прокинулось і загомонило на свій лад.

Від цього гамору козак прокинувся. Сів на своєму кожусі, де спав, протер очі й перехрестився.

В одну мить став на ноги й почав розглядатись. На заході побачив широку заграву.

Козак став придивлятися та хитати головою.

«Що за мана? Вчора в цім боці заходило сонце, а сьогодні сходить? Хіба ж воно вертається?»

Козак швидко поліз на могилу і відразу зрозумів усе. Згадався, що це якась велика пожежа. Це вже, певно, поганці десь бенкетують. Господи, спаси хрещений народ!

Промовляючи голосно молитву, пішов до ріки вмитися. Його вороний кінь, що пасся недалеко на припоні, як побачив свого господаря, заіржав весело, начеб хотів його з дниною привітати.

— Здоров будь, товаришу! Гарзд ночував? — заговорив козак, перервавши молитву.

Не перестаючи молитися, козак почав умивати водою свою поголену голову.

Відтак вийняв із-за пояса малий гребінчик і скалку дзеркальця та став причісувати свій чорний довгий оселедець і закручувати його за вухо. Так само розчесав вуса і пригладив їх складно, по-запорозьки, вниз.

Семен Непорадний — він так звався — був кремезний козак літ тридцяти. Одягнений у широчезні, як море, червоні штани, які підперізував широким шовковим поясом. На ногах добрі шкапові чоботи. Сорочка була подерта і замащена та на грудях широко розхристана, звідки визирали широкі косматі та на сонці засмаглі груди. Миючись, засукав рукави поза лікті й показав жилаві руки з п'ястками, мов довбеньки.

Непорадний на Січі мав славу неабиякого силача. Згинав залізнi штаби, а коня підіймав поперед себе, мов барана.

Незважаючи на Семенову лицарську силу, його прозвали на Січі Непорадним за те, що в якійсь стрічі з татариним не вмів собі дати ради, аж поки товариші йому не допомогли.

Та він цим анітрохи не переймався. На Січі не питали нікого, як зветься, там зараз давали кожному ймення, з яким не розлучався вже до смерті. Хоч би як козака негарно назвати, він цього не соромиться. Козаки говорили: «Не ймення тебе красить, а ти його краси». Найбільш чванився козак тим, коли на ділі довів, що він не є таким, яким його при першій нагоді прозвали.

Причепуривши як слід свого чуба й вуса, Непорадний набрав в боклагу води і поніс коня напувати. Кінь пив воду, любуючись нею, а відтак торкав лобом свого господаря в плече, начеб йому дякував.

Тепер козак взявся варити снідання. Вирубав між корчами над рікою три колики і застромив їх у землю так, що верхом вони сходилися. До цього вершка між коликами прив'язав мідяний казанок, до якого всипав з мішка крупи. Опісля налляв води і назбирав сухого бадилля на підпал.

З-за пояса вийняв кресало та губку, напоєну порохом, і викресав вогню. Запалену губку заклав у віхоть сухої трави і став нею махати, поки не загорілась. Тепер розвів ватру, що своїми жовтими язиками облизувала казанок з усіх боків. Вогонь палахкотів весело, бризкаючи іскорками на всі боки.

Непорадний любувався вогнем. Йому ще вчора хотілося розкласти ватру, бо комарі страх як кусали, та не зробив цього через татар. Тепер їх повно вештається по степу, а вогонь видно здалека. Тож ліпше волів терпіти від комарів, ніж виставляти себе на небезпеку.

«От поки зварю кашу, то й товариші надбіжать,— думав собі Непорадний.— Та чей же вистачить цього добра на п'ять ротів».

Непорадний вийняв тепер люльку та гаманець з тютюном і став набивати. Поклав відтак вуглика і став пихкати, поправляючи ціпком ватру, в яку з любов'ю вдивлявся.

В тій хвилі його вороний форкнув два рази, підвів голову і настовбурчив вуха, якими став стригти.

Козак уже стояв на ногах. Кінь оглядався на господаря і повертав голову в той бік, де саме нині рано видно було пожежу. Непорадний підбіг до свого логовиська, вхопив рушницю і став на могилі. Тепер почув, як земля дудніла під кінськими копитами і в одному місці захвилювала трава.

Раптом у траві щось забіліло. Козак побачив мале хлоп'я в білій свитині на чорному татарському коні. Воно держалося обіруч гриви, а кінь мчав прямо до могили. Прийшовши до річки, кінь одним скоком уже був на другім боці. Такого потрясіння не витримав хлопчина і впав з коня в траву по цей бік берега.

Кінь побіг прямо до вороного і стали обнюхуватися, начеб старі знайомі віталися.

Хлоп'я лежало зомліле догори спиною на траві. Це був Павлусь. З плечей у нього текла кров.

Непорадний приніс в боклазі води, роздягнув хлопця зі свитини й сорочки і став промивати рану. Нарвав відтак листків, приклав, віддер шматок свого пояса і обв'язав цупко. Відтак узяв хлопця наперед себе і заніс на свою лежанку та вкрив кожухом. Павлусь лежав із заплющеними очима і важко дихав. Його лице було бліде, як у трупа. Від того, що він бачив цієї ночі і що пережив, можна і розум втратити, не то що...

Непорадний здогадувався, що бідне хлоп'я втекло з татарських лабет, та цікавий був дещо від нього довідатися. Козак відкрив хлопцеві рота, наляв йому туди трохи горілки із своєї пляшки та став нею натирати виски.

Хлопець скривився, а відтак відкрив очі: зразу не тямив, що з ним робиться, та згодом опритомнів. Побачивши над собою козака з люлькою в зубах, не знав, що й гадати про це, чи це наяву, чи, може, йому так сниться.

— Скажіть, дядечку,— каже Павлусь слабим голосом,— що зі мною, чи я ще живу?

— Живеш, небоже, і здоров будеш — ти звідкіля?

— Зі Спасівки. Татарва пограбувала, спалила все, людей вимордувала, мою маму і діда вбили, тата та сестру взяли,— хлопець скривився на плач і став дрижати, мов у пропасниці.

— На тобі, хлопче, ковток горілки, заспокойся, засни, все гаразд буде. Біля мене ти безпечний.

Павлусь послухав і перестав дрижати.

— Багато було поганців?

— Багато, дядечку, ціла хмара. Вони підпалили село з чотирьох кінців. Люди вийшли з хат — вони тоді ловили... Страшно було, ой, страшно!.. Сестру Ганну взяли...— і хлопець знову став дрижати і плакати...

«Нерозумно я чиню,— подумав Непорадний.— Я його лише дратую цими питаннями, а воно знеможене, слабе; хай спочине, то відтак згодом про все дізнаюся».

— Еге ж, хлопче! Козакові соромно плакати, ось що. Виростеш — козаком станеш, тоді й засоромишся. Ти заспокойся, проспись. Кажу тобі, ти в мене безпечний, як у Бога за пазухою. Не я сам тут. Інші прийдуть — буде нас більше, безпечніше. Цить же!

Непорадний став своїми грубими руками загортати хлопця кожухом.

Павлусь знов заспокоївся і став засинати. Непорадний підвівся потихеньку із землі і пішов до ватри. Каша вже кипіла. Він помішав її і вкинув у казанок добрий шматок сала.

Він задумався. Тож саме тоді, як він ось тут спав, татарва різала народ хрещений. Боже, Боже! Як воно буває на світі: одному добре, весело, а другому біда та смерть. Тепер згадав Непорадний про Павлусевого коня. Кінь стояв біля вороного і хрупав траву. Непорадний прийняв його і зняв сідло.

Хоч який був сильний Непорадний, воно видалось йому важким.

Він став його обмацувати та й усміхнувся...

«Далєбі червінці! О, і таляри... Ну, дав Бог сироті долю. Доброго коня собі вибрав. Ото поганець награбував, а як поховав штудерно. Я бачу, що в татар вартніше сідло, ніж сам кінь з татариним».

Заніс сідло до своєї лежанки і поклав біля Павлуса, що тепер спав, аж хропів.

«Та коли б хоч татарин не надумав гнатись за ним зі своїми побратимами, поки мої над'їдуть. Ну то що ж? Не дам себе так ні за що в каші з'їсти».

Згадав про кашу і подався туди.

Вороний знову зафоркав на тривогу. Кінь Павлуся рвонув з місця, та міцна припона не пустила, і він зупинився.

Непорадний заспокоївся, бо вороний обернувся головою до сходу сонця,— значить, не туди, звідки татар сподівався.

Непорадний був уже на могилі з рушницею і побачив гурток козаків, що звідти над'їхали.

— Пугу! Пугу! — гукнули козаки, побачивши Семена. Семен не відгукнувся, щоб не збудити хлопця.

— Це ти, Семене? Чому не відгукнешся?

Непорадний збіг з могили і подався до них.

— Тихше, братіки, тихше! Дитину мені збудите.

— Ого! А ти звідки взяв дитину? Чи ти її вродив, чи Свиридова могила?

— Та ви не глузуйте з мене, я правду кажу. Сьогодні раненько над'їхало до мене поранене хлоп'я зі Спасівки. Вирвався з татарської петлі. Бідне, змучене, що аж жаль дивитися. Небагато міг я розвідати, зараз і заснуло.

— Зварив, братіку, їсти? — запитало кілька голосів.

— Та трохи зварив,— каже Непорадний, оглядаючись заклопотано на козаків.— Не сподівався стільки гостей. Я готував на п'ятьох, а вас, слава Богу, чи не п'ятдесят.

— Вгадав, отаманом будеш,— далєбі, нас п'ятдесят. Стрінули по дорозі ватагу Тріски Остапа,— знаєш? Та й з'єдналися...

— Як не знати? А де ж він?

— Здоров, Семене! — озивається Тріска, злізаючи з коня.— Ну, не турбуйся, решту доваримо самі та й наїмося.

— Хіба ж ви цілу ніч їхали?

— Авжеж. Від вечора дотепер.

Козаки поглянули на сонце. Воно ж уже підійшло високо й озолотило своїми променями степ. Від того стала роса випаровуватися.

Козаки розсідлували та припинали коней, відпинали казанки, збирали паливо і заходились коло варіння каші. Поклали на двох розсохатих колісках списи і повішали на них казани.

Вогонь розгорівся з усією силою.

Тепер стали козаки підходити до Павлуся і придивлятися до його блілого лиця. Між тими козаками був старий січовий дід Панас.

Йому було вісімдесят літ зроду; та хоч було спочити старим костям у якому зимовику, він не давався старості і волочився з ко-

заками, граючи на бандурі та розвеселяючи їх грою й співом. Приставав від одної ватаги до другої, і всюди його приймали. Правда, що не міг шаблею гаразд вимахувати, зате стріляв з рушниць так, що птиці під час льоту не промахнув. До того, він знав лічити рани зіллям, та через те радо його приймали до гурту. Його знала ціла Україна як такого, що знає, як заворожити кулю, щоб у нього не влучила. Бо й справді дід Панас бував у походах у Крим, в Польщу, в турецьку та волоську землю, був не в одній біді, а ніколи жодна куля ані шабля його не дряпнула. Не зважав на свою старість — голів чисто лоб і бороду, заплітав по-молодецьки свого сивого чуба і чесав довгі, на аршин, вуса, що двома мітлами звисали аж на груди.

— Чи ти йому промив рану? — питає дід Панас Семена.

— Промив водою і приклав листків.

— Це пусте. Рану промивай горілкою, бо вода нечиста буває. Та ми побачимо, як прокинеться.

— То, кажеш, Спасівка в попелі? — питає один козак.

— Либонь, що так: я бачив сьогодні на світанку велику пожежу з цього боку. Хлоп'я говорило, що Спасівку спалили татари; решти не допитався, бо хлопець заснув.

Козак зажурився і похнюпив голову.

— Ну, а ти чого?

— Е, не питай! Я ж і сам зі Спасівки. Там батька-матір залишив.

— Семене! А як хлоп'я називається?

— Не встиг спитати.

Козак присів біля Павлуся і став до нього пильно приглядатися.

— Стій, козаче! Так не можна, — каже дід Панас. — Наврочиш хлопця, то й умре з того. Ось йому сонце в лице світить. Зле, йому холодку треба.

Дід Панас приніс два колики, застромив у землю і розвісив на них свитину, щоб заслонити голову сплячої дитини.

— Чи у вас, діду, були свої діти?

— Чому питаєш?

— А тому, що ви заходитеся коло нього, мов пістунка.

— Хіба ж це не наш брат, не козацька дитина? Хто зна, що з нього виросте? Тоді і спасибі скаже...

— Та я питаю вас, чи були у вас діти?

— А хоч і були, то що? Тепер нема своїх, та хай і чужими по-підкуюся.

— Що ви, люди добрі, таку нерозумну балачку завели? — обізвася один.— Яке діло кому розпитувати? Це ж не по-козацьки, не питай, а на вус мотай, чого тобі треба. Нам би краще ось танець завести, повеселитися,— хто зна, що буде завтра? Ну те, діду! Замість дітей лікувати вшквар дещо, щоб аж жижки задрижали!

— Та я прошу вас, товариші, не дуже вигукуйте, щоб хлопця не розбудити,— говорив уже сердито Непорадний.

— Який нам чорт до твого хлопця! Сховай собі його за пазуху або де-небудь. Степ широкий!

Дід Панас присів осторонь та й став підстроювати бандуру. Він затагнув козацьку стару думу. Козаки його обступили довкола й уважно слухали.

Той, що хотів танцювати, був незадоволений цим, переступав з ноги на ногу, чухав потилицю і спльовував крізь зуби. Але перебивати не смів. А далі відійшов набік і ліг у траві.

Дума була довга сама собою, та коли її став дід витягати та переплітати грою, вона вийшла ще довша.

Настала тиша. Гамір замовк. Усі слухали.

Від монотонного співу деякі дрімали, не виспавшись уночі.

Дід закінчив, ударивши ще кілька акордів.

За той час і каша зварилася.

Порозбирали казани. Кожен вийняв з-за халяви ложку і голосно сьорбнув, дмухаючи в кашу.

Дід Панас був із себе радий. Ось чого він доказав своєю піснею: заспокоїв козаків, що було вже починали сваритися.

А той козарлюга, що так хотів танцювати, хропів у траві.

— Чого йому танцювати забаглося? У животі гуркотить, аж гримить, цілу ніч не спав...

— А хіба ж ти його не знаєш? У нього така вдача, що й у могилі танцювати буде. Раз були у поході, його поставили на варті. Усі були змучені, кожен був радий, що приліг у траві, а він не витримав та й, підсвистуючи, пішов навприсядки.

— А з ворогом теж любить потанцювати бравий козак?

— Та й хропіти уміє неабияк!

— Ану, Петре, скажи що-небудь. Твій язик любить дармувати.

— Не можу, братчики.

— А то чому?

— Кашу їм.

— Хіба ж не можна їсти й говорити?

— Можна, та не при каші. Каші шкода.

— А хіба ж воно як?

— От недотепний! Сказано: мовчи, язичку,— їстимеш кашу. Балакати будеш — кашу відберуть.

Всі засміялися.

— Не бійсь, не відберуть. Ось ти що-небудь зрешти та душу розвесели, а ми всі подбаємо, щоб у тебе каша осталася.

— А знаєте ви, братчики мої любесенькі, від чого каша гаряча?

— Від чого?

— Еге ж!

Ніхто не відповідав. Кожен задумався, яку дати б відповідь, аби й дотепно і не по-дурному. Воно щось у тім є, коли Петро таке загадав. То дуже штудерна голова.

— Ніхто не знає?

— Та від того, що на вогні варилася.

— Овва! Буцімто ми цього не знали! То не штука!

— А чого ж не сказали, коли знали?

— Воно, братчики, так: я тобі покажу коня та питаю: це кінь, правда, а чому він кінь?

— А може бути й кобила.

— Може, але воно тому кінь, бо має чотири ноги, хвіст, гриву, вуха і можна на нього сідати.

— Ти щось нині недотепний. Тобі спати хочеться.

У ту мить Павлусь прокинувся і сів на лежанці.

Того лише ждав Петро Судак, який щойно балакав про коня. Він підійшов до хлопця.

— Ти, хлопче, зі Спасівки, це я знаю,— та чи знаєш ти там Судаків?

— Як не знати? Це мій рід. Я Павло Судак.

— Братіку мій рідний! — заговорив Петро і кинувся хлопця обіймати.— Ти й не пізнав мене, я ж Петро.

Павлусь дуже зрадив.

— Скажи, Павлусю, чи живі батько-мати, сестра Ганя вже, ма-буть, велика буде. Та й ти виріс неабияк. А що дідусь Андрій?

— Батька і сестру в ясир узяли, дідуся і маму вбили на моїх очах.

У Петра показалися сльози на очах, він їх обтер, аби ніхто не бачив, та перехрестився.

— Як же ти втік? Розкажи.

Павлусь розплакався. Козаки обступили їх, і він став розповідати всі свої пригоди.

— Ось чого Петро сумний був, мов сова в полудень,— говорили козаки.

— Тепер, панове товариші, нам би подумати ось що,— говорив Тріска.— Татарва недалеко, вона тепер вертається з тим, що награбила. Чи не скочити б на них так зненацька та перерізати, а добичу відбити?

— Воно б гаразд було! — обзивається хтось з гурту.— Тепер татарин як спутаний кінь або свиня, що добре наїється. Він неповороткий. А воно б пішла слава, що ми відбили християнські душі з ясиру.

— Дайте і мені, старому, слово сказати! — говорив дід Панас.— А відтак, коли моя мова вам не до ладу, то вже робіть як знаєте.

— Говори, діду, говори! — гукали.

— Воно було б гарно та й по-молодецьки ось так злетіти на татарву та відбити здобич. Та ось воно говориться: не скачи у воду, як не знаєш броду. Ми не знаємо, скільки поганців є. Я гадаю, що їх буде більше, як нас. Коли б менше, вони б не наважилися нападати на Спасівку. Там були славні лицарі, січовики, а було їх багато. Ну, коли б так ми напали на Спасівку, то як нас п'ятдесят один, ледве чи вийшов би хоч один живий.

— Правда, діду, твоя правда.

— Це би все гаразд розвідати, а тоді, коли можна, то помагай Боже! Коли ж покажеться, що ні, то годі починати, бо було б нерозумно йти так на заріз, як з цього нічого путнього не вийшло б. Вам би насамперед розвідати.

— Пошлімо кількох. Добре, гарно!

— А друге діло таке: наші коні хай спочинуть. Цілу ніч їхали, знемоглись, відпочити треба бодай до полудня. Татарин, навантажений здобиччю, лізе, мов рак. Його не штука здогнати хоч би й завтра, не втече!

— Ось так і зробимо,— гукали козаки.— Спочиньмо, а відтак побачимо.

Всі згодились з тим, що говорив дід. Вони напоїли коней і полягали в траву, що досягала декому по пояс.

За той час дід Панас перев'язав як слід рану Павлусеві й ліг біля нього. Павлуся нагодували кашею, і він заснув знов.

Один Непорадний зостався на варті. Ліг на могилі з рушницею і закурив люльку.

Сонце підходило вище і стало припікати. На небі не було ні одної хмарки, а ті, що зранку зібралися з нічної роси, позабирав вітрець і поніс далеко.

III

Навкруги царювала тиша. Здавалося, що тепер від променів сонця степова трава сама із собою розмовляє, бо щось заодно у ній бриніло, як це буває в літню спеку.

Непорадний, дивлячись у сторону Спасівки, помітив незадовога, як хвилювала трава, а далі побачив татарина на коні. Татарин їхав поволі та все заглядав за слідами, куди рано проїжджав Павлусь. Від того часу потоптана трава вирівнялась, роси не стало, і слід стерся. Тому татарин так поволі проїхав ту віддаль, яку Павлусь проминув ще рано.

Непорадний сховався в траву, аби його не помітив ніхто, і пильно зиркав за татариним. Коли він наблизився до могили, Непорадний держав уже наготові рушницю...

Татарин приїхав аж над саму річку і зліз з коня.

«Тепер пора», — шепнуло Непорадному в душі, і він став прицілюватися.

Татарин прив'язав коня до куща, а сам пішов убрід на цей бік...

Але Непорадний відразу поклав рушницю біля себе і став мерщій назад зсуватися з могили вниз.

«Дурень я, та й годі! — подумав, наближаючись поза могилу до свого логовиська. — Чи то штука на таку віддаль татарина вбити та й товаришів розбудити? Я його живого впіймаю».

Він вмить відв'язав від сідла свій аркан і скочив за могилу так, що татарин його не помітив.

Непорадний митець був арканом орудувати. У цьому була найбільша його заслуга. Ніхто з товаришів не пам'ятав, щоб Непорадний не втрапив. І славний був у нього аркан: весь шовковий, тонкий і дуже міцний. На аркан ловили козаки ворога, коней, а коли траплялося, то й дику козу, судака. Непорадний аж усміхнувся, беручи свій інструмент у руку. Затягнув на аршин петлю, відтак на таких самих віддалях поскладав увесь аркан. Один кінець держав цупко в лівій руці, а в праву взяв петлю зі складками мотуза. Приготувавшись так, він, ховаючись поза могилою, слідкував, що татарин робитиме.

Татарин підкрадався до обозу, як кіт. Він, ще коли сидів на коні, бачив, що козаки спали, мов мертві, що сонце пекло їхні голови, і знав добре, що коли людина спить на сонці, то має важкий сон, начеб зачаділа. Такий не легко прокинеться...

Йому блиснула думка в голові зайти сюди і порізати всіх, мов баранів, поки один видасть із себе голос. Задум татарина можна було розгадати з його роботи. Хлоп високий і плечистий, він за-сукав рукави своєї свитки, поправив шапку і витягнув з-за пояса довгого ножа. Ніж заблищав проти сонця, мов срібло. Татарин поправив ще щось на собі і взяв ніж у зуби.

Цю мить використав Непорадний. Повернувся до татарина боком, розставив широко ноги і махнув правою рукою.

Аркан фуркнув у повітрі, став блискавкою розгортатися і впав на голову татарина, коли той брав ножа із зубів у руку.

Петля вхопила його впоперек.

Коли перша штука з арканом є потрапити петлею як слід, то ще більша штука тягнути аркан так, щоб петля засилилася, а пійманий щоб не мав часу розмотатися. Легше це зробити, коли пійманий на бігу, — тоді він сам засиляється. А тут татарин стояв на місці, і треба було його засилити.

У Непорадного бігали руки, як у ткача. Він великими куснями стягав аркан до себе, а відтак сіпнув з усієї сили, і татарин упав горілиць на землю.

Миттю прискочив до нього Непорадний і вхопив лівою рукою за горло.

Настала скажена боротьба. Татарин, пійманий в петлю, випустив з руки ножа. Він став пручатися і вивернувся настільки, що мав вільні руки. Непорадний зміркував, що татарин дужчій за нього. Гукнути б на товаришів, щоб допомогли? Знову би його прозвали та ще й насміялися. Ні! Мусить собі сам дати раду. Скрутив татарина з усієї сили. В обох налилися кров'ю очі. Важко дихали один на одного, а жили на руках понабрякали, мов мотузки.

Татарин придавив Непорадному руку костистою щелепою до грудей так сильно, що вона аж заболіла. Хотів її висмикнути, та не міг. У цю мить вихопив татарин з-за пояса Непорадного гострий ніж. Саме тоді Непорадний вирвав свою руку і схопив татарина за руку, в котрій той держав ножа. Ще хвилина — і Непорадний зацідив з усієї сили татарина кулаком межі очі.

З носа жбухнула кров. Татарин втратив пам'ять, а відтак, поки отямився, вже був зв'язаний на руках і ногах. Непорадний устав із землі і так важко дихав, що йому аж дух захоплювало.

— Геї, козаки! Уставайте! — кричав захриплим голосом. — Маємо гостя!

Деякі козаки посхоплювалися з трави. Кожний був заспаний і не міг зараз очунятись. Яскраве сонце освітлювало їх. Одні протирали очі та й лягали знову, другі, повстававши, ходили один поза одного сонні.

— Та що ж ви? Перепились, чи що? Кажу, татарина піймав.

Найскоріше отямився дід Панас. Він перший прийшов до Непорядного.

— Гей, діти, пробудіться! — гукав дід. — Воно не жарти. Один татарин уже тут, а за хвилину може їх бути більше.

Непорядний поспішив до татарського коня, бо то була його воєнна здобич. Козаки стали сходитися. Татарин пручався з усієї сили.

— Хіба у нас ножа немає? — гукав один козак, виймаючи ножа з-за халяви. — Чого з ним воловодитись?

— А не сором тобі зв'язаного різати? — каже дід Панас. — Живий все ж більшу ціну має, ніж мертвий, не руш його.

Козак відійшов, сплюнувши. Дід Панас наблизився до татарина, котрому кров текла з носа й заливала уста.

— Як би воно допомогти, щоб не околів, — каже повагом Тріска. — Його язик може нам придатися. Принесіть, хлопці, води, а ти, дідку, роби що знаєш, щоб татарин живий був.

Принесли води. Дід присів до татарина і змивав йому кров з лица. Татарин закляв по-татарськи і заскреготів зубами. Дід Панас знав татарську мову і каже:

— Послухай, небоже. Хочеш бути живий, то говори правду, про що тебе буду питати, а то буде з тобою лихо. Козаки не знають жартів. Не то щоб тебе вбили, ще мучитимуть спочатку.

Татарин знов став злитися і страшно проклинати.

— Що він каже? — питали козаки.

— То ж то і біда, що нічого не каже. Ти мені кажи зараз, скільки вас було цієї ночі в Спасівці і де тепер твій кіш буває?

Татарин — ні слова, лише відвернув голову набік.

— Заговорить, коли гарненько попросимо! — промовив один козак, наближаючись з розжареним залізом. — Я заздалегідь приготував. Трохи припечемо п'ятки, то скаже, все виспіває. Подержіть, хлопці, ноги.

Козаки підняли татаринову ногу вгору.

— Не дай пекти ноги, — каже татарин до діда, — я все скажу.

— Лишіть його, хлопці! — каже. — Ну, говори, а не бреш!

— Ми були цієї ночі в Спасівці. В нашому загоні було чотириста чоловік. Ватажував наш славний Мустафа-ага, син Ібрагіма,

ханського Девлет-гірея. Ми пішли на Україну на свою руку грабити й брати ясир. Що зі Спасівкою сталося, чи багато взяли бранців, я не знаю, бо я стояв за частоколом на варті, а відтак погнався за якимсь хлопцем.

— Чи варто було за хлопцем гнатись?

— Так наказав ватажок — значить, ніхто не смів утекти. Ми знали про Спасівку, що там живе багатий люд. Це донесли нам крамарі, тагари. На це село ми давно збирались. Де тепер наш кіш, я не знаю. Мабуть, додому повертається.

Тріска уважно прислухався до тієї мови, бо розумів її.

— Багато вас перебили в Спасівці? — питає.

— Не знаю. Я в Спасівці не був, а за частоколом вартував.

Тріска мотав усе на вус і підсміхався, бо вже мав у голові готовий план, що йому робити: треба до татар приблизитися, а вночі на їх кіш напасти. Вони ще не будуть далеко, бо з награбованим добром та з ясиром ідеться поволі.

— Аллах! Аллах! Аллах! — заревло з усіх боків, аж луна степом пішла.

Козаки усі розсочились від татарина і кинулись до зброї. Дивляться, а їх з усіх боків оточили (більш як сотня) козаки.

— Чорт батька твого! — сердяться козаки.— От як налякали!

— Ха-ха-ха! — сміялися ті, що тепер прийшли.— Правда, що налякали?

Попереду виїхав сотник Андрій Недоля на буланому турецькому коні.

— А у вас до біса який звичай? Вас би слід палицями! Збились, мов вівці над сіном, та й про світ забули. А де вартові, де сторожа?

— На якого біса нам удень сторожі? — обізвався Тріска.— Хіба ж ми посліпли?

— Видно, що й посліпли, й поглухли. Ми підїхали під самісінський обоз, а ви нічичирк... Вам би чабанами бути, а не козаками, тьху, крамарі! Татарина торгують.

Трісці кров підступила до голови через таку зневагу.

— Ти не гримай! — каже і вдарив рукою по шаблі.— Ти нам не кошовий. Забирайтесь ік чортові, степ широкий.

— А нам саме тут подобалось. Як тобі тісно, то забирайся до лисого полуднувати.

— Побачимо! — гримнув Тріска і витягнув шаблю.

— Годі, люди добрі! — обізвався дід Панас.— Татарин на спині, а ви сваритеся чортзна-чого! Ну, здоров, Андрію-сотнику! Злазь

з коня і будь нашим гостем. Ти, Остапе, сховай свою шаблю для кого іншого. Я вас обох знаю. Гарні ви люди, а битись не дам. Хіба коли воля, то зарубайте мене першого.

Дід став між ватажками. Вони охололи і заспокоїлись. Недоля зліз з коня і віддав його молодому козакові.

— Ну, не сердься надто,— сказав Недоля і подав Трісці руку в знак згоди.

— Ось так і гарно! — обізвався дід Панас.— Звідкіля Господь привів?

— Що тут у вас сталося? — питає Недоля.

Дід Панас розповів йому все.

— Гарзд, хлопці! Робота буде, лише коні трішечки спочинуть. Як тебе, товаришу, звать?

— Я Остап Тріска, ватажок.

— Ось і добре! — каже Недоля.— Вип'ємо на згоду.

Він добув пляшку й чарку. Випили разом з дідом Панасом.

— Пристаєте, панове козаки, під мою руку? — гукнув Недоля.

— Нема що говорити, а треба писати! — каже дід Панас.— Хай буде один ватажок, бо де дві газдині, там хата неметена. Сотника Недолю я знаю добре і кажу вам: бравий козак.

— Хай буде і він, аби добрий! — гукнули козаки. Недолині козаки пустили своїх коней у річку, а відтак поприпинали пастися.

Недоля, узявши Тріску і діда Панаса під руку, пішов з ними на могилу порадитись.

Тим часом козаки забавлялися з татариним. І між ними були такі, що знали по-татарськи.

Татарин просив, аби йому дали їсти. Йому розв'язали руки, дали чарку горілки і піднесли казанок з кашею. Татарин був голонний мов вовк і жваво напихав у себе кашу. Тепер стало йому весело, і він почав розмовляти.

— Може, тобі показати того хлопця, що ти за ним гнався?

— Ану, покажіть.

— Павлусю, ходи сюди!

Павлусь, побачивши татарина, задривав усім тілом. Не хотів іти.

— Ну, ходи, не бійся. Він тобі нічого не зробить тепер,— підбадьорювали його козаки.

Павлусь дивився заляканими очима на татарина. Татарин махав до нього рукою і усміхався.

— То бач, сину, воєнне діло! До цього треба звикнути,— пояснював один козак.— Зловиш ти його, то ти йому пан, а зловить він тебе, то і в ясир пожене.

Павлусь справді осмілів. Він став до татарина приглядатися зблизька. Це справді такий, як ті крамарі татари, що в село заходили. А які вони вчора були страшні! Він гадав, що перед ними ніхто не встоїть, а тут ось піймав його сам Непорадний та зв'язав, мов барана.

— Ти налякався вчора? — питає татарин.

Павлусеві перевели ці слова українською мовою.

— Ти мене, чорте, стрілою у спину влучив,— каже Павлусь.

Татарин засміявся.

— Ну, вибачай, це воєнне діло; я не знав, що попаду на бігу. А де твій кінь?

— Пасеться.

— А сідло є?

— Єге ж!

— Ти мені подаруй твоє сідло, а я тобі своє дам. Заміняємося та побратимами будемо.

Ця розмова велася через перекладача. Павлусь, почувши останні слова, не зрозумів, чого татаринові треба. Він знав про козацьке побратимство, але з татариним хіба ж можна?

— Міняйся, хлопче, це можна,— кажуть козаки.— Коли треба, то і з чортом покумайся.

— Може, він pomoже тобі сестру відшукати,— радив йому хтось.

Коли йшло діло про сестру, то Павлусь не жалів нічого — себе самого віддав би.

Згодився. Татарин подав руку і дуже радий був.

Павлусь уже йшов із сідлом, та стрінув Непорадного і розповів йому про обмін сідлами.

Непорадний його затримав.

— Так ти, татарине, сідло міняєш з хлопцем?

— Вже й заміняв.

— Єге ж? А ти ж маєш своє сідло? Вибачай, це моя воєнна здобич — і ти, і твій кінь, і твоє сідло.

Татарин нахмурився і люто глянув на Непорадного.

— Ось що, небоже! Тобі не побратимства хочеться, а червінців, що в сідлі заховані, ось що! Ну, признайся! Правда? Скажи, чийого коня хлопець забрав?

Татарин мовчав.

— От штудерний поганець! — говорили козаки, сміючись.— Якого побратима знайшов. Відтак з легким серцем продав би цього побратима на базарі.

Татариніві штука не вдалася.

За той час оба ватажки постановили підійти під татарський кіш. Татарин покаже дорогу. Попереду підуть козаки з Тріскою і стануть татар зачіпати, щоб їх з коша виманити. Тріска зі своїми втікатиме. Татари поженуть за ними, а тут уже стоятиме Недоля і привітає їх гарненько. Коли ж би татари не рушились в погоню, тоді значить, що їх небагато і можна на кіш вдарити. Татарина поведе на аркані Непорадний.

Такий наказ виголосив Недоля перед козаками і звелів сідлати коні.

IV

У Павлуся забилося серце, коли почув сотників наказ. Він сьогодні побачить те, що від дідуся стільки наслухався. Побачить, як козацтво стрінеться з татарами, тими страшними чортами, що цієї ночі так лютували в Спасівці. Його огорнув страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам?

Павлусь дрижав усім тілом, хоч надворі була спека, і дивувався, що козакам було те все байдуже, начеб на празник ішли. До нього наблизився брат Петро.

— Ти, братіку, вважай, аби де в купу не попав. Держися сотника або діда Панаса. Держи добре коня. Пожди, я тобі стремена до ніг приладжу. Поки що подержи мого коня.

Петро осідлав татарського коня, на котрім Павлусь утікав, укоротив стремена і, поцілувавши брата, посадив на коня.

Обом стали сльози в очах.

Петро був відважний козак і не жалів себе. Тепер йому стало ніяково, коли подумав, що його можуть убити, а тоді Павлусь стане круглим сиротою, на опіці чужих людей. Хлопцеві саме тепер треба опіки, а йому честь козацька не дозволяє остатись позаду та пильнувати брата.

Петро ще раз погладив хлопця і хотів сідлати свого коня.

Павлусь виїняв щось з кишені.

— Петре, братіку, на тобі.

— Що це?

— Ще вчора мама бублики з медом пекла. Я заховав в кишені та з цим і втік; на тобі, Петре, це мама пекла! — Його лице скривилось, і він став хлипати. У Петра теж сльози з очей капнули. Він узяв бублик з руки брата і розділив надвоє.

— На, брате, разом з'їмо.

Держачи так по півбублика в руках, обидва брати обнялися і плакали як малі діти. Павлусь похилився з коня і повис на грудях старшого брата, одинокої тепер опіки на світі.

Побачив це сотник Недоля і під'їхав ближче. Він відразу зрозумів, у чому справа.

— Ти, Петре, останешся при мені між посильними козаками, хлопець теж нехай лишається.

Тепер Петро аж зрадів: сталося, як хотів. Тепер ніхто йому докоряти не буде. Це наказ старшини.

А поки що Тріска зі своєю ватагою поїхав уперед. З ними їхав Непорадний і вів на мотузі татарина із зв'язаними руками.

Татарин показував дорогу.

Попереду їхали два козаки без списів. На віддалі яких п'ятдесят кроків їхав один козак, що мав ватажкові переказувати вісті від передньої сторожі. Ще далі за цим зв'язковим рушила ціла ватага.

Татарин вказував головою напрям дороги. Передні козаки оглядалися час від часу позад себе, а тоді задні козаки показували їм знаками, куди йти.

Ватага Тріски вже далеко відійшла, коли Недоля рушив зі своїми. Тріски вже не було видно. Недоля йшов слідом за ними. Він їхав попереду на своїм буланім. Біля нього дід Панас з бандурою, Петро й Павлусь. Не говорили нічого.

Був полудень. Сонце страшенно пекло. І коні, і люди попріли. Земля гуділа глухо від кінського ступання. Коні обганялися довгими хвостами та головами від мух, що роєм літали над ними.

Передні козаки натрапили на високу могилу. Ось уже й Самара недалеко. Один з них зліз з коня і дав його повід товаришеві.

І зв'язковий козак, і ціла ватага зупинились. Козак, зігнувшись, прямував до могили. Прийшов під саму могилу і став крадькома, мов кіт, забиратися наверх, лізучи на руках і ногах. Коли потихесеньку розгорнув траву на могилі, побачив там лежачого татарина.

Це був татарський дозорець. Він лежав на розстеленому кожусі спиною вгору, оперши голову на схрещені руки. Він, очевидно, заснув на спеці, не спавши цілу ніч. Козак підліз ще вище, зазира-

ючи в собі дух. Татарин хропів. Козак уперся ногою в землю і витягнув ножа.

З-під ноги козака зсунулась земля і зашелестіла, злітаючи з могили вниз по траві. Від того татарин прокинувся, підвів голову і поклав її відтак знову на руки. Навіть сонних повік не розімкнув. Ще раз розплющив очі, та вже і не зімкнув їх, бо в цю мить козак одним махом відрізав йому голову. Татарин і не застогнав.

Козак підняв шапку татарина, надів на свою голову і став обережно підніматись та розглядатись навкруги.

Перед ним був татарський кіш. Коні лежали в траві. За ним стояли рядом козацькі вози. (В такий спосіб розставляли козаки свої вози, коли обозували і ховалися за ними, мов за валом фортеці). До возів з другого боку поприпинані були воли, що лежали в траві. А далі стояли татарські гарби поміж татарами.

За шатрами пливла ріка Самара.

Козак рахував оком шатра. Після цього міг обміркувати, скільки могло бути татар, бо їх не було видно. Усе поховалося в холодку під шатрами. Навкруги панувала тиша.

Козак знав, що коли б тепер скочити в татарський кіш, ні один не втік би живцем. Та поки зсунувся з могили, щоби підїхати до своїх, він побачив, як з шатра вийшло двоє татар і, розмовляючи щось, показували на могилу, де сидів козак. Вони стали туди прямувати.

Козак зміркував, що треба вбитого татарина сховати. Він схопив його за руку, потягнув униз і тут сховав його в траві. Та годі було слід затерти, бо від татарина на могилі залишилась калюжа крові.

Козакові прийшло на думку прикликати товариша і вдвох, притаївшись, порізати цих татар; але вже було пізно. Татари, не побачивши на могилі дозорця, затривожились і бігли туди щосили. «Вони скоріше добіжать, ніж товариш. Цілий план пропав», — подумав козак і скочив з могили назустріч товаришеві.

На могилі вже були татари й побачили козаків. Тепер вони стали приглядатися до крові. Один зараз повернувся у татарський обоз.

Козаки завернули коней і погнали вихором до своїх. Козак, який зарізав татарина, розповів усе Трісці, усе, що трапилось.

— Біжи ж, Ониську, до сотника і розкажи, що знаєш.

— Розвивайсь! — командував Тріска.— Списи готов! Козаки стали лавою, познімали списи з ремінців і настобурчили поперед себе...

— З Богом! Уперед!

Козаки рушили спочатку кроком, а відтак підбігцем.

Татарин, що прибіг у кіш, засвистав тривогу. В коші заворушилось, мов у мурашнику. Молодий Мустафа-ага вже сидів на своєму коні й командував.

Татари кинулись до коней, миттю осідлали їх і виступили перед кіш, розмістившись, за татарським звичаєм, півмісяцем. Вони постановили лише оборонятися. Нападати не хотіли і не могли.

Не знаючи, яка у козаків сила, Мустафа наказав запрягти коней, звивати шатра і готуватись у похід.

Коли Тріска наблизився, застав татар готових до бою. Як їх середина стояла не рухаючись, обидва крила почали завертати кругом, щоб так перетяти козакам дорогу назад.

Це зміркував Тріска відразу. Він підвів шаблю вгору і скомандував:

— Завертай!

Козаки зупинили відразу коней, повернули назад і стали втікати.

Мустафа не хотів пустити їх. Козаків так мало, що можна їх на аркан половити. Йому здавалося, що це вже вся козацька сила, бо більше нікого ж не було видно.

Тепер з усіх боків засвистали на татарській стороні бойові свистілки, і татари з пекельним криком «Аллах! Аллах!» кинулись навздогін козакам. Татарські коні, витягнувши шиї, мов гуси в польоті, з роздутими широко ніздрями гнались так, що животами мало не доставали землі. На них сиділи поганці в сторчачих шапках та вивернених кожухах, похилившись уперед. У кожного блищала в руках шабля. Вони почали козаків доганяти. Віддаль між ними щораз меншала, а тут Недолі й не видно.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув півколом коня і став проти татар. Під час погоні татари замішалися. Деякі їхні коні висунулись трохи наперед.

Тріска першому стрічному татарині відрубав голову. Вона впала в траву, а кінь погнався з татариним далі. Він усе ще держав шаблю вгору, поки не завалився з коня. Нога осталась в стремені, і так поволік його кінь у степ. Біля Тріски збиралася купа татар щораз більша. Він рубав на обидва боки, встеляючи землю навколо себе трупами. Частина татар зупинилась.

Втікаючі козаки зміркували, що щось сталося. Один оглянувся і крикнув:

— Проби, хлопці! Ватажок між татарвою! Хто в Бога вірує, не даймо!

Понад десяток товаришів завернули коней і пустилися Тріску виручати. Вони бачили, як Тріска вправлявся, рубаючи поганців. Татари роїлися, мов оси, і стали рубати козаків. Небагато їх встигло втекти.

Тепер татари пустилися в погоню за іншими. У них були кращі коні. Мустафа заповзвся не випустити ні одного.

Козакам стало зле. Татар було чи не триста, козаків осталося всього сорок. Вони чекали вже свою смерть, і кожен молився Богу в передсмертній годині. Татари згуртувались в продовгасту валку і вже досягли втікачів.

Під одним козаком кінь спіткнувся і впав, а бідолашного козака розтоптали татарські коні.

Тим часом Недоля заходився «привітати» татар. Він розділив свою сотню на дві частини і поставив їх лицем до дороги, куди мав втікати Тріска зі своєю ватагою. Для більшого розгону лишили між собою віддаль шістсот ступнів.

Татари такі були певні у перемозі, що й не оглядались. Вони гнались уперед, мов хорти за серною.

Коли наблизилися до того місця, Недоля дав умовний знак. Козацтво рушило з місця і в найбільшій розгоні вдарило на татар з обох боків.

Залунало козацьке «слава!».

Татари, не в змозі зупинити коней, гнались одною збитою валкою. Розгорнутися по боках проти напіраючого ворога й не гадали. Козаки настовбурчили свої довгі списи і кололи ними завзято збитих докупі татар.

Козаки заховали списи (бо з великого розгону списи пробивали татарські тіла) і взяли до шаблук. Настала така страшна різанина, що її описати годі.

У козаків аж руки мліли, а татари замішались так, що один другого рубав. Татари верещали, коні іржали і ставали дуба, а це все заглушив могутній крик з козацьких грудей: «Ріж та бий!»

Татари вирішили пробитися другим боком і вийти з тісного оточення. Вони рвались уперед, та тут натрапили на нову перешкоду. Ватага Тріски, побачивши, в чому справа, завернула і вдарила спереду.

Козаки встигли стільки нарубати татарських трупів, що зробилася з них гребля.

Коні без вершників погнались у степ.

Ті татари, що йшли ззаду, завернули коней і почали втікати. За ними погнались козаки. Між ними був і Непорадний. Він довго не знав, що йому робити, держачи на мотузі татарина, котрого звелів йому сотник пильнувати. Коли його товариші тікали від татар, він тікав разом з ними, поганяючи перед собою й татарського коня. Йому самому смішно стало, що держав татарина, мов теля на мотузку. Було й таке, що він, коли татарський кінь біг швидше, мало татарина не стягнув з коня. Тепер, коли діло повернулося інакше, Непорадний не втерпів. Він передав татарина якомусь молодому козакові, велів його із сотникового наказу берегти, а сам кинувся у вир битви. Та ніяк було приступити до того місця, де козаки мордували татар. Непорадний об'їхав другим боком і тут знайшов роботу, яку любив.

Татари один за одним вислизали з гуртка і втікали до свого коша.

«Ось і на моїй вулиці свято!» — подумав Непорадний і відіпняв від сідла свій шовковий інструмент.

Аркан фуркнув у повітрі і схопив татарина за шию та звалив з коня.

Непорадний вийняв шаблю і взяв її в зуби. Руками звивав аркан, поки не доїхав до татарина та відрубав йому голову.

— А в мене піде воно швидше, — говорив біля нього дід Панас, прицілившись і вистріливши в найдальшого татарина.

— Якби так хто заряджав вам рушницю! — каже Непорадний. — А то я швидше свій щнурок розмотаю.

Вороний погнався вихором, а Непорадний складав аркан, поки знову не накинув його на голову татариніві.

Повторив так кілька разів. Багато козаків розпустили теж свої аркани, а деякі стріляли з рушниць.

Погром на татар по всій лінії.

Непорадний піймав ще одного татарина. Кінь шарпнув, а татарин розняв руки і впав на землю. Татарин встиг розсилити петлю, щоб його не задушила. Над ним стояв уже Непорадний з піднятою вгору шаблею.

— Не забивала мене, козак. Татарин да гроші, много золота син Девлет-гірей, — лепетав татарин, заслонюючи себе руками.

Непорадний стримався. Це був татарський ватажок. На те вказувала його багата одежа.

— Вставай! — гукнув Непорадний.

Татарин підвівся, а козак зв'язав йому руки і повів між своїх.

Битва скінчилася. На побоїщі лежали трупи людей і коней. Козаки погнались з арканами по степу ловити наляканих коней без вершників.

Поміж козаками їздив на своєму коні Недоля, взявшись рукою за бік.

— Де Тріска? — спитав.

— Він поліг перший,— відповіли козаки.— Він стримав на собі цілу татарську навалу.

— Треба його відшукати.

Та його вже знайшли. Лежав на дорозі, куди гнались татари, та ледве дихав. Дід Панас уже порався біля нього. У Тріски була порубана голова та поламані ребра й ноги.

Сюди приїхав Недоля і зліз з коня. Тріска ще дихав. Він відкрив очі.

— Прости мені, брате! Я тебе обидив,— сказав до нього Недоля.

— Аби мені... Бог... так... простив... мої гріхи...— простогнав Тріска.— Моліться... братіки...

Він сконав.

Сонце вже заходило та освітило своїми червоними променями закривавлений степ.

Козаки і їх коні так були знеможені, що тепер не можна було гнатись за татарами, що над Самарою кошом стояли. Недоля велів відшукати поранених та зібрати побитих, щоб їх відтак поховали за козацьким звичаєм. Тепер кожний мав свою роботу. Одні збирали козацькі трупи в певне місце, другі копали велику яму, треті відшукували у татар здобич, інші знов пильнували коней. Найбільше роботи мав тепер дід Панас. Закачавши по лікоть рукави, він ходив від одного пораненого до другого і перев'язував рани.

Коли вже смеркалося, йшла робота при ватрі довго вночі.

У козацькому обозі гомоніло ще. Козаки, розставивши вартових з усіх боків, кінчали свою роботу. До Недолі наблизився Непорадний.

— Пане сотнику, в мене татарський бранець.

— Чи цей з розбитим носом? Чорт його візьми; невеликий тепер з нього хосен.

— Ба ні! Я йому обіцяв пощаду, коли правду скаже,— обзивається дід Панас.

— То собі його візьми.

— Та в мене є ще один бранець,— каже Непорадний.

— Якого біса тобі з бранцями воловодитись?

— То якийсь знатний, обіцяв викуп.

— Давай його сюди!

За мить привели татарина перед сотника.

Це був молодий і гарний татарин. Одежа на ньому була багата.

— Як тебе звуть? — питає Недоля по-татарськи.

— Я Мустафа-ага, син Ібрагіма, ханського Девлет-гірея, — сказав гордо татарин.

— А я тобі кажу, — обзивається один козак, — що ти чортів син, а твій Магомед і твій хан чортові братами доводяться.

— Не смій, гяуре, зневажати його світлість хана ханів, бо він вас усіх переріже або в полон візьме, — крикнув люто татарин і затупотів ногами.

— А поки ти йому це скажеш, то підеш ік твому дядечкові в пекло, — відрубав козак і брався уже за шаблю.

— Тихо! — гримнув Недоля. — Не твоє діло, не твій бранець, Тихоне!

До сотника приступив молодий гарний козак.

— Як засвітає, візьмеш десяток козаків і поведеш цього бранця в Лубни та віддаси його панові полковникові. Розкажеш усе, що було, та не забудь поклонитися гарненько. Гляди, щоб не втік та щоб його приставили живого та цілого.

— Ба, а моя винагорода? — каже Непорадний. — Це мій бранець.

— Добре! Скажи, Тихоне, панові полковникові, що винагорода прийде козакові Семенові Непорадному. Тобі, Семене, так ліпше, ніж возитися з татариним, мов циганові з ведмедем.

— Воно й правда! — заспокоював себе Семен. Він став перелічувати на пальцях: «Воловодитись з ним, годувати, пильнувати...»

— А ще тобі при нагоді голову відріже, — докинув хтось з гурту.

— Ну, прощай, пане аго! — говорить Семен татариніві. — Поклонись гарненько твому батечкові. Ось забув, як його величають, чорт його бери! Та вже ти на мене не сердься... воєнне, знаєш, діло, — говорив Семен з повагою, кланяючись татариніві шапкою. — Та ще спасибі, що ти мені, а не кому іншому попався.

Усі козаки реготали, аж за боки брались.

— Цей татарин для нас вартніший, ніж сьогоднішня перемога, — говорив Недоля півголосом до діда Панаса. — Полковник наказав мені неодмінно дістати якого знатного татарина. Від нього він гадає дізнатися дещо про наміри орди.

На те все дивився Павлусь. Він перший раз спостерігав битву з татарами. Він побачив те, що дідусь йому розказував, і це показалося правдою. Тепер татари не здавалися йому такими страшними, як учора. Козаки сильніші. Коли б так було вчора, не вбили б вони дідуса й маму, не взяли б сестру в полон.

І в нього вселилась надія, що козаки відіб'ють ще й тата, і сестру. Та коли це буде? Павлусеві бажалося, щоб зараз погналися козаки й розбили татар до решти та звільнили полонених.

Про це заговорив він з Петром.

— Так не можна, братіку,— говорив Петро.— Пан сотник знає, що йому робити, і так буде, як він хоче. Потерпімо до завтра. Онисько казав, що татарський кіш невеликий. Вони з навантаженими возами далеко не заїдуть до завтра. Доженемо.

Павлусь заспокоївся. Він приліг біля Петра при ватрі і міцно заснув.

У козацькому обозі почали вогні пригасати. Все стихло, хіба вартові перекликалися.

Козаки посхоплювалися, як тільки на світ стало заноситися.

Вони помолилися і взялися ховати вбитих товаришів. Яма вже від учора була готова.

Позносили козачі трупи і покладали рядком.

Кожен прощався з товаришем. Один козак прочитав над трупами молитву, і тепер складали їх на дно ями так обережно, як мати кладе скупану дитину в колиску. Голови понакривали червоними китайками. Біля кожного покладали його зброю, перехрестили і почали мовчки жменями насипати землю. Кожний козак укинув бодай грудку землі.

Тепер уже яму засипали землею, обкопуючи її довкола, поки не виросла чимала могила.

Татар ніхто не ховав. Їх трупи залишили вовкам і воронам.

З цієї битви здобули козаки чимало користі. У татар знайшли багато червінців, талярів, піймали більше сотні добрих коней і забрали татарську зброю.

А Непорадний водився зі своїм татариним і так знемігся, що ледве-волочив ноги. Мотуз в'їдався в тіло полоненого.

Це побачив Недоля.

— Семене, та пусти його ік чортовій мамі. Не маєш кращого діла, як його пильнувати? На базарі його не продаси, бо ми людьми не торгуємо.

Непорадний розв'язав йому руки:

— Йди собі, куди хочеш!

Татарин кинувся тепер на останки їди і повилизував усі казанки. Він був знову веселий, мов дитина.

— Я б остався з вами, — каже татарин до Недолі.

— Про мене, оставайся! А чи приймеш християнську віру і зречешся свого Магомеда?

— Хоч би й зараз! — каже татарин. — Бог один.

— Дайте йому, хлопці, зброю і коня татарського.

Татарин радів дуже. Він не надіявся такого кінця і почував себе дуже щасливим. Скочив між татарські коні і знайшов зараз свого. Обняв його за шию і став пестити. Кінь пізнав зараз свого господаря.

— Агов, свату, не руш! — крикнув Непорадний. — Це моя здобич, не дам!

Татарин і не думав пускати коня. Він вискалив зуби і затиснув кулак.

— Згода! — гукнув Недоля. — За цього візьми собі два татарські.

— В похід! — командував Недоля. — Прямо на татарський кіш!

V

Татарські бранці, що були в коші, зміркували зараз, що воно щось робиться, як йно почули свистілку, а татарва кинулася до коней та зброї і вийшла з коша. Бранці здогадувалися, що десь недалеко, мабуть, козаки, і в них блиснула надія, що, може, їх визволять. Вони почули татарський бойовий клич та зараз і побачили, як татари почали звивати свої шатра, запрягати вози і татарські гарби. Татари розмістили бранців за їх вартістю. Дівчат та малих дітей окремо, жінок та козаків теж окремо. Усіх стерегли пильно і не розв'язували їм руки. Гіршу частину здобичі вели на мотузках рядом з кіньми.

Бідні бранці були дуже змучені і відчували велику спрагу. Коли татари розмістилися кошом, кожен бранець приліг на траві, де стояв. Між тими, що йшли пішки, був і Степан Судак, Павлусів тато. Без шапки і босий, в одній свитині, із зв'язаними руками, він приліг на траві.

Татари кинули їм, як собакам, шматки якоїсь паляниці, і кожен пішов до шатра. Степан не знав, що сталося з Ганною та Палажкою; не знав, чи вони живі, чи в неволі. Він волів би, щоб їх убили.

При згадці про неволю в нього завмирало серце з болю. Така неволя гірш смерті. А він лежав тут безпорадний.

Лежачи так, він сіпав з усієї сили мотуз, та тим ще більше затягав вузол. Даремна праця. Степан повернувся боком, відтак догори спиною і, буцімто жуючи паляницю, став зубами розмотувати мотуз. На його радість, вузол попускав щораз більше. Степан оглядався на вартового і розмотував зубами вузол. Вкінці почув свої руки вільними.

Не встаючи із землі, він вийняв обережно з кишені ножа і найближчому товаришеві розрізав мотуз. Ніж пішов по руках, а вартовий татарин і не здогадувався нічого. Поглянувши на бранців, що лежали вкупі, не рухаючись, він пішов далі. Бранці не рухались, дожидаючи слушного часу. Та в ту мить пригналось до коша кілька татар і почали щось балакати. Від того в коші наче загорілось. Татари сідали на вози і вирушали з місця.

Бранці посхоплювалися і гуртом скочили над берег ріки, в комиш. За ними побігло багато й таких, що не встигли розв'язати рук. Татари бачили це, та не було часу їх ловити. Вони втікали з тим, що осталося.

Хто не встиг утекти, мусив тепер бігти, мов собака, поряд з татарськими кіньми, а хто нездужав, тому зараз відрубали голову, якщо нагайкою не могли його підігнати.

За мить осталося лише потоптане місце, де стояв татарський кіш.

Утікачі сиділи тихо в комиші, боячись промовити слово. Вони не знали напевно, що сталося. Може, ще поганці вернуться? Здогадувалися, що була зустріч з козаками,— та хто побідив?

Настала темна ніч. Довкола було тихо. Аж тепер заворушилися втікачі.

— Не багато, відай, наших спасівчан спаслося,— каже один, зітхнувши.

— От ліпше не говори,— каже Степан,— бо серце ножем краєш. Моїх усіх, мабуть, у полон забрали...

— А моїх помордували на очах.

— Боже, Боже! За що ми так терпимо тяжко! — стогнав другий.

— От мовчи, не стогни, а то ще біду накличеш.

— Всі ми на однім коні їдемо, усім досталося.

— Та, либонь, дехто заховався в тернину.

— Хіба дехто з того боку. Ти бачив ясир? А скільки трупів лежало!

— А якби так були стали всі оборонятися, таки були б не дались. У нас було козацтво...

— Говори здоров! Та хто ж сподівався? Це вночі, усе спало.

— Гей, братіки, здійміть з мене мотуз!

— У кого ніж, признавайся!

Знайшовся ніж і стали розрізувати решту.

— Ах, бодай тебе! Руку мені скалічив.

— А хіба ж я вночі бачу?

— Братіки, їсти страх хочеться.

— Ходіть напитися води, та за їду вибачайте. Завтра вернемось в нашу Спасівку, то, може, дещо і знайдемо.

Пішли всі до води. Вода була тепла. Відтак знову в комиш. Посідали колом, і кожний важко задумався. Всього тому доба, як кожен був щасливий у своїй хаті, серед любої сім'ї. Те щастя ніколи вже не вернеться.

— Ой, бідний мій синку, що з тобою сталося! — заплакав один.— Не побачать тебе більше мої очі на цім світі.

Кожний, сперши голову на коліна, задрімав. Уже розвиднілось, як утікачі почули якийсь гамір. Усі прокинулись. Один підвів голову з комиша і крикнув:

— Наші!

Посхоплювалися. На місце, де стояв татарський кіш, приїхали козаки Недолі.

— Гей, козаки-братіки, не дайте пропасти!

Втікачі бігли прожогом до козаків, хапали їх за стремена і плакали з радощів.

— Хлопці! — гукав Недоля.— Нагодувати голодних!

Козак добував з торбини що мав і подавав.

— Коли б вас так передучора Бог приніс був, не було б тої халепи, і хрещений народ не пішов би в неволю!

— Не журіться, догонимо.

У цю мить скочив з коня Павлусь і прибіг до батька.

— Таточку, тату, де наша Ганна? — він обняв батька за шию і почав плакати.

— Пропала, синочку, пропала! — говорив Степан, хлипаючи.— Татарва піймала і Ганну, і маму.

— Маму — ні, її татарин убив, я бачив.

— А мене ж, тату, не пізнаєш? — обзивається Петро. Степан не пізнав спочатку, а відтак обняв старшого сина.

— Сини мої, соколи, ось де ми стрінулись!

— Гей, люди добрі! — гукнув сотник.— Хто хоче, беріть коней та зброю і приставайте до нас. Нам ніколи часу тратити.

Небагато спасівчан вернулося додому. Хто сподівався кого із своїх знайти, той і вертався. Інші взяли зброю татарську і пристали до козаків.

До них пристав і Степан. Йому не було до кого вертатися.

Тепер Недоля оставив одних козаків при таборі, а з другими, вибраними, погнався слідом за татарами.

Слід був значний, бо татари їхали возами.

З тими козаками пішов і Степан. Він надіявся віднайти дитину.

Козаки пустилися скоком. Слід вів до берега ріки.

Вже було коло полудня, як передні козаки сповістили, що помітили татарський табір.

Недоля казав напоїти коней і відпочити. Тепер уже татарва не втече.

Попас тривав недовго. Ополудні найліпше нападати, бо і видно, і татарин лінивий від спеки, неповороткий.

Посідали знову на коней і рушили.

Татари рушили теж у похід. Вони спішили до Криму.

Щоб коней не мучити, козаки їхали підтюпцем.

Недоля послав більшу частину своєї сотні далеко вбік. Вона мала об'їхати колом і забігти татарам збоку. Так і сталося. Козаки наближались з двох боків. Вони бачили табір, мов на долоні. Він тягнувся довгим ланцюгом понад берег, наче повзла велика гусениця. Воли тягли вози, а татари на конях їхали збоку.

Тепер козаки помчали з усієї сили. Татари побачили їх і зараз вирішили отаборитися возами так, як це робили козаки. Стали підганяти волів батогами і заїжджати на боки. Але було запізно.

Козаки злетіли на них, мов яструби. Татари не вміли гаразд оборонятися. Деякі з них по одному тікали, та тих половили на аркан. Цілий табір з усім награбованим добром попав у руки козаків. Степан з Петром розглядали поміж возами, де були бранці. На кількох гарбах знайшли кілька спасівських молодниць і парубків...

— Де Ганна? — кричав Павлусь, ідучи вслід за батьком.

— Нема її, синочку! — обізвалась одна молодиця.— Ще вчора забрали татари всіх дівчат і малих хлопців на коні і погнали, мов чорти.

Степан лише руками сплеснув. Павлусь рвав волосся з голови і страшенно плакав. Уся надія пропала.

— Таточку, Петре, просіть пана сотника, хай накаже доганяти. Ми їх піймаємо певно... Боже мій, Боже, що з Ганею сталося! — він ще дужче заплакав.

— Цить, Павлусю! Так не можна, — заспокоював Петро. — У пана сотника інше діло. Проте хоч би хотів, не піймаєш: вони дуже далеко.

В цю мить привели впійманого татарина. Павлусь страшенно був лютий за сестру. Він витягнув шаблю і рубанув з усієї сили татарина по голові. Жбухнула кров, і татарин повалився на землю. Павлусь, закусивши зуби, рубав ще та викрикував:

— Злодії, пси, чорти! Ви дідуся вбили, ви маму вбили, ви сестру забрали! Ось тобі, ось тобі!

Він був схожий на божевільного. З очей сипались іскри, а сам почервонів, мов буряк. У цім татарині він бачив усю орду татарську і мстився на ньому, аж засапався.

— Годі, хлопче! — гукали козаки. — Мертвого рубаєш.

Справді, татарин уже не жив. Тепер Павлусь отямився. Він перший раз убив людину. Йому стало страшно, в очах потемніло, і він зомлів. Його взяв на руки Степан і став відтирати. Хлопець очуняв.

Козаки не втратили в цій сутичці нікого.

Недоля наказав спочити тут довше. Козаки отаборилися, зарізали кілька волів і заходились пекти м'ясо.

Спасівчани, які тут були, порадились і вирішили з возами, кіньми і відібраним добром вертатися вранці додому. Степан попросив сотника, щоб пустив і Петра. З цього не був радий Павлусь. Він знав з оповідань Андрія, що то значить татарська неволя, в яку попала Ганна. Кожна дитина на Україні знала, що поганці виробляють з бранцями, як їх продають, мов товар, на базарі. І він уявляв собі свою любу сестричку, як її татарин веде на мотузі на базар, як її поганці оглядають та торгують, а відтак везуть у далеку турецьку землю, геть за море, і звідти ніколи їй не вернутись. Він збирався на плач.

— Хіба ж, тату, так її нещасну, залишимо без помічі?

— Так мусить бути, коли не годен інакше, — каже батько. — От ліпше не рви мого серця. Не вона одна...

— Чому не можна? Ось ми три їдьмо в Крим, то її визволимо.

— А знаєш ти, братіку, де Крим? — обзивається Петро. — Там усі три пропадемо, і нас розлучать, та й її не відшукаємо. Пропало!

Павлусь затаїв зуби і не говорив більше нічого.

Вже надвечір надійшла решта козаків з табором. Настала ніч. Всі полягали спати. Павлусь лежав між батьком та братом і хрюпів. В обозі затихло.

Тоді Павлусь устав потихеньку, надягнув на себе кожушину, взяв сумку із сухарями у брата, його два пістолі, мішечок з кулями і ріжок з порохом, припняв свою шаблю і пішов, несучи своє сідло на голові, поміж сплячих козаків прямо до того місця, де паслися коні. Знайшов свого коня і якомога обережніше виїхав поміж горючі ватри вартових козаків у степ. Відїхавши на таку віддаль, що його кулею не досягнути, він притиснув стременами коня і погнався галопом.

Тепер поглянув на зорі і завернув коня на південній захід. «Там і Крим лежить»,— думав собі хлопець. Бо покійний дідусь показував йому частенько зорі на небі, по яких і серед ночі не заблукаєш, і хлопець добре собі запам'ятав. Дідусева наука стала йому в пригоді. «Ось це Великий Віз,— повторяв собі Павлусь,— а ця зоря над нами — то показує північ. Ну, навпроти неї мусить бути південь». І туди він поїхав.

Коли Степан з Петром рано прокинулись, Павлуся не було. Їх аж заморозило. Вони відразу здогадалися, що завзяте хлоп'я поїхало шукати сестру, а звідти, налевно, не вернеться, пропаде.

Коли це сказали Недолі, він говорив:

— Як хлопець з цього вийде цілий, то знайте, що з нього коштовний буде.

VI

Хлопець за ці два дні освоївся зі степом, і татар тепер не боявся. В нього ж була шабля й два пістолі,— то не те, як він тікав зі Спасівки. Тепер він уже між козаками бував у поході і бачив, як татар б'ється.

Їхав так підтюпцем але до ранку. Тепер натрапив на якусь річку і напоїв коня та дав йому трохи спочити. Сам зїв шмат сухаря й поїхав далі, держачись усе південного заходу.

Коло полудня він дуже знемігся і захотів спати. Мухи страшенно кусали, і кінь обганявся, як міг. Ідучи так, натрапив Павлусь на балку. В балці, в найвужчій її заглибленні, росли кущі, а з-поміж них витікала вода з джерела. Тут був гарний холодок, що аж манив на себе. Павлусь вирішив тут спочити до тої пори,

коли трохи перестане пекти сонце. Він розсідлав коня і припняв його на мотузі до куща. Кінь напився води і над потічком пасся. Павлусь з'їв жменю смаженої із салом каші, напився з джерела води і ліг у холодку на сідлі спати. Якийсь час чув, як кінь хрупав траву, як бриніли комахи в траві, перекликались польові коники, а далі й заснув твердо. -

Прокинувся вже тоді, коли сонце викотилося з-поза високого берега і заглянуло йому у вічі. Він відразу опам'ятався, де він є. Після здорового сну йому весело стало на душі. Він почував у душі певність, що сестру знайде. Вирішив зараз їхати далі, поки ще ніч настане.

Тепер краще було їхати. І кінь відпочив, і він почував себе здоровим і ситим. Вже перед вечором доїхав до якоїсь ріки. Вода пливла між двома досить стрімкими берегами. Тут і ночувати буде, аби лише гарне місце знайти. Та лише з'явився над берегом, його обсіла хмара комарів, що аж в очі лізли. Від комарів найліпше обігнатися ватрою. Вона і вовка відстрашить. Зате татарина може привабити. Треба б десь так у затишку, щоб не видно було. Він узяв коня за поводи, йшов понад берег і пильно розглядався. Тут помітив два, що стирчали під берегом на сажень висоти, камені, що стояли рядом, лишаючи між собою невеличку прогалину. Недалечко від тих каменів було місце, де можна коня попасти. Перед тою прогалиною, що між каменями, ріс високий кущ верболозу. Павлусь аж усміхнувся, побачивши таке гарне місце. Зараз привів туди коня і припняв до куща.

Потім побіг на берег і почав збирати цілими оберемками суху траву й бадилля. Все те скинув зверху в прогалину між каменями. Тепер викресав вогню, запалив віхоть сухої трави й пішов поза верболіз у прогалину. Без того не зважився йти. Він знав, що в таких місцях може жити гадюка. Гадюка вдень не страшна. Еге ж! Скільки їх сам Павлусь замордував у степу таки цілком. Та вночі — то вже не те. Вона вкусить так, що людина або скот пухне, і треба їхати до знахаря. Павлусь не раз те бачив, а тут знахаря немає.

І справді, коли Павлусь засвітив у прогалині, зашипіла гадюка, втікаючи поміж кущі.

— Вибачай, паніматко,— говорив стиха Павлусь,— що не дав виспатися. Цим разом вступиє гостеві. За це вранці спасибі тобі скажу.

Павлусь розвів тепер невеличку ватру. Комарів прогнав. Оглядаючи своє логовисько, він побачив під берегом печеру і подався

туди з віхтем горючої трави. На землі розлазилися малі гадюченята. Павлусь потоптав їх ногами. З печери вилетіла сова і мало що хлопцеві не струтила шапки з голови. Випаливши печеру, він приніс сюди своє сідло і лагодився спати.

Тепер він відчув, що хоче їсти. Він не хотів з'їдати всіх своїх запасів. Забавляючи себе, він збирав потоптані гадюченята і кидав у вогонь. Вони на вогні вертілися, пухли, а відтак тріскали, аж іскри розліталися. Але тою забавкою голоду не заспокоїв. Павлусь міркував, чи не можна б їсти печену гадюку або жабу. Таки жабу ліпше. В ріці, мабуть, є вони. Якби лише зловити, бо їсти страх хочеться. Можна б і птицю вбити з пістоля, та тепер ніч. Нічого не поробиш, треба пекти жабу. Він узяв жмуток трави, запалив і пішов до ріки. Кілька наляканих жаб скочило справді у воду.

Хлопець поліз у воду з вогнем, забувши про небезпеку. Такого дива він ще не бачив. Вода була йому вище колін, чиста. Насподі виднівся пісок. При світлі біліло тіло його ніг.

Аж дивиться, а біля нього щось плеснуло по воді. Він стояв не рухаючись. Трава горіла ясно. З неї відпадали яскраві іскри на воду і тут же з шипінням гасли. Павлусь побачив, як надпливла риба. Вона дивилась на його білі ноги і, повертаючи хвостом і ворущачи зябрами, стала наближатися до них. По дорозі проковтнула плаваючий вуглик, та відразу ж викинула його з рота. Павлусь стояв непорушно. Трава догоряла. Тоді він запустив блискавкою руки в воду, піймав рибу коло голови і заклав пальці в її зябра. Догоряючу траву пустив на воду, його огорнула пітьма. Лише бачив білу рибу у своїй руці, що пручалась на всі боки.

«Це, мабуть, краще, ніж жаба,— подумав Павлусь.— Слава тобі, Господи!»

Виліз на берег і пішов у свою печеру, де вже вогонь почав пригасати. Павлусь докинув бадилля, полум'я спалахнуло, і він захопився коло риби. Він зарізав її ножом, випотрошив, посолив з усіх боків і поклав на грань. Відтак обертав її на всі боки, поки не спелася як слід.

Павлусь не пам'ятав, чи йому що так смакувало, як ця риба. Тепер помолився, вкрився кожухом і заснув безжурно.

Він прокинувся рано від того, що хтось сильно штовхнув його в бік.

Розплющив очі й побачив над собою високого чоловіка з люлькою в зубах.

Чоловік був одягнений у подерту, брудну одіжку і мав на голові татарську шапку. На ногах у нього були постолі, обв'язані мотузками. Лице чорне, пошковкле та розкуйовджена чорна борода. Не було на ньому нічого, що свідчило б, що це козак. Уся його зброя — довгий ніж за поясом.

— Вставай, козаче, пора в дорогу! — гукнув і сплюнув крізь зуби.

Павлусь присів на лежанці й таки налякався. Та ж це, напевно, харциз, розбишака, про яких стільки від дідуся наслухався.

Одного разу в Спасівці парубки піймали такого самісінького харциза коло коней. Він його бачив.

— А хто ви, дядьку, будете? — питає Павлусь і чує, як його серце затривожилося.

— Не будь такий цікавий, а то в пекло попадеш! Роби що велють, збирайся.

— Куди ж ви мене?

— Побачиш, візьму тебе із собою.

Павлусь схопив миттю пістоль і відвів курок.

Та поки встиг вистрілити, харциз ударив його ногою по руці, і пістоль випав геть з руки.

— А диви, жаба! До пістоля береться.

Харциз одною рукою придержував Павлуса, а другою зв'язав йому мотузом руки.

— Дядечку, пустіть мене! — просився Павлусь, аж плакав.— Я так зі страху, бо ви мене страх налякали... Я, далєбі, нічого... Я за сестрою шукаю... її татари в ясир узяли. Пустіть, дядечку... пустіть, Бога за вас молити буду, а то я запізнюся.

— Ну, заспокойся! Я тобі дорогу до татарів покажу, та вибач, що тебе трохи спугав; ти, бачу, кусати любиш.

Розбишака осідлав коня. Він зараз зміркував, що в сідлі є гроші, бо усміхнувся. Пістолі заткнув собі за пояс, а шаблю шпурнув геть, бо йому такої малої не треба.

Павлусь мало не розплакався знову за своєю шаблею.

Харциз скочив на коня і посадив Павлуса наперед себе.

— Ну, тепер поїдемо до татар!

— Дядечку, мене болять руки; розв'яжіть, бо зомлію.

— Добре, я тебе розв'яжу, та гляди: якби тобі забаглося тікати або тее, то не прогнівися, а головку тобі скручу, як горобцеві.

Павлусь поглянув на харциза та аж задерев'янів. У того світилися очі, мов у вовкулаки.

— Куди ж ви мене везете?

— Тобі кажуть: до татар. Однак наша дорога. Ти за сестрою шукаєш?

— Авжеж за сестрою, за Ганною. Вона така добра, як ангел. Татари набігли на нашу Спасівку, багато людей піймали і її теж.

— А ти?

— Я втік на татарським коні та по дорозі козаків здивав. Вони відтак розгромили татар і багато наших спасівчан визволили.

— Далеко звідси?

— Мабуть, далеко. Десь над рікою Самарою, коли знаєте... Дядьку! — сказав по хвилі.

— А чого?

— Ви чоловік бувалий, допоможіть мені, будь ласка, сестру відшукати, визволити. Велику заслугу в Бога матимете, до того ж я вам ще гарненько заплачу.

— А в тебе є гроші?

— Є, далєбі, і червінці, і таляри. Усе те буде ваше, коли Ганя буде вільна...

Харциз усміхнувся злбно:

— Ну, заспокойся, побачимо.

За гроші більше не питав. Він знав, де вони сховані.

Павлусь справді заспокоївся. Хоч як харциз йому не подобався, він собі міркував, що за гроші все зробить. Отож зрадіє, як сестру викупить і визволить та привезе додому. Харциз відгадав задум хлопця і був певний, що він від нього не втече, а буде його держатися, мов реп'ях.

Коло полудня натрапили на невеличку ватагу татарських купців, що верталися з Києва в Крим.

Було їх не більше як двадцять чоловік. Вони сиділи хто на конях, хто на татарських гарбах, навантажених усяким крамом. Волоклися поволі. Вони відразу впізнали харциза і зупинились.

Харциз, в'їхавши між них, почав щось по-татарськи розповідати, показувати на Павлуся. Його взяли татари з коня і стали оглядати. Мацали за руки й ноги, повертали його голову і заглядали в зуби, достоту так, як роблять купці зі скотом на базарі. У Павлуся зародилось лихе передчуття. Він здогадувався, що харциз продає його татарам.

Впевнився у своїм передчутті, коли татарин вийняв гаманець з грішми і став їх лічити на руку харциза, який не злавив з коня. Він сховав гроші в кишеню і, заговоривши ще кілька слів, завернув коня й подався у степ.

— Дядечку, дядечку, чого мене лишаєте? — голосив Павлусь. Він хотів за ним бігти.

Харциз оглянувся й каже:

— Шукай, дурню, сестри. Вони тобі дорогу покажуть. Павлуся придержав татарин за руку:

— Не втікала, бо зв'язала тебе на мотузок; твій тато продав тебе мені.

— Який він мені у чорта тато! — плакав сердито Павлусь, а навздогін харцизові гукнув: — Продав ти мене, юдо, Бог тебе певно покарає!

Павлусь присів на траві і став страшенно плакати.

Харциз був дуже задоволений. Добув без труда коня, сідло з червінцями та й за хлопця гроші взяв. Тепер поїде де-небудь у город і загуляє-загуляє, аж чортам стане заздрісно. Він заспівав, аж луна по степу пішла.

Він був такий зайнятий собою та тим, як він загуляє, що не зважав ні на що. Кілька разів з радощів потягнув коня нагайкою і їхав так до вечора. Був голодний як вовк, у нього не було нічого. Якби так де-небудь поживитися.

Аж ось побачив ватагу козаків, що надїхали з протилежного боку. З ними не дуже радо хотів харциз зустрітися, аби часом не натрапити на кого знайомого. Про нього недобра слава ходила на Україні. Його знали як потурнака, харциза, що зарізавав би рідного батька. Чимало було в нього гріхів на душі. Він показував татарам дорогу на Україну, крав козацьких коней, хлопців та дівчат, де вдавалося, і перепродував татарам. Тепер наткнувся він на козаків так неждано, що нікуди було втекти. Неодмінно зловлять на аркан або уб'ють з рушниці, а може, ще вдасться вибратися. На Україні не був уже кілька років, змінився з лиця, й певно його ніхто не пізнає. Він скинув шапку і став вигукувати:

— Пугу! Пугу!

То була ватага Недолі. Харциз приїхав до нього.

— Братіки, козакі! Слава Богу, що я з вами стрінувся.

— Ти звідкіля?

— Я з татарської неволі втік. П'ять літ мене поганці мучили, та вдалось мені на татарському краденому коні втекти. Десять днів степом їхав та хіба сирію рибою живився, бо й кресала в мене нема, щоб вогонь розвести. Дайте, братці, що-небудь їсти.

— Ну, ладно,— каже Недоля,— будь нашим гостем. Дайте йому що-небудь їсти.

Козаки подали йому кілька сухарів та сушеної риби. Він, не злазячи з коня, заїдав, аж тріщало. Козаки пильно до нього приглядались. Особливо Непорадний оглядав його на всі боки.

— Добрий у тебе кінь, небоже, звідкіля ти його взяв? — питає Непорадний.

— У татарина вкрав, прости Боже гріха, — каже харциз, усміхаючись.

— Пане сотнику, — каже Непорадний, — він бреше, цього коня я знаю, це той, що хлопець на ньому втік, і сідло те саме.

Харциз зблід.

— Про якого хлопця, — каже, — ви говорите? Я нічого не знаю.

— Ось зараз будеш знати, чортів сину, — крикнув Непорадний і вмить закинув йому петлю на голову.

Харциз став оборонятись, та відразу кинулось на нього кілька козаків. Його стягнули з коня і зв'язали.

— Адивіться, хлопці, — каже один, — дalebі, і Петрові пістолі має.

— Признайся, душогубе, де ти хлопця дів? — гримнув Недоля. Харциз мовчав. Козаки обступили його кругом і оглядали.

— Хлопці, нам ночувати пора. Розпаліть вогонь, а відтак припекти його залізом, поки не скаже правди.

До харциза наблизився й татарин, що тепер пристав до козаків.

Він заговорив до нього кілька слів по-татарськи.

— Я його знаю, — каже татарин до сотника. — Він потурнак, татарам служить, людей продає. Його звать Карий.

Харциз зблід ще більше, тепер йому амінь.

— Еге ж, це той Карий! Його ціла Задніпрянщина знає. Жінки дітей ним лякають. Ось ти, небоже, знав, де схованки шукати!

— Чи ти скажеш уже раз, де ти хлопця запропастив? — питає Недоля. — Я з тебе шкуру зняти накажу.

— Я продав його татарам-крамарям.

— Панове молодці, в сідлі ще є гроші заховані так, як були.

— Панове товариші, — питає Недоля, — зробимо над цим безбожником суд? Він зрікся Христа, пристав до нашого найтяжчого ворога, зраджує братів своїх, продавав християнських дітей поганцям. Що йому за це зробити?

— Смерть! — гукали козаки.

Вони готові були кинутися на нього й розірвати на шматки.

— Смерті мало, — каже Недоля, — за те його або кіньми розірвати, або на кіл посадити.

— Шкода коней поганити таким псом,— каже один козак.
— А кола де візьмемо?
— Чуєш, Гусейне,— каже Недоля до татарина,— візьми ти його й роби з ним як знаєш, будь йому катом.

Татарин дуже зрадив, аж показав білі зуби.

— Я з ним маю давні діла,— каже до Недолі.

— Бери його.

Татарин вийняв ножа і наблизився до Карого. Той задрижав і видивився переляканими очима на свого ката. Татарин дивився у вічі Карому, та від того погляду Карому кров охолола в жилах.

Карий згадав щось дуже страшне, начеб людину з того світу побачив.

— Пізнаєш мене? — цідив слово за словом татарин.— Я Гусейн, син Мустафи. Пам'ятаєш? Ти клявся бути мені побратимом, на шаблю присягав. А відтак... ти зарізав старого батька і пограбував... Пам'ятаєш? Ми прийняли тебе в хату, мов свого, а ти зрадив...

Козаки дивились на цю сцену. Хто розумів татарську мову — відчував страх, наче двох чортів побачив.

Карий сидів на землі, дрижав і не міг очей відірвати від татарина, що стояв над ним, нахилившись з ножем у руці та втупивши в нього свої чорні блискучі очі.

— Яку ж тобі смерть зробити, мій «побратиме»? Ну, не бійсь! Легенько тебе візьму, по знайомству тебе візьму в свої руки, як мати бере дитину. А може, сам собі вибереш? Як тобі любо. Ти митець вигадувати муки... За тебе одного я козакам служитиму вірно до смерті, ось що. Але ти, небоже, в пеклі чортам розказувати будеш, з якою шанною побратим Гусейн відправив тебе на той світ.

Татарин рвонув Карого за волосся і повернув спиною до себе. Відтак розірвав на плечах кожушину і сорочку.

Карий не пробував оборонятися. Він сидів на землі нерухомий, мов колода.

Татарин різонув два рази по плечах, а відтак шарпнув зверху вниз і видер довгий шмат шкіри.

Татарин був страшний. Із закривавленими руками, із затисненими зубами, він порався біля Карого, начеб коло барана.

Козаки відвернулися. Вони не могли на таке варварство дивитися.

Карий стогнав, мов недорізаний віл.

— Досить,— гримнув Недоля.— Відрубай голову та й годі, не муч його.

Татарин поглянув на Недолю так, начеб той у нього хотів одняти найбільше добро. Але годі було не слухатись сотника. Він махнув ножем і відрізав голову.

Козаки стали розходитися з огидою.

Татарин узяв Карого за ногу й поволік у степ.

Проклін Павлусів здійснився.

VII

Павлусь, виплакавшись, заспокоївся. Він сидів на татарській гарбі, підігнувши коліна під бороду, і замислився, що йому тепер робити.

Татарин підсунув йому шмат паляниці й кухоль молока.

Павлусь був страх голодний. Він з'їв паляницю й випив молоко, не знаючи, що воно було від кобили.

«Може, воно так ліпше,— подумав Павлусь,— що я між татар попався. Вони мене завезуть у Крим, то, може, й сестру легше знайду».

— А куди ви їдете, люди добрі? — осмілився спитати.

— Ми їдемо в Крим, і ти їдеш з нами: як будеш добрий, то й тобі буде добре.

Татари видалились Павлусеві якимись добрячими людьми, не такими, як ті, що Спасівку грабували. Це були крамарі, такі самі, як ті, що не раз у Спасівку заходили.

Хлопець повеселішав і почав татар цікаво розпитувати про все. Він їм сподобався. Через кілька днів освоївся з таким життям. Помагав татарам у всьому і вчився запопадливо татарської мови. Він був тямущий, і татари не могли надивуватись. Інші бранці були якісь недоступні, дикі, все плакали, а Павлусь, вивчивши татарські слова, послуговувався ними в розмові задля вправи.

— Ти від нас не втечеш? — питає його раз найстарший татарин із сивою бородою.

— А куди мені тікати? Без коня, без зброї? Мені між вами добре. Я і не знав, що між вами такі добрячі люди бувають.

— Ми купці. Ти останься між нами, нацу віру прийми.

— Я ще не знаю, яка ваша віра. А хіба між вами хрещених нема?

— Нема. Ти мусиш зректись хреста, плюнути на нього. Павлусь плюнув би татаринів в очі за таку зневагу християнської віри.

— Я перше хочу вивчити вашу мову, а це опісля.

— Добре, певно! — говорив татарин. — Коли станеш муслемом, то й вільним станеш, а потому можеш до великої почесі у нас дійти... ти гарний хлопець. Не один з ваших був у нас великим візиром у падишаха в Царгороді.

— А що це «падишах»?

— Не знаєш? То цар турецький, дуже великий пан. Знаєш, цар, одним словом...

— Того не знаю. У нас на Україні немає царів, а є гетьман, а на Січі кошовий отаман.

— То ще більший. Вашого гетьмана можуть скинути, а вибрати іншого. У нас не так. У нас хто вродиться падишахом чи ханом, то вже й до смерті ним буде.

— А скільки ви за мене заплатили тій собаці? — питає іншим разом татарина.

— Двадцять золотих.

— Ов, так мало! — каже Павлусь, сміючись.

— А ти вартий більше?

— Я був би вам дав за себе вдесятеро стільки.

— Хіба ж у тебе є гроші?

— Тепер нема, а були в сідлі; той собака-харциз забрав разом з конем.

— Чому ти нам не сказав цього? Ми були б його одбили.

— Може, я колись з ним стрінуся. Як він зветься?

— Ми його зємо Карим.

— А чи у вас татарів продають теж?

— Ні, не можна людей своєї віри продавати: за це велика кара.

— Ось бачите, а він свою віру продав.

— Він не має віри. Ми знаємо його. Він з нами торгує.

«Такі-то й ви, — подумав Павлусь, — що із злодіями крамрюєте!»

Павлусь побоювався, що його теж продадуть в Криму на базарі, і спитав раз про те татарина.

— Добрих хлопців ніхто не продає, а держить собі.

Павлусь не хотів з цими купцями розлучатися. Він гадав, що з ними їздитиме по цілому Криму та так і сестру відшукає.

Дорога до Криму тривала дуже довго. Навантажені гарби воліклись поволі, а вже кожна переправа через ріку була дуже тяжка. За той час Павлусь підучився татарської мови настільки, що розумів, як до нього заговорили, і знав дещо відповісти.

Хлопець вдавав із себе до всього охочого, щирого і виконував усі роботи вправно.

Татари були ним задоволені і були певні, що він збурсурманить-ся. Хлопець видавав їм наївним: розказував прямо, про що його питали. Він розказував їм, як татари зруйнували Спасівку, як він тікав та як потім козаки розгромили татар. Лише не сказав (і це заховав собі на дні душі), що він їде в Крим, щоб врятувати сестру з полону. Коли б не те, він уже давно був би втік, не задумуючись, бо мав для цього багато нагод.

Татари дуже здивувалися, коли раз, зустрівши в степу чумацьку валку, Павлусь розмовляв з чумаками, але не просив, щоб ті його викупили та взяли додому. Під час дороги Павлусь пильно придивлявся, куди їхали. Старався запам'ятати кожну річку, кожний брід — все те, по чому цю дорогу можна б упізнати.

Так заїхали аж до Перекопу. Павлусь уперше побачив море, і в нього сильніше забилося серце.

Тепер починалася Татарщина. Зараз за Перекопом побачив перші татарські улуси. Які ж вони були не схожі на українські села! Чужина аж біла у вічі. Павлусеві тепер стало страшно. Поки ще був степ, йому здавалося, що він дома. Тепер ні сліду по Україні. Його звичайна відвага кудись пропала, і він мало що не заплакав.

Проїхали кілька улусів. Ватага і тут тяглася поволі. Татари виходили й придивлялися до них, а дехто розпитував про своїх знайомих, що пішли загоном по Україні.

Та купці не знали, що на це сказати: вони ні з ким не бачилися.

Нарешті зупинились у селі Коджамбаку, де була їхня оселя.

Сулейман-ефенді, той старий із сивою бородою, що купив Павлуся, був дуже багатим татарським купцем. Він вів широку торгівлю між Царгородом та всіма приморськими містами й Україною. Свої головні склади мав саме в Коджамбаку. Тому його оселя мала вигляд малого містечка. Стояли тут рядком кам'яні будинки, звичайні і двоповерхові, були шопи для возів й коней, склади з крамом, а при одним боці стояв великий двоповерховий дім, де мешкав Сулейман. Той дім примикав до великого городу. Усі ті будівлі разом були оточені густим частоколом з двома ворітьми навпроти.

Коли Павлусь в'їхав на той майдан, то йому аж голова закружляла. Такого дива він ще не бачив. Ходило туди багато людей. Досі здавалося Павлусеві, що татарва — то найчорніші люди на світі.

Тепер побачив ще чорніших з Африки, що зивались тут, прислужуючи. Їх Павлусь найбільш боявся.

Сулейман приїхав на своїй гарбі під самий рундук будинку. Звідси повиходили слуги і низько кланялися Сулейманові. Назустріч батькові вийшов його син Мустафа, який під час відсутності батька завідував цілим його майном.

Коли привіталися, спитав Мустафа батька, показуючи на Павлуся:

— Хто це?

— Цього хлопця привіз тобі на гостинець, я його купив. Поклонись новому твому панові,— наказав Сулейман Павлусеві.— Будь слухняний, як досі, і буде тобі добре.

Павлусь скинув шапку і поклонився по-своєму.

Мустафа сказав щось якомусь татаринові, той узяв Павлуся за руку й пішов між челядь.

Челядь мешкала внизу. Горниця була призначена для панів.

Павлусь аж тепер помітив, що всі вікна нагорі були заслонені густою дерев'яною решіткою.

Увійшовши до челяді, Павлусь не знав, що робити. Прийшов найстарший між слугами і став його з усіх боків оглядати.

— Ти звідкіля? — питає по-українськи.

Павлусь відповів, та дуже дивувався, що цей татарин так добре знає його мову.

— А ви, дядечку, теж з України? — спитав Павлусь.

— Мовчи! — гукнув татарин і вийшов.

До Павлуся приступив один невільник-українець.

— Ти його так не питай, а то розсердиться та ще поб'є.

— Та за якого біса мене бити має? Хіба я йому щось зробив?

— Тут б'ють хоч і нема за що. Він, бач, потурнак, то хто його питає про Україну, він дуже соромиться, бо совість гризе, що покинув Христа і збусурманився. Тому він і злющий такий на нашого брата, мов пес, гірш татарина.

— Ви давно тут живете, дядьку?

— Років п'ять, небоже.— Він тяжко зітхнув.

— Тут важко жити?

— Сказано, неволя. Та тут ще рай проти того, що в інших. Старий Сулейман добрий чоловік, та його більше нема дома, ніж є. Мустафа гордий і ненавидить нашої віри; а цей потурнак Ібрагім — то сам чорт.

— Не пробували втекти?

Невільник усміхнувся сумно.

— Поки добіжиш до Перекопу, то п'ять разів зловлять. А коли зловлять, то або повісять, або в неволю до турків продадуть. А все випарять так, що душа вилазить.

— А я знаю, що багато люду звідсіля втікає.

— Бо тут і багато є хрещеного народу, то декому і вдається втекти.

— Як вас, дядьку, звать?

— Остапом Швидким.

Саме тоді вбіг до челядної чорний невільник і покликав Павлуся до пана. Павлусь пішов за ним нагору і вступив до світлиці. Вона була проста і мала кілька великих вікон в одній стіні. Попід стіни йшли підвищення, вкриті килимами; цілий поміст теж був застелений килимами. Стіни були помальовані червоною, синьою та жовтою фарбами в квіти та лінії. На підвищенні сидів Мустафа, перед ним стояв маленький столик, на якому диміла велика, мов кадильниця, люлька, з котрої Мустафа потягав цілі клуби диму, а далі лежали різні ласощі. Павлусь зняв шапку і вклонився.

— Приклич товмача¹,— звернувся Мустафа до слуги.

— Не треба,— каже Павлусь,— я знаю по-вашому.

— Чи так? Ну побачимо. Як тебе звали?

— Павлом Судаченком мене звать.

— Ні, тебе так звали; ти будеш зватись тепер Гусейном.

— Я не хочу, я ще не прийняв вашої віри!

— Дурень ти! Не прийняв, то приймеш.

— Ні, не прийму! І моєї християнської не зречусь.

— Як приймеш нашу, будеш вільним.

— Не хочу нізачо в світі.

— Я тебе вибити звелю.

— Хоч і повісьте. Пощо мені опісля в смолі горіти.

Мустафа засміявся з наївності хлопця.

— Кажу тобі, що вільним станеш.

— Я й так визволюся, коли захочу.

— А то як?

— Втечу та й годі.

Мустафа засміявся знову.

— А знаєш ти, що в нас втікачам роблять?

— Знаю. Повісять. А як не піймають, то таки пропало.

— Я хотів тебе взяти до покоїв за слугу.

— Беріть куди хочете; я доти буду добрий, поки мені буде добре.

Павлусь навчився говорити з татарами прямо і відверто. Та це не подобалося Мустафі. Він насунув брови і сказав:

— Ти, хлопче, зухвалий, як ти до мене відзиваєшся?

— Хіба ж ви не чоловік?

Мустафа сплеснув у долоні. Увійшов потурнак-наставник.

— Цього зухвалого гяура випарити і до конюхів дати!

Потурнак схопив Павлуся за руку і повів униз.

— У тебе, хлопче, загострий язик, гляди, щоб не відрізали.

Внизу, в челядній, вибили Павлуся так, що зі спини аж кров потекла. У хлопця бігли сльози з очей, аж покусав губи до крові, а ні разу не застогнав. Він сів на землі, здригаючись усім тілом. Ось попався... Гадав собі зовсім інакше, а воно ось що! До нього підійшов земляк Остап:

— Що ти, небоже, йому сказав, що тебе били?

— Нічого. Підмовляв мене на бусурманську віру, та я не хотів... Я говорив з ним як з людиною, а то звір.

— З ним не можна просто балакати, як з нашим братом. З ним треба хитрувати, низько кланятись. Що ж ти сказав?

— Я сказав, що як мені буде зле, то втечу.

— Дурень ти! Хто ж так говорить? Тобі треба було вдавати покірного, тебе лишили б у горниці на послугах.

— Не хочу,— каже Павлусь.— Найліпше коло коней ходити.

— Куди ж тебе призначив?

— До конюхів.

— Не думай, що то легке діло. Там попадеш під руку такого чорта, що наш потурнак Ібрагім проти нього ангел. Там найтяжче.

Остап скинув з Павлуся сорочку і помастив якоюсь маззю його рани після нагайки.

— Ти, братіку, зле зробив; там тебе замучать.

— Адже я першої ночі втечу,— відповів Павлусь.— Дорогу я знаю добре і з коня не впаду.

— Не роби того, нерозумна дитино! Вони тебе вб'ють або продадуть першому-ліпшому татарині. Ти слухай, будь покірний, то пан тобі простить. Ти вижидай кращої пори.

— Аж до смерті?

— Ні, не до смерті. Тут можуть кожного дня надбігти запорожці! От такої хвилі всі християнські бранці ждуть як спасіння. Тоді пора втікати...

— Скажіть, дядечку, де тут у Криму може бути моя сестра? Її цього літа полонили татари.

— Скільки їй років?

— Тринадцять буде.

— А гарна вона?

— Як намальована.

Остап похитав головою.

— Ледве чи ти її знайдеш. Тут продають дівчат з рук до рук. На всіх базарах їх повно. Відтак забирають до гаремів, а то і в Туреччину, за море вивозять кращих. А тих базарів тут много-много...

— А як би то розвідати, де вона тепер перебуває?

— На те треба багато грошей.

— Я їх не маю.

Розмова перервалася, бо саме ввійшов у челядну Ібрагім-поторнак і велів Павлусеві збиратися в степ до табунів.

Павлусь встиг лише обмінятися поглядом із земляком.

Вийшов на подвір'я. Тут сидів татарин на коні. Павлусеві вказав на коня, на якого велів сідати без сідла. Той татарин не знав української мови і не говорив ні слова.

Павлусь оглянув цілу оселю. Хоч страх боліла спина, він дивився на татар згорда.

«Допоможіть мені, Господи спаси і свята Покрово, визволитися та козаком стати! Усі ці шаласи я з димом пущу і із землею зрівняю».

Павлусь, їдучи майданом, зняв шапку і молився.

Коли виїхали в степ, він важко задумався над тим, про що довідався від земляка. Він втратив надію, щоб сестру визволити.

Старший над конюхами був уже літній татарин. Він відразу здогадався, що хлопчисько десь дуже провинився, коли його сюди послали. «Привітав» Павлуса долонею по спині. Спина заболіла так, що малий аж скрикнув з болю.

— Дай йому спокій, Муйо! — каже татарин, який привів Павлуса. — Його тільки що вибили.

— Тут ще не так виб'ють, як буде неслухняний. Павлуса примусили доїти кобили, робити каймак (сир) та кумис. Не було йому спочинку від світанку до ночі. Та він робив своє діло, слухаючись у всьому Муйо. Биття він боявся, мов огню. Так тривало три тижні.

Тепер послав його Муйо пасти табун. Це вже була легша робота і було більше вільного часу.

Павлусь любив коней.

Тут обдумував способи втечі. Коня вже вибрав найліпшого. Готувався до втечі повільно і розумно. Він став обкрадати конюхів.

В одного вкрав ножа, в другого — сумку та харчі, у третього — вуздечку. Усе те ховав уночі в дупласте старе дерево. При цім був покірний, слухняний, усім служив охоче, так що ніхто його не заплідрював.

Павлусь обдумував, чого йому в дорозі буде треба, і зараз те для себе ховав.

Одного дня виїхав Сулейманів син Мустафа оглядати табун. Він пізнав відразу Павлуса і прикликав його до себе.

— Добре тобі тут?

— Добре, дуже добре.

— А спина загоїлась?

— Ні знаку нема.

— То навчився бути покірним?

— Навчився.

Муїо визнав, що Павло (так його тепер прозвали) дуже добрий хлопець і слухняний.

— Позавтра вернешся до покоїв.

— Як накажете.

А собі подумав: «Чорта лисого швидше побачиш, ніж мене в покоях».

Інші невільники дуже заздрили Павлусеві.

Мустафа застав коло коней великий порядок. Похвалив усіх і нагородив Муїо.

Настала ніч.

Павлусь не хотів відкладати втечі. «Або втечу і вернуся сюди з козаками й усі ті шатра поперевертаю, або мене зловлять і повісять. Довше так жити не можу, а бідної Ганни, мабуть, не відшукаю, пасучи табуну або вислужуючи татаринів у дворищі».

Коли всі позасипляли, Павлусь повиймав накрадене добро з дупла, натягнув кожушину, перевісив сумку з паляницями через плече, узяв сідло і пішов між коні.

Свого вибраного ще звечора припняв на мотузі. Тепер осідлав його, перехрестився і вирушив на північ до Перекопу.

Павлусь мав уже досвід. Він знав, як зловити в ріці рибу, як застрілити з лука птицю, а ще знав, що таке харциз і як його треба берегись.

Коли б тільки за Перекоп, а там уже степ. А в степу може й козаків зустріти. А ні, то навпростець на Січ Запорозьку.. Павлусь і не думав про те, що не знає на Січ дороги.

Він обминав татарські села і їхав навмання степом.

Коли розвиднілось, годі було хлопцеві не стрінути татар у степу. Та вони його якось не чіпали. Дехто і питає, куди він іде. Тоді Павлусь говорив, що його послали у справі і він має вертатись за раз. Його не спиняли.

Та трапився один татарин, що йому не повірив. Він пізнав Сулейманового коня. Павлусь назвав інакше улус, звідки буцімто виїхав. Татарин зв'язав йому руки і повів прямо в Коджамбак, де сподівався взяти винагороду за пійманого втікача.

Павлусь знав, що його жде. Йому стало жаль молодого життя, та дарма, така вже козацька доля. Про це він багато наслухався від покійного дідуся. Він теж козацька дитина і не гірший від інших. Як гинути, то гинути. Він піде сміливо на смерть з козацькою піснею на устах. Ворог, певно, не побачить його плачу. Та він ще вилає всіх татар і їхнього Магомета. Отож татари будуть лютитись, коли він, поки йому відрубають голову, гукне на все горло: «Ви всі свинячі пуга, а ваш Магомет — ціла свиня!» Павлусеві стало від цього смішно і він справді засміявся вголос.

— Чого ти смієшся? — питає татарин.

— Хіба ж не можна?

— Ти певно не знаєш, що тебе жде.

Павлусеві блиснула в голові спасенна гадка. Він відповів:

— Як відрубають голову, то не одну, а дві.

— А то як? Хіба в тебе дві голови?

— В мене одна, а в тебе друга, то чей же дві.

— Хіба ж мені за що?

— Побачиш. Ти сподіваєшся плати за втікача?

— Еге ж. Сулейман-ефенді багатий чоловік і заплатить добре.

— Так, як усе?

— Так, як усе.

— Коли-бо ні. На цей раз або голову зітне, або вибатожити звелить.

— Тобі б язик відрізати за твою дурну балачку,— сердився татарин.

— Та не сердься, бо я правду кажу. Та одно тебе питаю: чи ти менепустиш їхати, куди я вибрався?

— Ні.

— Значить, привезеш мене до Сулеймана?

— Етуті².

— Ну, добре, мені вже тепер нікуди їхати, а прямо додому.

— А хіба ж ти не втікав на Україну?

— Йок³. Мене послав пан по знахаря. В степу знахар живе. Я знаю його печеру. У мого пана син-підліток занедужав. Що не робили, нічого не помагає. Та бранці сказали про нашого знахаря. А він мені дідусем по мамі доводиться. Пан Мустафа кличе мене, гладить по голові та й каже: «Їдь по того славного чоловіка. Бери найліпшого коня з мого табуна, хай приїжджає сюди. Я його золотом обсиплю, коли pomoже. Коли не привезеш, каже, то твоя смерть». Тепер хай буде тому смерть, що мені не дав доїхати. Ну! Мустафа-ефенді гарненько тобі подякує...

— А ти, певно, брешеш.

— Незабаром побачиш чи я брешу. Їдьмо скоріше.

Татариніві стало страшно. Він знав, що Мустафа суворий чоловік і жартів не знає. Тепер ще Павлусь почав поспішати...

— Чому ти відразу мені цього не сказав?

«Бо мені самому таке на гадку не прийшло»,— подумав собі Павлусь, а голосно каже:

— Тепер можу тобі сказати все. У нас так: коли їдеш по знахаря для хворого, то ані оглядайся назад себе, ані не кажи нікому, куди їдеш, а то вся знахарова сила пропаде, і хворому не pomoже. Як прийдеш до знахаря, він зараз тебе спитає: «А не оглядався назад себе? Не казав нікому, куди їдеш?» Ти скажеш правду, то він і вусом не поведе і не поїде. А коли ти оглядався або сказав комусь, куди їдеш, і не признався йому про це, то він поїде, але не вилічить. Тому я тепер до знахаря не поїду, бо коли б збрехав і він приїхав, а не поміг, то Мустафа-ефенді накаже йому голову відрубати; а мені його шкода, бо кажу тобі: він мені дідусем доводиться і славний знахар. Йому 150 літ зроду. Борода в нього по саму землю, а вії такі, що ціле лице заслоняють. Казала моя покійна бабуся, царство їй небесне, що він народився із зубами, з оселедцем і з вусами.

— А як той знахар називається?

— От цікавий! Сказати б тобі ще, де він живе? Вибачай. Не можу. Не радив би я вашому братові до нього заходити. Він з чортякою побратаний і все має кілька чортенят на послугах, за чурів, значить. Коли до нього наблизиться хто нехрещений, то йому зараз зірвуть голову, а туловище з душею в пекло понесуть.

— То він татар не може лічити, коли так.

— Тож-бо і є, він лічить усіх без розбору — і татар, і скотів... Лише не в своїй печері, а дома в недужого... Та чогò ми стали?

— Я розв'язу тобі руки.

— О ні, вибачай: я ще хочу жити. Як верну ні з чим, так Мустафа велить голову відрубати; хай рубає тобі, а не мені, розв'язати себе не дам!

Павлусь стиснув коня ногами і став нібито тікати. Татарин таки налякався. Він Павлуся придержав і розтяв ножем мотуза.

— Еге, татарине, я тебе не лишуся. Ти мушиш поїхати зі мною до мого пана і все гарненько розповісти, бо мені не повірять.

Татарин хотів утекти, та Павлусь схопив його коня за поводи і почав плакати. Татарин повірив тепер. Він закликав люто і вийняв ножа.

— Хочеш мене зарізати? Добре. Мені все одно. Заріжеш ти, то не відрубують голови. Мені з головою ліпше вмирати. Та це тобі не допоможе. Кінь мій побіжить додому, за мною пошлють шукати, і вся правда вийде наверх, бо мій пан мене любить за те, що я так скоро навчився татарської мови, та ще до вас пристану зовсім! Ну, ріж!

Павлусь пустив поводи і наставив шию. Того лише татарин і чекав. Він завернув коня і щосили поскакав. Павлусь гнався за ним і кричав:

— Агов, чортів сину, зажди!

«Ну, слава Богу, відв'язався. Тепер мені до табуна вертатись, бо цей диявол задалеко мене завів. Я знаю, що в татар менше карають, коли бранець сам вернеться з доброї волі. Моя казка про знахаря була добра. Геть татаринів голову замакітрив. Попробую колись удруге, може, вдасться. Та й ще не на коні мені втікати, а пішки бур'янами».

Павлусь вернувся до табуна надвечір.

Коли того дня рано донесли Мустафі про втечу невільника Павлуся та ще про крадіж найкращого коня, він розіслав гінців і назначив кару сто нагаїв дротяних на спину, а коли від цього не здохне, то продати його першому стрічному татарині. Але Павлусь вернувся сам. Про це повідомили Мустафу, і він замінив засуд на двадцять дротянок і продати. Кару мали виконати в оселі Сулеймана на очах усіх невільників, аби їм відійшла охота втікати.

Коли Павлусеві сказали про це, він зовсім не злякався. Ніби нічого й не сталося, Павлусь заснув міцним сном. На другий день рано його привели до оселі. Тут на майдан позганяли всіх невільників. Павлусь поглянув на них і помітив Остапа Швидкого, що стояв у гурті і втирав сльози. Йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак Ібрагім: у нього була тверда рука.

Він вийшов на середину і почав невольникам виголошувати, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його спочатку на сто дротянок, та відтак у превеликій своїй ласкавості зменшив їх на двадцять.

Мустафа-ефенді відчинив вікно і придивлявся, чи його засуд буде як слід виконаний та яке зробить враження на невольників.

Саме тоді в'їхав у ворота якийсь мулла, а за ним кілька багатоводягнених слуг. Усі розступились. Він вийшов на середину й тут виголосив співучим, трохи гугнявим голосом:

— Слухайте, невірні гяури! Мій пан, ханський Ібрагім і любимець,— нехай йому Аллах дасть довгий вік,— звелів у своїй ласкавості спитати вас, невірних українських бранців, чи не знає хто, де перебуває син його милості Девлет-гірея, славний лицар Мустафа-ага, що цього літа ходив із загоном воювати з невірними на Україну для слави Аллаха і його пророка Магомета. Хто виявить його місце, стане достойним його ласки і нагороди його милості. Хто ж би це затаїв, може готуватися вже тепер на смерть, бо його обов'язково повісять.

Один татарин брався виголошувати те саме по-українськи. Тоді Павлусь виступив перед муллою і сказав по-татарськи:

— Я знаю, де перебуває твій пан.

Мулла подивився згорда на Павлуса:

— Ти не можеш цього знати, бо ти вже тут довше, а це сталося цього літа.

Потурнак Ібрагім, зігнувшись в три погібелі перед муллою, ствердив, що Павлусь привезений саме цього літа.

— Так? Ну, то говори! А коли збрешеш одно слово, то тобі відріжу язика.

— Не тобі скажу, а твоєму панові.

Мулла закусив губи.

— Цього невольника забираю зараз до його милості Девлет-гірея Ібрагіма. Відтепер він під моєю рукою.

Усі невольники зітхнули. Вони зраділи, що Павлуса обминула кара.

— Сідай на коня і їдь зі мною.

Тоді Павлусь підступив під дворище і спитав Мустафу:

— Чи тепер звелиш бити, чи аж як вернуся від його милості?

Мустафа стягнув брови з досади.

Павлусь засміявся йому у вічі. Він знав, що тепер над ним могоуча рука Девлет-гірея та що його тепер ніхто не сміє торкнути.

VIII

Девлет-гірей мешкав у столиці кримського хана, в Бахчисарай. З Коджамбака треба було їхати туди яких три дні. Під час дороги обдумав собі Павлусь, що йому робити далі.

Спершу він дуже радів, що unikнув суворої кари і тепер почував себе зовсім безпечним. Цю щасливу нагоду хотів він використати на те, щоб відшукати і визволити сестру. Він склав собі цілий план, як це зробити. Знав добре, що Мустафа-ага, певно, живий у полковника і що його знайдуть, як лише покаже їм дорогу. За це відкриття можна надіятися великої винагороди, а навіть свободи, а тоді вернеться разом із сестрою на Україну. Він і не думав про те, щоб без сестри вертатися, й вірив, що йому Бог pomoже сестру відшукати.

Коли наблизився до Бахчисарая, побачив щось таке, про що досі не доводилось і чути. Здалека від сходу сонця ясніло щось високе з білими плямами на вершку.

— Що це таке? — спитав Павлусь у мулли.

— Це гори.

Павлусь не зрозумів, бо такого татарського слова ще не чув. Він не допитувався більше. Це пояснив йому другий татарин, що знав українську мову. Павлусь зроду гір не бачив, йому стало страшно.

— Хіба ж ми тамтуди поїдемо?

— Ні, Бахчисарай перед горами.

І справді перед ними лежало місто — столиця татарського хана. Про нього він чув від дідуся і рад був, що його побачить. Дворище Девлет-гірея лежало по тім боці міста. І випало їхати довгими вузькими вуличками. Домівки великі, оточені високим муром, вкриті червоною або зеленою дерепицею. Поміж дворищами густі садки, з яких спадало листя.

По дорозі стрічали піших і кінних татар. Вони кланялися муллі і сходили з дороги.

Заїхали в дворище Девлет-гірея. Воно дуже було схоже на оселю Сулеймана. Слуги вже сповістили Девлет-гірея, що мулла вертається з якимсь молодим гяуром, і він вийшов на рундук та замахав на муллу рукою, що зараз до нього вийде.

Слуги забрали від них коней, і мулла повів Павлуса наверх до свого пана.

— Хай буде прославлений Аллах! Мир тобі, могутній пане! Мулла, твій вірний слуга, чолом тобі б'є. Салем алейкум!

Мулла вклонився низько головою, відтак приклав руку до чола, зігнув її, як лук, до грудей і звідси зробив рукою низький поклін.

— Вітай, добрий мулло! Що приніс? Алейкум салем!

— Цей молодий гяур, невільник твого слуги Сулеймана з Коджамбака, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-ага.

— Приклич сюди українського товмача! — заговорив Девлет-гірей до чорного слуги.

За той час міг Павлусь придивитись до Девлет-гірея. Це був чоловік дужий та вже старший, з довгою сивою бородою.

— Не треба, пане, товмача,— обізвався сміливо Павлусь і вклонився низько, по-татарськи, Девлет-гіреєві: — Я сам умію по-татарськи розмовляти.

— Ти ж недавно між нами.

— Недавно, а ваша мова мені подобалась.

— Гарний з тебе хлопець. Тобі і віра наша сподобається, коли між нами останешся; а тоді жде тебе гарна будучність.

«Собача ваша віра!» — подумав Павлусь.

— Говори, що знаєш про мого сина, та гляди: коли твої слова будуть правдиві, жде тебе велика винагорода; коли ж збрешеш, так хай тебе Аллах...

— Я скажу всю правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я на власні очі бачив Мустафу-агу в битві; а що відтак з ним сталося, це знає вже моя сестра Ганна Судаківна.

Девлетові це не подобалось. Він насупив брови і поглянув на хлопця так, що тому страшно стало.

— Чи ти глузуєш з мене?

— Анітрохи. Вона все бачила. Коли б її лише знайти; вона в Криму між бранцями, Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками. Мустафу піймали живого. Де він тепер, це знає Ганна.

— Яка Ганна?

— Сестра моя, Ганна. Вели її відшукати, вона знає.

Павлусь налякався грізного погляду Девлет-гірея і сказав усе, приховуючи лише одно, що могло спасти сестру.

Девлет-гірей подобрів. Він сплеснув руками і наказав прикликати свого завідчика⁴.

— Слухай! — каже йому.— Випитай цього молодого гяура про його сестру і зараз мені її відшукати між бранцями. Коли б її не було в Криму, то привезти її за всяку ціну хоч би з кінця світу.

Завідчик став випитувати Павлуса про Ганну, про її літа, зріст, волосся.

Павлусь розказав так, наче образ малював.

— Мулло,— каже Девлет-гірей,— візьми цього малого до вітальні, і щоб йому нічого не бракувало!..

Павлусь вклонився в пояс Девлет-гіреєві і пішов за муллою до вітальні.

— Чи відшукають її? — питає у мулли. Йому треба було до повного щастя ще й певності, що сестра знайдеться.

— Наказ мого пана — це закон,— каже мулла.— Вони її знайдуть, де б вона не була; із самого Царгорода її привезуть. Мій пан має велике слово не лише у нашого хана, але й у самого падишаха. Щасливий ти, хлопче, що під таку сильну руку попався. Та коли ти сказав би неправду... знаєш? тобі б язик відрізали. Мій пан усіх брехунів і наклепників так карає.

— Мене так не покарає, хай лише сестра знайдеться.

Оставшись у світлиці, вистеленій м'якими турецькими килимами, впав навколішки і почав молитися:

— Боже наш! Я бачу твою руку в цім усім. Я, бідний невільник, пустився навмання, бачачи в цьому моє спасіння. Ти вдержав мене і завернув, та це мені вийшло на добре. Мали мене нагайками вбити, та твоя могутня рука спасла мене. Чи гадав я, куди мене твоє святе провидіння заведе? Боже, Боже! Не покидай мене, вислухай мою молитву, допоможи мені! На тебе моя надія!

Павлусь ревно плакав, а коли заспокоївся — заспівав уперше відтоді, як утік зі Спасівки.

Він сам не впізнав свого голосу: так довго його не чув.

Тепер жилось йому дуже добре. Йому подарували волю, зробили те, чого забажав. Виходив, коли хотів, у місто, знайомився з ровесниками з багатих татарських родин, їздив на коні, стріляв з лука та рушниці. Був веселий, і за це його всі полюбили. Девлет-гірей наказав видати йому гарну одягу, і тепер годі було впізнати в Павлусеві того обідраного невільника, кінського пастуха.

Девлет-гірей повірив словам Павлуся. Він знав від тих татар, що вернулися з походу, що Мустафа справді грабував Спасівку, що відтак була стріча з козаками і там пропав його син-одинак. Більше татари не могли сказати нічого.

Девлет-гірей і Павлусь побоювалися одного: а коли дівчини не знайдуть?

У такій непевності жили три тижні. Аж одної п'ятниці, коли татари молилися в мечеті і з ними був сам Девлет-гірей, появився

в його дворіщі на запіненому коні гонець з вісткою, що дівчину знайшли й везуть на татарській гарбі.

Молитви невільно було переривати, тож чекали всі, поки Девлет-гірей не закінчить її.

Гонець розповів, що дівчину знайшли в Анатолії, прибережнім місті Криму, що її мали вивезти до Царгорода для якогось турецького баші та що її вже тоді захопили, як мали сідати на турецьке судно з іншими вибраними бранцями.

— Слава нехай буде Аллахові! — проговорив Девлет-гірей, підносячи руки.

— Слава ж тобі, Господи, — сказав Павлусь, знявши шапку і перехрестившись.

Татари поглянули на нього люто, та перед очима Девлет-гірея не посміли йому нічого сказати.

— Вельможний пане! — заговорив Павлусь, низько кланяючись. — Дозволь мені поїхати назустріч сестрі. Моє серце так стужилося за нею. Дозволь мені...

— Дати йому доброго коня! Ти візьми другого, — каже до гінця, — проведи хлопця назустріч.

Зараз вивели осідланих коней. Павлусь скочив на коня, мов птах, і, вклонившись Девлет-гіреєві, поїхав. Його серце скакало з радості.

А старий татарин, дивлячись на нього, подумав собі: «Славна й лицарська кров пливе в цьому хлопцеві! Коли б його Аллах про-світив та до нашої правовірної віри привернув, придбав би собі іслам славного лицаря і оборонця».

Павлусь так чвалав на коні, що утомлений їздою гонець ледве за ним встигав. Вже було коло полудня, як побачили здалека ватагу татар.

— Це вони, — сказав гонець.

— Чи та дівчина знає, що я тут?

— Я й сам не знаю, хто ти є. Велів вельможний Девлет-гірей відшукати і привезти таку дівчину, то ми і зробили по наказу.

— Я тобі скажу: я її рідний брат, — вимовив Павлусь, а слюзи радості покотились у нього горохом. Раз лише блиснуло йому в голову: «А може, це не вона?» Та зараз відігнав від себе цю злу думку і почвалав щосили.

Наблизились до ватаги.

Павлусь мало очей не видивив, так шукав між юрбою дорогогостричку. Її не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки. Віз був накритий плахтою.

Павлусь став біля воза, зупинив його і миттю зіскочив з коня. Татари, побачивши так по-панськи одягненого хлопця, не противилися йому.

— Ганю! Ганнусенько! Серце моє, чи жива, чи здорова?

На цей оклик Ганна відхилила плахту. Вона пізнала по голосу брата, але, побачивши його в татарському вбранні, не впізнала та видивилася на нього.

— Ганно, сестро! Хіба ж мене не впізнала? Братіка свого Павлуся.

Ганна закричала не своїм голосом і зомліла.

Татарка кинулась її рятувати. Винесла її з воза і поклала на траві. Вона була одягнена в гарну турецьку одяжку.

— Ганю, голубко, та що бо ти? Я стільки світу обійшов, поки тебе відшукав, моя ластівко. Отямся! — говорив крізь сльози Павлусь та, припавши біля неї, став її пестити та цілувати.

Татарка встигла принести води. Обілляли дівчину, і вона відкрила очі.

— Ну, слава Богу! — закричав Павлусь. — Вставай Ганю, поїдемо. Мені з тобою багато говорити... Ось так, ну..

Ганна підвелася й сіла, розглядаючи боязко татар, які її оточували.

— Що з тобою сталося?

— Утома, братіку. В тій буді так душно, що нічим дихати. Та я не надіялась тебе або кого-небудь побачити. Звідкіля ти взявся тут?

— Ну, опісля розкажу. Чи ти знаєш по-татарськи?

— Дуже небагато, хоч мені весь час товкли в голову цю татарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, коли не хотіла вчитися.

— Тепер не будуть... Слухай... То чого ми ждемо? Їдьмо. Тобі, може, на коні було б ліпше.

— Ой, так, так, Павлусю! — вигукнула Ганна, аж у руки сплеснула. — Я вже так давно на коні не їздила.

— Дати для неї коня! — наказав Павлусь.

Один татарин привів їй гарного коника. Павлусь посадив сестру, а сам сів миттю на свого.

Тепер їхали побіч. Татарці це не сподобалось. Їй здавалося, що везе знатну особу, жінку, на яку не сміє вітрець подути, а вона, як простий татарський хлопець, на коні гарцює.

— Давно ми, сестро, не були такі щасливі, як сьогодні.

— Чи тато живі?
— Живі, і Петра знайшов між козаками.
— Де ж вони тепер?
— В степу, пішли з козаками. Я від них утік вночі, щоб тебе знайти.

— То ми вже вільні?

— Ще ні, та ось послухай: могутній Девлет-гірей Ібрагім шукає свого Мустафу. То, знаєш... той самий харциз, що зруйнував нашу Спасівку. Тоді над Самарою, де татари з бранцями спочивали, зчинилася з козаками битва. Мустафу піймав на аркан козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велів козакові Тихонові відвести його лубенському полковникові. Пам'ятай, сестро! Ти вдавай, що нічого по-татарськи не знаєш. Тоді покличуть мене на товмача. Я тобі лише для того кажу, щоб ти знала. Може бути, що на товмача покличуть не мене, а когось іншого, тоді знай, що казати, бо від цього залежить наша воля, або неволя, або смерть.

Поки доїхали до гірейського дворища, Павлусь розказав їй до дорозі все, що пережив від тої хвилі, коли почули дзвони церковні, як напали на село татари та її схопили. Тепер буде все залежати від їхньої проворності.

Павлусь одного лише боявся, але цього Ганні не сказав, аби її не злякати.

Коли б так лубенському полковникові спало на думку Мустафу втопити або голову йому відрубати, тоді їм була б амінь. Ганна хотіла розповісти Павлусеві про свої пригоди, та вже часу не було. Вони побачили дворище і, залишивши татарську ватагу, почувалали щосили вперед.

Татари погнались за ними стрілою, залишивши гарбу з татаркою. Вона верещала за ними вслід, та це їй нічого не допомогло. Мусила сама взяти віжки в руки й поганяти коней. Девлет-гірей стояв на галереї і вижидав гостей.

Павлусь зняв шапку і ще здалеку почав до нього вимахувати.

— Невже ж то ця дівчина так на коні сидить? Справді лицарський народ ті козаки,— говорив Девлет-гірей до свого завідчика.

Молоді позіскакували з коней і пішли до світлиці. Вклонилися, а Павлусь заговорив так:

— Могутній лицарю Девлет-гірею! Приносимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Це моя рідна сестра. Вона його бачила наостанку. Звели її ласкаво запитати, хай сама розповість.

Девлет-гірей розпитував її по-татарськи. Ганна глянула на брата, зробивши вигляд, що нічого не розуміє.

— Питай її ти! — каже до Павлуся.

Павлусь почав її питати по-українськи. Вона відповіла, як чула від нього, а Павлусь розповів це по-татарськи.

— Добре! — каже Девлет-гірей. — Я зараз посилаю послів з багатим викупом до лубенського полковника, на той час ви зостанетесь моїми гостями. Коли ваші вісті справдяться, жде вас велика винагорода, коли ж... — він не договорив, бо сам налякався слів, які мав сказати. — Та тепер житимете трохи по-нашому. Дівчина піде між жінок до гарему. Не годиться і закон не велить, щоб дівчина такого віку ходила з відкритим лицем та говорила хоч би й з братом.

Павлусь і Ганна переглянулись з жалем, що їх розлучали знову.

— Хіба ж не можна нам і словом перекинутись хоч би через заплону? — запитав Павлусь. Він відчув, як йому перехопило горло.

— Можна, але здалека...

Розійшлися. Її повели між жіноцтво. Павлусь пішов до своєї кімнати, щасливий з того, що йому Бог дозволив дожити до такого дня.

IX

Настала зима. Павлусь дивувався дуже, що не було тут снігу, як на Україні, що дерева все ще зеленіли, хоч деколи й холоднувало було. Та він, сердешний, збився з рахунку і не міг зміркувати, коли буде Різдво.

Минулого року такі веселі свята були! Він ходив з хлопцями колядувати, ковзався на санках, а тепер і не знає, коли свято...

Те саме думала й Ганна. Їй теж весело було тоді, коли внесли до хати дідуха, як покійний дідусь благословив усіх, як кидали кутю до стелі та рахували рої. Вона вже привикла до гаремного життя. Ой, наплакалась вона, наплакалась!

Павлусь непокоївся, чи посланці Девлет-гірея застануть ще Мустафу живим. Ганна розповіла йому про свої пригоди.

А старий хвилювався теж. Вже більше місяця минуло, як посланці поїхали, та слух по них пропав. Він знав, що посланцям нічого боятися, що козаки вшанують звичай міжнародні і не торкнуться їх. Та він боявся харцизяк або татар-ногайців. Ті певно не вшанують нічого, а, пронюхавши у них гроші, поріжуть усіх, пограбують так, що ніхто і не дізнається, де ділися.

Девлет-гірей розставив гінців від самого Перекопу, щоб зараз звістили його, коли посланці повертатимуться. Нарешті!

Одного дня причвалав гонець з доброю вісткою, що Мустафа їде живий і здоровий. Девлет-гірей звелів сідлати коні й виїхав з цілим почтом назустріч.

Коли про це довідався Павлусь, не втерпів і полетів до жіночого відділу.

Сторож не хотів його пустити. Стали обидва шарпатися. Коли б це був хто інший, сторож неодмінно штрикнув би його ножем. Але цього невільно було торкнути, бо так наказав пан усім слугам.

— Та чорт з твоїм гаремом! — кричав Павлусь. — Сестру мені приклич!

Викликали Ганну.

— Ганнусенько! Мустафа вертається, будемо вільні! — Більше не говорив нічого. Наказав якнайшвидше осідлати йому коня і побіг навздогін за почтом, але вернувся з дороги.

«Яке мені діло до нього! Добре, що живе; тепер хай і зараз здохне за ту кривду, яку нам заподіяв. Чорт їх бери, усіх татар. Маму вбили, дідуся... нас замучили... Заждіть, чортові сини! Вернуть я ще сюди, може, і не раз, та не на сторонку, як невільник, а з козацтвом, як лицар! Заждіть, я ще вашого дідьчого хана за бороду скубну, не то що...»

Так міркував Павлусь, вертаючи до дворища. Надворі вже смеркало. Пішов до своєї кімнати і ліг спати. Про вечерю забув. Але й заснути не міг. В його голові гуділо, як у млині. Думка думку переганяла, усе перемішувалося.

Що буде тепер? Чи вертатися їм таки зараз, чи переждати до весни? Взимку на степу небезпечно. Можна цілу юрбу вовків здибати, заблукатись та й замерзнути. А тут так скучно жити між татарвою...

А що було б, коли б татарин не додержав слова та не хотів пустити на волю? Правда, він їм цього не обіцяв, лише говорив про велику винагороду. Та чи може бути більше добро, як свобода?!

Коли б татарин не хотів пустити їх на волю, тоді Павлусь уб'є сестру, татарина проколе ножем. Хай тоді повісять або кінями розірвуть... все одно.

Він сердився, поки не заснув.

Вже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокинувся від гамору, що зчинився на подвір'ї. Пішов до вікна подивитися.

Це Девлет-гірей вернувся із сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьоро на гарнім, що аж улискувався, коні і усміхався до батька, котрий аж сіяв з радості.

«Бач, який тепер бадьорий! — подумав Павлусь.— А на аркані у Непорадного, то скривився, начеб кисллицю вкусив. А що, смакував козацький аркан? Ах, ви, чортові сини! Колись я з вами ще стрінуся. А особливо з цим паничем Сулеймановим. Ми собі ще поговоримо, і я тобі нагайки-дротянки пригадаю!»

Та зараз йому стало соромно від тих слів. Це ж негарно. Ось той Девлет-гірей так поводився з ним, як із сином, а він йому загрожує.

«Еге ж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене християнським псом, як і інші, вся та погань татарська. Чого вони нас зачіпають, мордують? Хіба ж ми їм заважаємо? Ні, ні, ми стрінемось ще!» Павлусь погрозив до вікна кулаком.

Саме тоді прикликали до Девлет-гірея. По дорозі зустрів Ганну. Її теж туди вели. Стали обоє перед ханом, що тримав сина за руку, наче боявся, щоб його знову не забрали.

— Ви казали правду. Тепер я хочу здержати своє слово і винагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайтесь з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітей прийму.

— Спасибі тобі, могутній пане. Нічого не бажаємо, лиш волі. Пусти нас...

— Хіба ж вам зле в мене?

— Нам тут добре, та за Україною нам сумно. Хочемо своїх бачити.

— Хай буде по-вашому! Їдьте додому, та не тепер, аж з весни. Кого зимовий степ обійме, тому і не жити більше. Оставайтесь ще моїми гостями.

— Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозі не чіпали.

— Авжеж, дістанете грамоти й охорону, поки до своїх не доїдете.

— Тепер, коли ти вільний, подай мені руку, мій друже,— сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуся.— Мені вже розказували, який ти бравий козак. Та одно скажи мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозі?

— Ось я це й хотів сказати,— говорить Павлусь.— Тепер признаюся, що я збрехав. То я все бачив, а навмисне сказав на сестру, щоб ти її наказав шукати. Без цього не бачити б мені її більше.

— Хитрун же з тебе, небоже, хитрун! — каже мурза, всміхаючись. — Ну, я тобі це вибачу, подай мені свою руку!

В ту мить Павлусь згадав щось. Він почервонів увесь, мов буряк. Йому соромно стало, що забув, що мав сказати. Взяв це за великий гріх.

— Вельможний Девлет-гірею! Коли ти мене так обласкав... то я про одне тебе прошу, не відкажи мені цього.

— Хоч би ти сьогодні просив половину мого майна, й цього не відмовлю.

— Ні, майна я не хочу, а лиш ось про що прошу: у Сулейманефенді живе невільник Остап Швидкий, українець, земляк мені. Звели його викупити і подаруй мені.

— Хіба ж він тобі родичем доводиться?

— Ні, а лише земляк. Та він мені був рідним батьком, коли я у неволю попав. Він завивав мені рани, коли мене зрізали нагаями. Я поклявся віддячити йому. Хочу йому волю випросити.

— Добре в тебе серце, хлопче! — сказав Девлет-гірей. — Остап Швидкий, невільник, вернеться з тобою на Україну.

Девлет-гірей велів написати грамоту і послав гінця в Коджамбак. У Павлуса потекли сльози з очей.

- 1 *Товмач* — перекладач.
- 2 *Етуті* — так.
- 3 *Йок* — ні.
- 4 *Завідчик* — помічник.

Початковий рівень

1. Про які часи йдеться у повісті А. Чайковського «За сестрою»?
2. Хто врятував Павлуса, коли він вирвався із оточеного татарами села?
3. Кого зустрів Павлусь у степу?
4. Чому татарин переслідував Павлуса, а потім запропонував мінятися сідлами?
5. Розкажіть, як Павлусь викрутився з халепи, коли задумав утекти від татарина?

Середній рівень

6. Як дідусь виховував Павлуса й чому?
7. Про що свідчить сцена нападу татар на село й захист його мешканцями?
8. Чому Павлусь вирішив шукати сестру сам без допомоги дорослих? Як до цього поставилися його рідні, козаки?

9. Якими постають козаки в цій повісті?
10. Як Павлусь поводив себе з татарами, яким його продали, із Мустафою?
11. З яким проханням звернувся Павлусь до Девлет-Гірея, коли сам отримав разом із сестрою волю?

Достатній рівень

12. Схарактеризуйте Павлуся. Що допомогло йому вижити в складних ситуаціях?
13. Хто такий Харциз, чи не надто жорстко з ним вчинили?
14. Який хитрий план придумав Павлусь, щоб знайти сестру й самому врятуватися?
15. Яким чином Україна була присутня в серці героя повісті? Про що це свідчить?

Високий рівень

16. Як ви думаєте, чи могли б бути подібні випадки насправді? Свою відповідь обґрунтуйте, користуючись знаннями з історії.
17. Чому Павлусь не залишився у Девлет-Гірея, адже до нього добре там ставилися?
18. Як, на вашу думку, складеться доля Павлуся в майбутньому? Чи помститься він ворогам, як думав раніше? Чи стане кошовим, як говорили козаки після його самостійної мандрівки за сестрою?

Композиція — побудова твору, особливості розташування частин у ньому. Це один з основних художніх засобів, за допомогою якого письменник характеризує дійових осіб і зображує коло життєвих явищ.

Композиція має такі *компоненти*: певний порядок розміщених частин твору, розгортання подій та зображення обставин, групування персонажів, монологи, діалоги, описи, різні відступи. Композиція зумовлена змістом та головною думкою твору.

БОГДАН ЛЕПКИЙ

(1872—1941)

Сьогодні українському письменникові Богданові Лепкому повертається його чесне ім'я, а українській літературі — його твори. Повертаються після довгого й несправедливого замовчування. Навіть знана у всіх усюдах, де живуть українці, знаменита пісня «Чуєш, брате мій...», що постала з його вірша «Журавлі», публікувалася без імені автора, як народна.

Та Богдан Лепкий — не епізодичне ім'я в українській літературі, це постать першорядної ваги, непересічного таланту. Поет, прозаїк, перекладач, літературознавець, видавець — він у кожній із цих галузей вніс вагомий вклад в історію рідної культури...» — так пише про Богдана Сильвестровича Лепкого літературознавець Микола Ільницький.

Вдумайтесь лише у такий факт: один тільки перелік його творів займає 700 друкованих сторінок! А ще Богдан Лепкий — талановитий художник і музикант.

Його батько, сільський священик, сам писав під псевдонімом Марко Мурава; мати гарно грала й співала; брат Левко став відомим композитором.

Учився Б. Лепкий у Бережанській гімназії і аж у трьох університетах — Віденському, Краківському та Львівському. Спочатку вчителював у рідній гімназії у Кракові, потім став професором української літератури Ягеллонського університету. З 1899 року переїздить до Кракова й постійно живе у Польщі, хоч дуже сумує за рідною українською землею.

Серед друзів Б. Лепкого — Іван Франко, В. Стефаник і багато інших відомих діячів культури.

У тридцятих роках ХХ ст. Б. Лепкий часто приїжджав із Кракова на Івано-Франківщину в село Черче. Там він лікувався в місцевому санаторії, наймаючи житло. А 1933 року сільська громада безкоштовно спорудила для нього спеціальний будинок, назвавши його «Богданівкою». Це дуже промовистий факт.

У роки Другої світової війни старий, хворий письменник не лише втратив роботу в університеті, а й зазнав переслідувань.

Як і кожна людина, а особливо творча, Б. Лепкий замислювався над тим, що ж таке людське щастя і як його знайти. Цій проблемі він присвя-

тив новелу «Цвіт щастя», у якій тонко розкрив внутрішній світ маленького хлопчика, що шукає квітку щастя.

За кількістю написаного Б. Лепкий поступається в українській літературі тільки І. Франкові. Загалом творча спадщина Б. Лепкого складає понад 80 власних книг, серед яких повісті, оповідання, казки, спогади, збірки віршів та поем, а також переклади, літературознавчі розвідки, статті літературного та мистецького спрямування, опубліковані у численних газетах, журналах, альманахах, календарях, збірниках; він — упорядник і видавець 62 томів творів української класики з ґрунтовними дослідженнями, примітками, коментарями.

ЦВІТ ЩАСТЯ

Дитиною малою він не раз чув, як люди говорили: «щастя».

— Що таке щастя? — питався матері, цікаво вдивляючись своїми оченятами в її заклопотане обличчя.

— Щастя, дитинко, то доля,— повторяла мати і не знала, як пояснити малій дитинячій голівці те дивне слово «доля».

— А що таке доля?

— Доля, дитино, то такий цвіт, що його тяжко дістати.

— А гарний він, той цвіт?

— Чи гарний питаєш? Авжеж, що гарний, навіть дуже гарний. Як дивитися на його, то очі радуються, а на серці робиться весело й мило.

— Мамо, я хочу того гарного цвіту. Скажіть, де він росте, я піду за ним. Я піду за ним і принесу його для вас і для себе.

— Тепер тобі годі, дитино,— казала мати, цілуючи сина в рюсваю головку,— ти ще такий слабенький, а то гень¹ за водою. Тепер тобі і без нього добре, а як виростеш і сил наберешся, тоді й підеш.

— Ні, я не хочу, аж виросту. Я хочу тепер. Скажіть мені, де він?

І «скажіть», і «скажіть» лепетала дитина, а мати, щоб утихомирити її, підійшла до вікна і показала на став. (Їх хата стояла на горбочку, а перед хатою у долині був став.)

— Ось там, за ставом, чи бачиш?

— Бачу, мамочко, бачу! Їх там ціла левада. А які гарні, які дуже гарні! Чи це далеко?

— О, далеко, дуже далеко, дитино,— гень за водою!

— Аж за водою...

І задумався хлопчина. Пильно-пильно вдивлявся він великими, синіми очима в далеку далечінь, аж там, де виднокруг зливався з голубими хвилями води. Був вечір. На овиді² блиснула вузенька, ясна смуга, а за хвилину вплив місяць, немов човен круглий і срібний. Він звільна підпливав на небо і здавалося, що сунеться не по вечірньому, тихому блакиті, лиш по дрімливій воді.

— Мамо! — радісно закричав хлопчина, зриваючися нагло з довгої задуми.— Знаєш, мамо, що?

— Що, дитино?

— Я вже знаю, лиші тобі не скажу.

— Та чому не скажеш?

— Бо не скажу. Ти гнівалася би на мене.

— Ой ти, ти, мій пустію, а чи ти знаєш, що мамі всьо треба казати?

— Знаю, але цього не скажу, цього одного,— відповів хлопець і сховав свою кучеряву головку на материних грудях.

Незабаром лежав у своїм маленькім ліжку. Мати провела йому молитву, казала попросити Бога, щоб татові, сестричкам і братчикам дав здоровлячка, накрила його, перехрестила і сказала: «Спи!» І справді. Він замкнув свої оченята і вдавав, що спить. Навіть хрпів. Але не спав. Бо як лиш мати на пальцях відійшла від його ліжка і зачинила за собою двері, підніс повіки.

В кімнаті було ясно. Місячне світло лилося крізь вікна і обливало своїм синявим цвітом усі стіни, двері, образи на стінах і цілу хатню обстанову. Під вікном у городі співав соловій, здалека від ставу доходив хлюпінт води. Раз у раз котилася вона дрібонькими, як морщини на старечім лиці, хвилями і вдаряла об греблю і об беріг. Гребля і беріг відтручували її від себе, як напасника; вона подавалася на хвилину назад, але сейчас ударяла ще дужче. Хлопець насторошив вуха.

— Хлюпоче, кличе мене. Каже, що перенесе аж там далеко, на леваду, де тільки багато «щастя». Воно цвіте. Жадна квітка не цвіте так гарно. Чому то люди не рвуть того цвіту? Ага! Бо не годні дістати. Не знають, як через воду поплисти. Але я знаю. Щоби лині мама заснула і щоби скорше до рана, то піду, конечно піду,— піду!

Місяць світив і світив усе ясніше, соловій співав і співав усе краще, а хвиля хлюпотіла все голосніше. Хлопець не спав,— думав про райську квітку щастя.

Північ минула. Літня, коротка ніч кінчилась. Ранок був недалекий. На виднокрузі появився вузький пасмужок, зразу блідий і невиразний, відтак усе більший і ясніший. Зорі блідли, блідло також і небо. Солов'ї притихли. Подуло пораннім холодом і роса затремтіла на цвітах. Вода в ставі хлюпотіла заодно. Хлопець не спав. Його груди хвилювали, очі світились, губи горіли. Підніс голову, руками сперся о постелю, присів. Хвилину слухав. Всі в хаті спали. Навіть стара, велика, чорна кітка, що звичайно в таку пору любила відбувати лови, лежала під печею, як грудка чорної землі. І вона спала. Хлопчина тихо встав і підійшов до вікна. Вікно відчинив легенько. Від вікна до землі не було високо. Переліз і здригнувся цілий. Зимна роса облила його теплі ноги і поранній холод перейняв його. Він біг. Ставало тепліше. Дрібні ніжки занесли його на греблю. Став. Тепер він зовсім виразно чує, як вода просить його, щоби кинувся в її зимні обійми.

— Ходи,— каже,— я занесу тебе на другий бік, там, де цвіте розкішна квітка щастя. Така пахуча, така промениста, якої ти не бачив ще ніколи. Ходи! Не бійся!

І він простягає руку і кидається у воду. На виднокрузі світає. На золотім рубці виринає якась велика і ясна точка. Від неї вода горить у ставі, палає. Хвиля за хвилею стає ясна, промінна, мов луска на великанській потворі-рибі. Хлопчина йде по тій лусці, по хвилі, йде все даліше і даліше. Тіло у нього дрижить, серце тріпочеться, уста палають. Витягнув руки наперед себе, очима вдивився там, де сонце аж горить,— і йде. Аж тут назустріч йому пливе велика, біла птиця. Пливе повільно, мов човен на морі, крила пускає як вітрила, ногами по воді кермує — то лебідь. Один, далі другий, великий, білий, з гнучкою лебединою шиєю.

— Возьми мене, лебедю білий, і перевези за воду! Я тобі не заважу, глянь, який я маленький!

Так каже хлопець; а лебідь немов слухає його, підпливає до нього ближче і стає. Приглядається йому, киває головою, тручає крилом свою подругу лебідку, щось до неї говорить, а відтак навертає на місці і підпливає.

— Зажди! — просить хлопчина.— Не тікай від мене, возьми мене із собою, перевези!

Але лебідь не слухає його. Все скорше, і скорше, і скорше лине по блискучих хвилях.

— Зажди! — просить хлопець крізь сльози і кидається за ним у погоню.

Дрібонькі хвилі горять; легенький вітер перебігає по них; від лісу несе пахощами живиці. Тихо, хоч мак сій. Лише від берега чути хлопіт хвилі. Вона раз у раз б'є, відбивається й далше несе і заносить малого хлопчину. Вже він по груди пірнув у глибоку воду, вже лиш головку видно, лиш руки, лиш волосся сплило...

Біля постелі недужої дитини сидить лікар. Слухає, надслухує, удари серця вухом ловить і брови хмарить. Бідна мати дивиться в нього, мов у лице пророка.

Що буде?

«Що буде? — думає лікар. — Те, що Бог дасть. Коли сильна природа, так при Божій допоміч преможе. А як ні, то піде за щастям, за вічним щастям».

А хвора дитина блудними очима вдивляється в стелю, піднімається на недужих крижах, витягає руки і шепче спаленими устами:

— Я хочу квітки-щастя... Пустіть мене, хай іду за нею...

* * *

З тої пори багато літ минуло. Маленького кучерявого хлопця ніхто не пізнав би нині. Виріс і відмінився. Змужнів і пізнав життя.

Завдяки старому вчителеві ботаніки пізнав усі цвіти на світі і знає, що там, далеко, за водою, не росте жадна квітка щастя. Він це знає. А все ж таки, все ж таки кидається у воду і йде за нею, за тою квіткою щастя. Та чи дістане її? Хто знає?

¹ *Гень, ген-ген* — дуже далеко.

² *Овід* — обрій, виднокруг.

Початковий рівень

1. Про що новела Б. Лепкого «Цвіт щастя»?
2. Розкажіть про сон-марення хлопчика, героя новели.
3. Як побудована новела (який охоплює час, чим закінчується)?

Середній рівень

4. Легенда про квітку якої рослини, традиційно пов'язаної з щастям, існує в народі?
5. Чому хлопчик, герой новели, вирішив самостійно йти за квіткою щастя? Для чого вона була йому потрібна?
6. Якими були стосунки у матері з дитиною? Що мати не передбачила, не врахувала?

Достатній рівень

7. Знайдіть пейзажі у творі Б. Лепкого, з'ясуйте їхню роль для розкриття теми та ідеї.
8. Чому мати не могла пояснити дитині, що таке щастя?
9. Як ви думаєте, що в сні хлопчика реальне, а що — казкове?
10. Яка головна думка твору Б. Лепкого «Цвіт щастя»?

Високий рівень

11. Порівняйте уявлення про щастя героя новели «Цвіт щастя», самого автора і ваше власне.
12. Поясніть, чому твір завершується риторичним питанням (питанням, яке не має відповіді)?
13. Доведіть, що твір Б. Лепкого «Цвіт щастя» — новела.

Новела — це невеликий епічний твір (різновид оповідання), характерними ознаками якого є незвичайна життєва подія, напружений розвиток дії й несподівана розв'язка; героїв небагато, увага зосереджена на розкритті переживань і настроїв дійових осіб; описів, як правило, мало. Новелі властиві лаконізм, яскравість і влучність художніх засобів.

Новела вирізняється наявністю усталеної конструкції, чіткої, строгої та згорненої композиції з яскраво вираженим композиційним осередком (переломний момент у сюжеті, кульмінаційний пункт дії, контраст чи паралелізм сюжетних мотивів і т. д.). Сюжет новели простий, однолінійний, надзвичайно динамічний, містить у собі момент ситуаційної чи психологічної несподіванки.

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

(1879—1932)

Степан Васильченк — відомий український письменник. Справжнє його прізвище — Панасенко. Він народився у місті Ічні на Чернігівщині в сім'ї безземельного селянина-шевця. Закінчив учительську семінарію, учителював на Київщині та Полтавщині. Мав посилений інтерес до народної творчості, до поезії Шевченка, світової класики, — все це сприяло збагаченню життєвого і мистецького досвіду майбутнього письменника. Царський уряд переслідував його за демократичні переконання, навіть заарештовував.

С. Васильченко працював у київській газеті «Рада», побував на фронтах Першої світової війни. Потім завідував дитячим будинком, знову був учителем. І писав художні твори для дітей та дорослих. У 1910–1912 роках написав і надрукував цикл новел і оповідань, присвячених учительській темі. Мріяв створити повість про Тараса Шевченка, але завершив лише першу частину («В бур'янах»), у якій розповів про дитинство поета.

Оповідання й повісті С. Васильченка для дітей і про дітей вражають умінням героїв, як сказав один літературознавець, «чітко розмежовувати добро і зло, правду і кривду, невичерпною здатністю дивуватися». А ще — мріяти, відстоювати власну гідність, сприймати оточуюче з гумором. У цьому йому допомогли не лише власні спогади про дитинство, а й великий досвід учительської роботи.

Темі дитинства письменник присвятив автобіографічну повість «Мій шлях», а також твори «Приблуда», «Олив'яний перстень», «Неслухняний глечик», «Циганка», «Роман», «З дитячих вражень», «Свекор», «Басурмен» та багато інших.

СВЕКОР

Тими сірими великими очима, що суворо оглядали всякого з-під великого чола, тією поваленою ходою Василько завжди викликав усмішку в дорослих. Коли б хто почув, як було гукне він улітку, одвертаючи од гречки корову, то, не бачивши його, поду-

мав би, що то гримає старий бородатий Микита-чабан, а не малий Василько, якому тільки цеї весни пошили штани.

Дома Василько часом як почне «старувати», то всі тільки дивуються!

За обідом нехай тільки хто накришить хлібом на столі або розілле борщ з ложки,— Василько так і гукне, чи то буде свій, чи чужий: «А нащо так накришувати та наляпувати!» Або забуде хто шапку в хаті зняти,— він зразу видереться на лаву або на ослін, підбереться, скине шапку й пучкою на образи покаже, мовлячи суворо: «Он бач, що там таке!»

Не вподобається йому що-небудь — зараз на піч, укриється рядном і почне звідтіль вичитувати та всі непорядки в хазяйстві перебирати: і те в нас недобре, і те не так, як у людей, ведеться!

Батько, було, слухає, а потім і скаже:

— Десь ти, Василю, старшиною будеш колись, що такий сердитий!..

Отакій Василько. Недурно всі в сім'ї ззивали його «свекром».

«Свекор», «свекор», а проте кожного ранку любив лазити під піч, де в його було сховане в куточку з деяких цяцок ціле хазяйство. Часом з ранку до самого обіду сидить там, цяцьками бавиться, щось до їх бубонить собі.

— Ти б, Васильку, взяв краще букваря та азбуки вчився,— каже йому одного разу мати,— тебе он женити пора, а ти раз у раз шмаруєшся попід піччю.

— Ну, так і женить, коли пора! — озвався з-під печі Василько.

— Оттакої!..— сміється, дивуючись, мати.— А до школи ходити вже й не хочеш?

— Що мені та школа — хліба дасть? — старує десь у куточку Василько, перекладаючи бляшки та стекольця.

Увечері до хати посходилась уся сім'я: батько, мати, два старших брати, сестра-дівка. Після вечері батько сів край столу, схилився на руку, глянув на матір, на діти та й промовляє:

— Хай його батько стеряється!.. Не хочу вже робити: ось і ноги подерев'яніли, спину ломить, руки болять,— старий роблюся вже!.. Треба, мабуть, женити котрого-небудь з хлопців та й хазяйство з рук передати. Нехай хазяйнують молоді, а нам вже з старою й одпочити можна!

Василько сидить на полу коло вікна, немов дивиться на місяць, як він срібні свої ріжки вистромив над вербами; а сам все ж ухо наставляє, щоб почути батькову мову.

— Тільки котрого б нам з трьох женити? — міркує батько далі.— Миколі он на осінь у москалі треба йти. Петро не скінчив ще науки своєї... хіба Василь? Він же й до хазяйства більше має охоти, ніж до вчення.

Василько спідлоба поглянув на батька й знову дивиться у вікно, немовби не про його й річ...

— То як ти скажеш, Василю? — вдався вже до його батько. Тебе будем женити чи, може, пождемо, поки Петро школу скінчить?

— Ги!..— засміявся Василько, соромливо закриваючись рукавом. Батькова розмова йому до вподоби, проте він стережеться, чи не жартує батько.

— Ну, то чого ж там сміятися! — промовляє поважно батько.— Кажі: коли женити — будемо женити, коли ні — підождемо.

— Кажі, Васильку,— то, може, сьогодні де-небудь і засватаємо дівчину,— обізвалася й мати.

Василько оглянув усіх — ніхто не сміється.

«Чому б і справді мені не женитись?» — подумав він собі. Було б добре, коли б у його була жінка, обід варила б йому, сорочки прала, а він лежав би собі на печі та погукував би до неї: «Стара, а принеси огню, я люльку запалю!..»

— Ну, то як же? — казала мати.— Хочеш одружитися?

Василько втер рукавом носа, почервонів трохи й промовив, закриваючи рот рукою:

— Хо-чу!..

— Ну, от і гаразд! — каже батько.— Тепер тільки молоду треба йому вибрати. Чи, може, в тебе вже є на приміті яка?

А в Василька й справді є вже одна дівчина на думці. Давно вже сподобалась йому чорноброва Ганна — ще тоді, як вирятувала його з багнюки, як він був загруз колись, вертаючись з церкви; тоді Ганна вирятувала спершу його самого, потім його чоботи, що тільки халявки визирали з калюжі; втерла йому носа, заплакане обличчя та на додачу й поцілувала ще.

— Ганну хочу,— промовив Василько сміливіше.

— Ганну, то й Ганну,— згоджується батько,— тобі видніше. Та коли казати правду, то й дівка вона хороша: доброго роду, й на вроду гарна, й здорова... та, може, ще й приданого сот п'ять дадуть!.. Поможі тобі Боже, Василю!

Василько знає, що тут йому слід було б подякувати батькові, та чогось соромився й тільки чмихнув носом.

— Ну, то не будемо ж і гаятися,— каже далі батько,— будемо зараз одягатися та й по рушники підемо!.. Подай-но йому Петрову свитку! — гукнув до матері.

Мати стягла з жердки свитинку, червоного пояса — кличе Василька одягатися. Василько зліз з полу, взяв палець у рот, боком виходить на середину хати. Трохи немов соромно йому, ну та в новину це,— то й не дивно. Одягла його мати в свитину, поясом підперезала, в кишеню поклала батькову люльку, папушу тютюну за пояс застромила. Батько взяв з столу хліб, дає йому під пахву. Взяв Василько той хліб, обома руками вчепився в його, насилу вдержить.

— Ну, сину, помолимося Богу й підемо, поки зовсім не спізнило,— каже до його батько.— Тільки треба тобі ще дещо сказати, попереду як іти. Чи будеш же ти за мене в громаду ходити, податки платити?

В громаду ходити — Василько залюбки ходив би, а от податки платити — то вже й не до душі йому...

— А де ж я грошей візьму? — спитав він.

— Як де грошей візьмеш? — дивується батько.— А ти ж будеш заробляти! Будеш орати, косити... Ти ж тоді хазяїном будеш у нас. Ми тебе всі будемо слухати.

— Е-е!..— протяг Василько з непевністю.

— Будеш уже сам усе робити,— себе й жінку годувати й зодягати, сестру заміж оддаси, а мене з матір'ю до смерті доглядати мусиш. Будеш доглядати? — перепитав батько.

Василька в жар кинуло, а уші зашарілись. Він уже й не радий був, що розпочав таку справу!

— Я не хо...— промовив він і схлипнув. Очі зразу налилися слізьми.

— Ну, а як же, сину? — ласкаво й тихо казав батько.— Хто ж нас з матір'ю стане годувати та доглядати? Поки ми здужали — робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як постарілися, то невже ж ти виженеш нас із хати, щоб ми з торбинками пішли попідвіконню?

Василькові зробилось і боязно чогось, і, Боже, як шкода тата з мамою...

Хліб випав у його з рук, і він на всю хату так і заголосив:

— Я ма-а-лий ще!..

Всі, що були в хаті, далі не могли вже втерпіти й весело зареготали.

Василько глянув кругом і зрозумів, що то все були жарти. Він з радістю аж сам засміявся. Потім засоромився, закрився руками та, скинувши Петрову свитку, вистрибом так і метнувся на піч.

Часто після того питали його:

— А що, Василю, швидко будеш женитися?

Василько було помовчить трохи, а потім поважно одмовить:

— Так-то й женитися!.. Там тобі така морока, що нехай його й кат візьме!..

Початковий рівень

1. У які часи відбувається дія оповідання С. Васильченка «Свекор»?
2. Розкажіть, як уявляв собі Василько подружнє життя до розмови з батьком і після.
3. Знайдіть і прочитайте портрет дівчини, яка сподобалась Василькові і яку він обрав собі в наречені. Чи сподобався його вибір батькам?

Середній рівень

4. Хто такий «свекор» у прямому значенні і кого називають свекром у переносному значенні?
5. Які деталі у творі свідчать про вік Василька?
6. За що й чому Василько робив зауваження дорослим?
7. Які стосунки були між членами родини Василька, дорослими та дітьми? Про що це свідчить?

Достатній рівень

8. Охарактеризуйте образ Василька з оповідання С. Васильченка «Свекор».
9. Визначте риси селянського побуту, звичаї й традиції українців за оповіданням «Свекор».
10. Що смішне, а що, може, сумне в оповіданні С. Васильченка?

Високий рівень

11. Змалюйте ідеал української дівчини-нареченої за народними уявленнями, описаними в оповіданні «Свекор» та іншими джерелами.
12. Визначте риси українського національного характеру за оповіданням «Свекор». Свої міркування підтвердіть прикладами з тексту.
13. Доведіть, що оповідання «Свекор» гумористичне.
14. Чого можуть навчитися в героїв оповідання сучасні читачі?

АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ

(1871—1942)

Агатангел Юхимович Кримський народився в м. Володимир-Волинському в сім'ї вчителя. Вчився спочатку в гімназії, потім у Київському колеґіумі Павла Галагана, Лазаревському колеґіумі Павла Галагана, Лазаревському інституті східних мов. Вищу філософську освіту вчений і поет завершував на історико-філософському факультеті Московського університету. Після його закінчення два роки перебував у науковому відрядженні в Лівані та Сирії. До 1918 року Кримський працював професором арабської філології в Лазаревському інституті східних мов у Москві.

І. Франко назвав А. Кримського «високооригінальною появою в нашій літературі», а М. Рильський відзначав, що у внутрішньому його образі «гармонійно злились вчений і поет». А. Кримський був академіком АН УРСР.

В. Шевчук говорив: «Найбільше мов серед українців знав Агатангел Кримський. Коли його запитували, скільки мов він знає, відповідав:

— Мабуть, із шістдесят, а то й більше!»

У дитячі роки він досконало вивчив німецьку, французьку, польську та англійську мови. В юнацькі добре оволодів грецькою, турецькою, італійською, давньоєврейською, санскритом. Після того він вивчав мови до кінця життя. А. Кримський став визначним, світового рівня ученим-орієнталістом (сходознавцем) і лишив після себе понад тисячу наукових праць. Він перший доніс до українського читача безпосередньо з оригіналів східну поезію, зробив переклад цілої її антології з IX—XV ст., додавши вступні статті. Мотивами східної поезії пронизана вся оригінальна поетична творчість А. Кримського, яку він об'єднав під екзотичною назвою «Пальмове гілля».

СВЯТЕ КОХАННЯ

(Ідилія)

Обновилась, яко орля,
Юність мого серця;
Розпустила душа крила;
Пісня ллється, ллється...

Кулі

XIV

Так! тільки божество бува таке блаженне!
З любові я святий!.. святе моє кохання!
І де ж на світі є хтось інший, окрім мене,
Щоб мав такі, як я, шляхетні почування?

Хай скептики речуть: «Є тисячі! стидався б!
Твої чуття ні кращі, ані гірші...»
А я, мов гімназист, що вперше закохався,
Із пафосом пишу наївно-щирі вірші:

XV

а

І весело, і страшно...
І радощі, і сум...
Затемнюється розум
З усяких п'яних дум.

Що ж діється зо мною?
Я в пеклі чи в раю?
Та ні! я загадався
Про милую свою!

Невже ж таки на правду
Мене кохаєш ти?
Невже ж на світі долю
Я зміг таки найти?

б

Літав соловейко в рожевий городчик,
Кохав-бо він рожу,

А поруч коханки він навіть не бачив
Тернину негожу.

Та змудилась квітка од пташчиних співів —
Їй щирості хтілось,
Відради, розваги... І от до тернини
Вона прихилилась.

Щасливеє терня спершу аж боялося
Долі такої...
Чи треба розказувать повість кохання
Мойого та Зої?

В

Сиджу в самотині,
Та не з журбою:
Якщо мене ти любиш,
То ти зо мною.

Ні лашень, ні обіймів
Мені не треба:
Я ж знаю: ти кохаєш,—
І я — цар неба.

Г

Жахавсь я любові,— гадав, що кохання
Нам працю спиняє.
Аж бачу я, любко, що й крихітки правди
У тому немає.

Тебе ж я кохаю, а чую, що в мене
Подужчали руки;
Ще більше душа моя лине до світла
Знаття і науки.

Д

Дивись на твою зірку:
Ото моя.
А поруч неї друга:
Ото твоя.

В тих зорях ми й по смерті
Зійдемося знов,

І знову нам засяє
Свята любов.

є

Мій краю! за тебе прийнять не лякаюсь
Найгіршого лиха,
Бо всякеє горе, недоля, скорбота
Тепер мені втіха.

Дурниця всі рани — й душевні, й тілесні,
З нудьгою чи з кров'ю:
Бо знаю я серце, що всі мої болі
Погоїть любов'ю.

XVI

Так пишуть школярі... А що ж робити:
Я знов дитина!

Рефлексіє, щезай! бо час — радіти:
Така година!

XVII

Гей, вінок,
Кучерявий од квіток!
З рожі квіт
Заховався під гіацинт.

Ой не білая ж то рожа:
Біла жіночка, хороша.
Гіацинт, що так навис,—
Пасма темних кіс.

Море, грай!
Білий замок обмивай.
Хвиля йде,—
Білий замок аж гуде.

Ой не синяя ж то хвиля,
А хвилястая мантиля;
Мармуровий замок звуть
Білосніжна грудь.

XVIII
СЕРЕНАДА

Лягає тіль вечірняя
На небо голубе...
Зійди ж, моя ти зіронько,
Я жду, я жду тебе!

Щебечуть між бананами
Співці солодких мрій...
Заждавсь я, сива горлинко!
Виходь, виходь мерщій!

Затишную альтаночку
В лавровому саду
Я вистелив трояндами
І жду, фіялко, жду!

XIX
(З Гете)

Я покинув хату любки
І ступаю тихо вниз
Серед сутінку нічного
У густий, розлогий ліс.

З-поза гілля ллється місяць;
Вітерець не шелестить;
А з похилених берізок
Свіжий ладан капотить.

Скільки щастя й осолоди
Я з такої ночі п'ю!
Скільки тихої відради
В душу лащить ся мою!

Ну й чого б іще бажати!
А зачув би любчин клич,—
Дав би тисячу тих нічок
За єдину з нею ніч.

XX
ІСПАНСЬКИЙ РОМАНС

З-поза срібного туману
Хвиля срібного фонтану
Плеще та бринить...
Сад дримає... Тиша... Темно...
Чи не тїнь отам таємно
Ледве шелестить?!

Бачу постать... Легкість стану..
Так! се ти, моя гітано!
Серцем чую я,
Довго ждав я, повний муки...
О! впади ж мені на руки,
Милая моя!..

XXI

Гарячий шепіт з-поміж листя,
Із полутьми.
Під виноградною лозою
Сиділи ми.

Лукаво шелестіли пальми;
П'янів весь сад.
І я не знав, чи ти солодша,
Чи виноград.

Кінець «Святому коханню»
(Заслона спадає)

ВЕСНЯНА РОЗМОВА

«Весна вже надворі! І гріє, і світить
Ласкавее сонце.
Весняне повітря потоками лине
У хатне віконце.

До неї горнуся, її поцілунком
Уп'юсь до сконання.
О друзі! чи є що на світі солодше
Од цього кохання?

Початковий рівень

1. Як вплинуло кохання на ліричного героя поезії «Святе кохання»?
2. До чого прагне душа ліричного героя вірша «Святе кохання»?
3. Як поет змальовує весну у вірші «Весняна розмова», якими незвичайними означеннями її називає?
4. До чого закликають ліричного героя поезії «Весняна розмова» «і сонце, й лука, й течія, й соловейко, і вітер, і квіти»?

Середній рівень

5. Яка тема поезії «Святе кохання»?
6. Про любов до кого, до чого говориться у вірші «Святе кохання»? Яке почуття найсильніше? Чому?
7. Чому герой поезії «Весняна розмова» байдужий до покликів природи? Що не дає йому віддатися почуттям?
8. Кого ліричний герой «Весняної розмови» називає любовою, коханою? Чому?

Достатній рівень

9. Чому вірш «Святе кохання» має підзаголовок «Ідилія»?
10. Схарактеризуйте образ ліричного героя поезії «Святе кохання».
11. Чому ліричний герой поезії «Святе кохання» вважає себе «терниною» у порівнянні з коханою — «трояндою»?
12. Яка головна думка поезії «Весняна розмова»?

Високий рівень

13. Зробіть ідейно-художній аналіз поезії А. Кримського «Святе кохання», висловіть свої враження від неї.
14. Визначте художні засоби вірша «Весняна розмова», з'ясуйте їхню роль у творі.
15. Проаналізуйте побудову поезії А. Кримського «Весняна розмова», з'ясуйте, з ким сперечається її ліричний герой.

Серед художніх засобів одним із найпоширеніших є епітет.

Епітет — художнє означення певних особливостей зображуваного предмета. (Запис до літературознавчого словничка.) У ролі епітета виступають прикметники (зем-

ний ставок), прислівники (*сплять щасливо*), іменники (*Україна-мати*), дієприслівники (*співають ідучи*). Розрізняють зорові епітети (*сизий вечір*), слухові (*дзвінкий голос*), нюхові (*духмяна трава*), метафоричні — з переносним значенням (*залізний характер*), постійні (*в народній поезії: сира земля, темний ліс, сірий вовк, кінь вороний, козак молодий*).

Епітет як художнє означення слід відрізнити від звичайного означення, що називає основний, загальноозначущий зміст предмета, художнє ж означення — лише певну індивідуальну властивість його з погляду автора: *дерев'яна хата — весела хата, темний вечір — срібний вечір*.

Епітети допомагають наочно уявити зображувані автором явища, предмети, відчуті ставлення автора до них, викликаючи в читача певну негативну чи позитивну оцінку: *рідна країна, люті пани*.

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА

(1888—1966)

Українську культуру, літературу творили багато митців. І що дивно — серед них були й далеко не українці. До таких людей належить і Наталена Королева. Вона народилася в Іспанії (повне її ім'я — Кармен Альфонса Фернанда Естрелья Наталена). Мати — іспанка, померла при пологах; батько — польський граф з литовськими коренями; жили вони у Франції. Історія письменниці нагадує фантастично-пригодницьку арабську казку, але насправді вона була тяжкою і тривожною як з особистих сімейних обставин, так і через ті суспільно-історичні події, свідком та учасником яких вона була.

Наталену одразу після народження взяла до себе бабуся Теофіля, у якої вона жила до п'яти років. Потім її забрав до Іспанії материн брат. Дівчину віддали на виховання в монастир Нотр-Дам де Стон, де вона пробула майже дванадцять років. Пізніше Н. Королева з великою вдячністю згадувала цей монастир, де формувалася її особистість, де вона вчилася добру, милосердю, самопожертві. Вчила мови, філософію, історію, археологію, медицину, музику, співи. Часто майбутня письменниця відвідувала своїх іспанських родичів.

Вчилася їздити на конях, фехтувати, стріляти. Батько одружився вдруге з жінкою, що походила зі знатного чеського роду і мала маєток на Львівщині. Родина оселилася в Києві, і мачуха забажала, щоб Наталена вчилася далі. На той час дівчина вже знала іспанську, французьку, латинську, італійську, арабську мови, з дитинства пам'ятала українську та польську. Вивчивши російську мову, Н. Королева вступила до київського Інституту шляхетних дівчат, який закінчила через два роки. Програма не була особливо обтяжливою. Насамперед тут навчали хороших манер, доброї поведінки та «мистецтва обертатися в товаристві собі рівних». Отже, особливого значення для дівчини це навчання не мало, хіба що вона набула сумного досвіду щодо стосунків людей у світі зла, жорстокості й заздрості.

Мачуха не бачила в Наталені особистості й готувала звичайний для дівчат її стану шлях — вигідне одруження й спокійне сімейне життя. Дівчина про це й чути не хотіла, поїхала здобувати вищу освіту до Петербурга — закінчила археологічний інститут, Петербурзьку мистецьку академію, ще й вступила до французького Михайлівського театру в Пе-

тербурзі, а згодом уклала контракт із паризьким театром, що гастролював тоді в столиці. Незважаючи на успіх, Наталена кидає сцену через слабке здоров'я, їде лікуватися на Закавказзя, займається улюбленими справами — мистецтвом та археологією. Це були для неї найкращі роки — вона відвідала Іспанію, Францію, Італію, країни Близького Сходу, виступила в оперних театрах Парижа і Венеції (співала партію Кармен в опері Ж. Бізе), взяла участь в археологічних розкопках Помпеї і в Єгипті, з 1909 року почала систематично виступати з художніми творами й науковими статтями у французьких літературних та наукових журналах. У роки Першої світової війни вона стала сестрою милосердя російської армії, три роки пробула на війні, одержала солдатський хрест «За храбрість», три поранення і тиф.

Доля закинула Наталену Королеву до Праги, де вона зустрілася з письменником, культурно-громадським діячем і видавцем, знайомим їй ще з Києва. Це був Василь Королів-Старий. Вони одружилися, придбали скромний будиночок на околиці містечка Мельнік біля Праги. Тут і прожили до кінця днів своїх.

В. Королів-Старий займався літературною, педагогічною, мистецькою діяльністю. Не стало його 1941 р., після чергового допиту в гестапо. Все подальше життя Н. Королева присвятила літературній праці. Саме тут, за порадою чоловіка, вона почала писати українською мовою.

Тільки в 1988 році ми дізналися про Наталену Королеву, творчість якої могла б стати окрасою будь-якої розвиненої європейської літератури. І тепер широкі кола українських читачів починають знайомитися з її творчістю та особистістю.

СКИТСЬКИЙ СКАРБ

Як створений був порох земний, а водам закреслено межі їхні, вказав Передвічний схованки первням, з яких мало повстати золото. Знав-бо Всемудрий, що з золота виростає недоля людська, Узи таємні золото зі злом в'яжуть. Все-бо, чого бажання несите собі прагне, золото в собі втіляє.

Як затверділи ж гори земні, а ріки потекли річищами своїми, накрив Передвічний одну з тих схованок таємних «Чорним ставком»¹, що є коліскою громів. Другу ж під блакитною гладіною Бористена вкрив. І сторожу поставив: на Чорному ставку — громи-блискавки, на Бористені² — Ларту-діву, доньку Бористенову. Могутніша-бо за громи була краса Ларти-дівки, скарбом принаднішим за золото вкрите. Хто побачить стражкиню — по іншому скарбові і не тужитиме.

Тільки ж що рід людський ще не намножився на юній землі, то ж очам смертним ще не загрозувала ця краса непереборна.

І жила Ларта-діва безжурним існуванням стихійної істоти, що природу тваринну, образ людський і іскру Божеську в собі має.

З роси намиста Ларта низала, в імлу вранішню, як в шати, одягалась. Тихими заводями з лебедями наввипередки плавала, з мевами-красунями жартувала, рожевих пеліканів³, несить бабу-птицю полошила:

— Вара, ненажерливі! Всіх рибок мені виловити! Раді б і річку таткову до дна випити! Сказано: несить-несита! — Та й кличе рибок, мов господиня куряток: — Малі, малі, маленькі! Мої, мої дрібненькі!

І скоком прудким у Дніпро поринає. Тільки круги широкі на поверхні лишивши.

Таж за хвилику знов уже з мевами-подругами на хвилях гойдається. На рівному плесі навznak пливе, до блакитного неба, до сонечка ясного усміхається.

А в небі — орел Дніпровий ширяє.

Не страшний він ні мевам-красуням, ні лебедям-княжичам водним, ні пеліканам незугарним. Але ж має те птаство діток-потяток!

І плеще в долоні Ларта. Голосним вигуком — мов стрілою — у небо мече.

А орел, немов прикликаний тим вигуком, нижче спускається. В блакиті нерухомо завмер. І раптом, з ясного неба, світляною кулею-блискавкою, на землю паде. Іскрами фіаловими сипнув. Метнув полум'ям сліпучим високо. І золотом-вогнем розлився.

Аж заплющилась Ларта й обличчя долонями затулила. Коли ж розплющилась — мужа величного перед собою узріла.

З чола волосся — як мед темно-золотий — в кучерях на рамена спливає, з бородою кучерявою мішається. Очі — сонцями сяють. У руках — мов жмут гадів вогненних — блискавками тримає. У ніг — орел клекотом попереджає:

— Несмертельний це, що громами володіє!

І вклонилась громовладному донька Бористенова:

— Перунові ясному — слава!

В серці ж не страх, пошану безмірну відчула. А крізь неї — як вогонь крізь завісу, інше почуття спалахнуло гаряче, буйне, радісне... Вік би на Громовладного дивилася! Нікуди від нього не відійшла б!

Не уміє назвати почуття свого Ларта-діва. Не зазнала-бо досі кохання. Дрімало в серці її у пуп'янок стулене. Як лотос рожевий⁴ у заводях рідних під водою дримає, доки місячний промінь його на поверхню не вивабить, поцілунком на квітку не перетворить...

Хвилі Дніпрові шумом-піною закипіли, володаря Бористена пропускаючи. Владика-Бористен тризуб-берло своє перед ясним Біл-богом схиляє, русалки-русянки весняним вінком берег заквітчали. Лада-богиня, рястом прибрана, землю красою своєю осяяла. Лель-юнак коліна схилив, на жоломії солодко-співній пригравляє. Велес-бог козоногий з-поза Хорса промінням увінчаного виглядає. Аж очі скошує — дивується... Мати Мелянто Земля-кормителька величну свою уроду у поклоні хилить. Ярбога, Ярилу, за собою поклонитися гостеві кличе.

А гість ясний світлим обличчям всміхається, слово ласкаве мовить:

— Знайшла ласку в очах моїх Ларта-діва красуня. Чув я про неї від Фойбоса-сина, що цю Країну лебедів відвідує. І не перебільшив хвали — звичаєм поетів — Фойбос. Гідна стати дружиною Зевсовою Бористеніда!

Гучне весілля святом урочистим землями бористенськими луною прокотилося.

І розпочався рід людський на берегах бористенських. Від Таргітаоса, сина Ларти Бористеніди та Зевса Олімпійця почався він. Троє синів — Ліпоксеїса, Арпоксеїса та Колоксеїса скитів лукострільців мав Таргітаос з дружиною-мавкою, красунею Зариною. Ліпоксеїс же, Арпоксеїс та Колоксеїс від матерів мавок та руслянок-русалок рід людський по землі тій розмножили. Тому до пісні, танку, мистецтва рід цей здібний; від русалок-матері хист цей перейняли.

Що ж, не доньки, а сини у прапредків бористенського люду на роджувалися,— завжди більше в краях тих юнаків, як дівчат. І чу жинок дружин приводять вони до оселі своєї. Понеже зістарілася Мати Земля й перевівся на ній рід мавок та русалок — першоство рених дітей Землі.

Змінилось для Ларти, доньки Бористена, життя, як змінилася і сама стихійна істота, поземською дружиною, матір'ю ставши Переквітлі весняними квітами ігри дівочькі. Не боронить більш від пеліканів Ларта дрібних рибок... Годі з мевами-подружками сміх перлистий у хвилі Дніпрові сипати... Забуті і лебеді, княжич

водні. День по дню, рік по року, табунами степових торпанів летять-тікають. Людським звичаєм — людиною ставши,— зістарилась Ларта...

Виріс Таргітаос її. Сам уже синів-недолітків має. І пестить бабуня Ларта милих внучаток, молоде материнство своє і юність свою згадуючи...

Ще для сина Таргітаоса, щоб його навчати,— перейняла Ларта від Фойбоса срібнолукого, лукострільця преславного, як лук тугий напинати, стріли робити. Вміє й торпанів степових об'їздити, кобилиць-торпанок доїти, кіз, овець приручати. Сир з молока згуслого відтискувати вміє. Шкіри звірячі чинбарить. Руно овече пряде. А що матір'ю роду смертельного стала,— вівтарі богам ставити почала, офіри на них — і запальні, і в пахощах,— приносити, дітям-внукам щастя-долі прохаючи. Давно розлучилась з дружиною Зевсом. Не лить-бо мужеві, як жінці, з дітьми коло ватри хатньої перебувати.

Світом керує з Олімпу високого володар Зевс. Його-бо пора прийшла світом володіти. І турботи його — не жіночий, хатній клопіт. Тож і як би в оселі лишився?

Але не чуває себе покинутою Ларта. Вона — жінка! Тож і доля її відмінна від долі мужів...

Глибокою, ясною пошаною — як вода глибока прозорою,— стало палке кохання. І плывуть Лартині дні, як хвилі Бористена, що ще не знає порогів: рівно та тихо, спокійно... Ніжність солодкв — трохи сумно,— сповнює вщерть серце Бористеніди. Тож-бо є щастя людське, теплий попіл перегорілого кохання.

І не жаліє минулого існування стихійної істоти Ларта людиною-бо стала та, що природу тваринну, людську й божську мала... Нових друзів-приятелів нині Ларта-бабуня має: до амфор, до глеків випалених з глини всміхається. Вони-бо помагають щоденні турботи нести! Гладить поглядом кошики, руками власними виплетені. До жорен ласкаво рукою доторкається, радіє корінню надбаному, м'ясу в'яленому, риби сушеній.

— Не знатиме родина голоду-спраги! Не терпітиме й холоду! — по шкірах пухнатих, прикриваках вовняних оглядається.

Тільки ж кортить Ларті щось ще більше родині дати... Але що?

А з долини — від річки — спів солов'їний лунає, сміх та пісні русалок, що танки при місяці виводять.

І раптом віджила в Лартиній пам'яті давнина — коли й сама вона річною дівочою була, скарб таємний сторожила.

— Золото дам дітям роду свого! — раптом полум'ям з серця вибухло. Що недоля людська в золоті вкрита? Так то ж ще коли буде! Людства нема ще на землі... є лише дітки-внучатка. Тож і від кого їм кривда може прийти!

І знайомими ходами підземними подалась Ларта-бабуня.

Як же давно уже забула цей шлях!.. Але знає його: не збочить пільмою теплою, сріблом підземних струмочків гаптованою... От і кістяки тих звірят незугарних, великих, що в часи давновікі жили, коли Небо й Земля ледве ще з хаосу першоствореного вийшли. Аж у лонно земне, з якого повстали, сховались, коли час їхній прийшов..

— Все-бо земне є землею! — притакує Ларта головою посивілою. І раптом знерухоміла: так-бо давно не бачила вкритого скарбу, що зачудувалась на загрозу палаючу, світла сяйливого, що лонно земне осяяло.

— Це вогонь, що у серці земному палає! — думкою Лартиною лише.— І, як серце тепле тварині, дає дихання життя землі... Ой, як добре дати це дітям моїм!..

А золото сяє... червоनावими вогниками миготить — немов кров'ю побризкане, по новій крові тужить.

І зненацька не знаний досі голос озвався в Лартиному серці:

— Все — своїм! Тільки своїм! Нікому, нічого: ні крихти! Гладить золото Ларта, відблисками його не натішиться. Дрібний пісок золотий пересипає й сміється до нього...

— Швидше: набрати! Щоб і там — на поверхні земській при собі його мати, красою-сяйвом його тішитися...

Немов доброго тура, впольованого на плечах тягла,— змучилась Ларта. А таки винесла скарба частину. І до вовчої ями глибокої сховала. Добре накрила. Ще й стовбурами, імшеддю вкритими, привалила.

Скінчила працю, коли ранок ясні очі уже розплющив, світові новим днем усміхнувся. А перед Лартою Бористен-старець — як ніч темний,— стоїть, руки ламле, головою сивою хитає:

— Доню бідна, дитино моя нерозумна, що ж ти наробила! Сама — ох, сама пеню-недолю дітям своїм з-під землі винесла, вовчою ямою на шляху їхньому кинула!.. Вічно скитський скарб жадобу неситу на край цей вбогий,— багатий! — манитиме, кров'ю-сльозами його zalиватиме... Доню ж ти, доню моя!..

Кинулась Ларта, щоб на батьківських грудях помочі-ради шукати. Таж забула: більш вона не річна діварусалка, а поземська істота — жінка і мати.

І розбилась об водяну гладину праматір Ларти... на бризки розпалась, водяну гладину шумом вкривши...

З хвиль же — скелі вийшли, над водою зіп'ялись, Дніпро стіною кам'яною — порогами — перегородивши, щоб скарбів зловісних путь навкі замкнути від ока та рук людських скрити.

І плаче Дніпро-Бористен, батько старий, плачем великим ридає, тризну по Ларті-доньці на перехрестях водних порогів правлячи, долю нащадків сльозами скроплюючи, «водою явленою» від лиха-біди надуманого, нагаданого й негаданого, вітром навіяного, долею розвіяного вражого й княжого наговором кріпким боронячи...

Таж не допоможеться вже: вийшов скарб залятий на світло денне. В руки людські потрапив. І так засліпив, що за милість безсмертних його мають. Мовляв:

З неба, на щастя їхне упав!..

- 1 Піренейська легенда.
- 2 *Бористен* — давньогрецька назва Дніпра.
- 3 На Дніпрі була давніш сила лебедів і пеліканів.
- 4 Нібито за давніх часів в деяких місцях на Дніпрі росли рожеві лотоси, подібні до індійських.

Початковий рівень

1. Як раніше називали річку Дніпро?
2. Визначте жанр твору Наталени Королевої «Скитський скарб».
3. Назвіть головних та другорядних героїв легенди «Скитський скарб».
4. Де, за легендою, розпочався рід людський?

Середній рівень

5. Назвіть слов'янських богів, про яких згадується в легенді «Скитський скарб». Чиїми покровителями вони є?
6. Поясніть значення слів «скит», «шати», «рамена», «хист», «офіра», «ватра».
7. Про що дбав і за що вболівав Борисфен-старець?

Достатній рівень

8. Уособленням чого є, за легендою, «Скитський скарб», золото? І чому саме золото?
9. Яка головна думка твору Наталени Королевої «Скитський скарб»?
10. Схарактеризуйте образ Ларти, героїні твору Наталени Королевої, висловіть своє ставлення до неї.

11. Поясніть слова з легенди: «Вічно скитський скарб жадо-бу неситу на край цей вбогий, — багатий! — манитиме, кров'ю-сльозами його zalиватиме...».

Високий рівень

12. У чому незвичність твору Наталени Королевої? Що вказує на те, що це легенда літературна, а не народна?
13. Легенди яких народів поєдналися у творі Наталени Королевої «Скитський скарб»?
14. Чим актуальна легенда Наталени Королевої «Скитський скарб» для нашого часу?

Легенда — сказання чи оповідання, створені народною фантазією або уявою письменника, де сполучається реальне (історичні особи, події) і фантастичне, казкове.

Стиль — це сукупність ідейно-художніх особливостей творчості письменника (чи письменників певної епохи).

Творчість кожного видатного письменника відзначається індивідуальним стилем, що проявляється в тематиці, ідейній позиції, образах, естетичному ідеалі, в особливостях оповіді, мови, тональності. Наприклад, індивідуальний стиль Н. Королевої та її твору «Скитський скарб» полягає в тому, що письменниця обрала жанр легенди й обновила його: у творі діють герої різних легенд і різних народів; оце змішання й надає творові своєрідності.

Стилістика — наука про стилі мовлення, в іншому значенні — перевага у тексті речень якоїсь синтаксичної конструкції, наявність фігур поетичного синтаксису. Наприклад, у легенді часто вживається інверсія — зворотний порядок слів (*рід людський, імла вранішня, гори земні, жила Ларта-діва, була краса та ін.*).

МИКОЛА СИНГАЇВСЬКИЙ

(1936)

Народився Микола Федорович Сингаївський 1936 року у невеличкому селі Шатрище на Житомирщині в сім'ї хлібороба. У 1961-му закінчив Львівський університет імені І. Франка. Працював на будовах Києва та Кривого Рога, в редакціях газет «Літературна Україна», «Молода гвардія», журналу «Ранок», головним редактором журналу «Піонерія».

Друкуватись почав ще навчаючись у школі. М. Сингаївський — автор десятків поетичних збірок, серед них такі, як «Гроно», «Мої сторони світу», «Моя радіостанція», «Архіпелаги», «Спадщина», «Заповітний хліб», «Синові в дорогу», «Вогненна трава»; написано ним і більше двадцяти книжок для дітей: «Мій календар», «Журавлине літо», «Калиновий вітер», «Ластівоча весна». Є цілі збірки пісень — «Чорнобривці» та «Безсмертник». Дві збірки поета — «Листи до жайворонків» і «Серед теплих левад» — побачили світ болгарською мовою. Окремі цикли віршів перекладалися багатьма мовами народів колишнього Союзу, а також польською, угорською, чеською, іспанською, німецькою.

Багато віршів, написаних письменником, стали «співучими» серед людей, до таких належать «Чорнобривці», «Безсмертник», «Полісяночка», «В краю дигинства», «Сонце в долонях», «Розляглося наше поле» та інші.

Микола Сингаївський — лауреат літературних премій імені Миколи Трублаїні, Миколи Островського та Лесі Українки.

Якось Микола Сингаївський зізнався, що вся його творчість, рядки з поезії чи прози — з трави, гаїв і перелісків, віковічних зеленошумних борів і польських озер, невеличких річок і льоноцвітних ланів, житніх перепелиних вечорів і жайворонкових світанків. У них — його душа...

ЧОРНОБРИВЦІ

Чорнобривців насіяла мати
у моїм світанковім краю.
Та й навчила веснянки співати
про квітучу надію свою.

Як на ті чорнобривці погляну,
бачу матір стареньку,
бачу руки твої, моя мамо,
твою ласку я чую, рідненька.

Я розлуки і зустрічі знаю.
Бачив я і в чужій стороні
чорнобривці із рідного краю,
що насіяла ти навесні.

Як на ті чорнобривці погляну,
бачу матір стареньку,
бачу руки твої, моя мамо,
твою ласку я чую, рідненька.

Прилітають до нашого поля
із далеких країв журавлі.
Розцвітають і квіти, і доля
на моїй українській землі.

Як на ті чорнобривці погляну,
бачу матір стареньку,
бачу руки твої, моя мамо,
твою ласку я чую, рідненька.

ПОЛІСЯНОЧКА

Дивна лінія брови,
Губ ласкава лінія,
І сама поміж трави,
Як озерна лілія.
Світить зваба в тих очах
Зіркою провісною.
І біжить кудись дівча,
Щоб зробиться піснею.

Пр и с п і в:

Полісяночко, полісяночко,
Луки райдужні, – синя вись.
Полісяночко, полісяночко,
Біля мрій моїх зупинись!

} дівчі

Поле дівчині в отвiт
Промовляє колосом,
Ще й луна гукає вслiд
Юним, щирим голосом.
Все пита: Куди бiжиш?
Поспiшати годi вже.
Квiтне слово, як спориш,
I звучить мелодiя!

БАТЬКIВСЬКЕ ПОЛЕ

Тихе батькiвське поле
за полiським селом розляглося.
Все чекає когось,
не дiждеться когось.
Чує кроки господаря,
чує дотик руки.
I засiвом його
наливаються вщерть колоски.
Наливаються
сонцем, вiтрами, теплом,
споконвiчним,
живим, невмирущим зерном.

Раннє батькiвське поле
змалку нам до роботи прийшлося.
Все чекає когось,
не дiждеться когось
Сiячеве дихання
воно чує щодня.
Той, хто потом зросив його,
той у поля рiдня.
Той, хто слухав його
вiд роси — до зорi —
орачi, сiячi,
а в жнива — всi як є — жниварi.
Всi вiд поля,
вiд грудки землi, вiд зерна,
всiх об'єднує хлiб
i турбота, одна.

Давнє батьківське поле,
скільки поту за вік напилось.
Все чекає когось,
Не діждеться когось,
Хлібороб його потом не раз поливав,
сподівання душі,
мов добірне зерно,
у ріллю висівав,
І воно проростало,
бо в ньому, як іскра, жаріла душа,
і живого зернятка
не торкнулась посуха-іржа.

Хлібне батьківське поле
І мені пізнавать довелось.
Все чекає когось,
не діждеться когось,
Разом з батьком сюди
я хлопчиськом прийшов.
Скільки літ пролетіло,—
я сьогодні тут знов,
Батько якимсь надвечір,
наче з поля, пішов із життя,
Відчуваю і досі
його думи-турботи,
його втрати-скорботи,
його зерна-чуття.

Щедре батьківське поле,
о, скільки знало ти грому і гроз.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Борозна залишилась —
аж за обрій, за хмари лягла.
Жайвір сіє проміння,
як умілий сіяч, з-під крила.
Тут мені, як і птиці,—
все знайоме у ріднім краю,
В борозні,
у зерні,
у колосі
я батьківський слід пізнаю.

Початковий рівень

1. Які з відомих вам віршів М. Сингаївського стали популярними народними піснями?
2. Кого завжди чекає поле з поезії «Батьківське поле»?
3. Хто така полісяночка?

Середній рівень

4. Яка тематика віршів М. Сингаївського?
5. Поясніть вислови з поезії «Чорнобривці», вкажіть вид художнього засобу: «розцвітають і квіти, і доля на моїй українській землі», «квітуча надія».
6. Які образи — реальні та символічні — постають із поезії «Батьківське поле»?
7. Визначте, які художні засоби використані в характеристиці поля («Батьківське поле»): тихе, раннє, давнє, хлібне, щедре?

Достатній рівень

8. Опишіть квіти чорнобривці. Чому саме вони стали «героями» однойменного твору М. Сингаївського? Що ще можуть символізувати?
9. Схарактеризуйте образи матері, батька, полісяночки з поезії М. Сингаївського.
10. Визначте віршовий розмір і тип рими поезії «Чорнобривці».

Високий рівень

11. Змалюйте «психологічний портрет» автора М. Сингаївського за його творами.
12. Зробіть ідейно-художній аналіз поезії М. Сингаївського «Полісяночка».
13. Визначте риси індивідуального стилю поета М. Сингаївського.

Письменники використовують у своїх творах багато різноманітних художніх засобів, які надають творові виразності, задушевності, змальовують яскраві зорові та слухові художні образи.

Серед найвиразніших художніх засобів — метафора.

Метафора — це слово чи словосполучення, яке через непряме порівняння розкриває ознаки одного явища через перенесення на нього ознак іншого явища.

Є кілька різновидів метафор — *уособлення (персоніфікація)*, алегорія, символ та ін.

Уособлення (персоніфікація) неживому предмету надає властивостей живої істоти.

Алегорія зображує абстрактну ідею (поняття) за допомогою образу (наприклад, лев — образ сили, влади чи царственності).

Символ — традиційне, постійне уподібнення: червона калина — дівчина, дуб зелений — хлопець, сокіл — козак, син і под.

Метафори бувають прості і розгорнуті, багатоконпонентні. Наприклад, у народних думах бій описується як учта, свято.

БОРИС АНТОНЕНКО- ДАВИДОВИЧ

(1899—1984)

Народився Борис Антоненко-Давидович 1899 року в місті Ромнах на Сумщині. Коли батько влаштувався машиністом на залізницю, родині довелося переїжджати до Брянська та інших міст. Під час Першої світової війни батько пішов на фронт і зник без вісті.

1917 року майбутній письменник закінчив Охтирську гімназію; восени того ж року вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету, де навчався до 1918 року, а потім переїхав до Києва і вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. 1923 року закінчив Київський інститут народної освіти. Тоді ж почав друкуватися. 1935 року був незаконно репресований і реабілітований тільки 1956 року.

Він — автор популярного роману «За ширмою» (1956), книжок повістей та оповідань «В сім'ї вольній, новій» (1960), «Слово матері» (1964), численних статей про культуру української мови (збірки «Про що і як», «В літературі й коло літератури» та ін.), перекладів.

Борис Антоненко-Давидович був не тільки письменником. Він також працював завідувачем управління народної освіти в повітовому містечку, учителем літератури, української, російської та німецької мов, секретарем у редакціях газет і журналів, перекладачем, землекопом, шахтарем, слюсарем, бухгалтером, фельдшером, секретарем суворого начальника. Таким діапазоном професій він оволодів не лише через складну долю, а й завдяки своїй трохи химерній вдачі — мрійливості, жадобі до пізнання. Ці риси він успадкував від батька — завзятого мандрівника, мисливця, дуже здібної до всякої техніки людини, але не вельми серйозної та підприємливої.

Протягом життя письменник встиг побувати у багатьох місцях, в тому числі і на Далекому Сході, та де б він не був, завжди згадував місто свого дитинства і юності — Охтирку. Ось як він про це писав у своїй автобіографії: «Охтирка довго правила мені за творчий Клондайк з невичерпними покладами сюжетів і типажу. Воднораз чи не Охтирка визначила нарешті мою манеру письма: тиха, мальовнича Ворскла, романтика минувшини й перших революційних бур надали моему перу ліризму, а калейдоскоп міських диваків і сільських... привчили бачити між серйозним і смішним, спинятися на гумористичних сторонах людського життя-буття, а часом і загострювати своє перо до сатири».

Самому письменникові були притаманні і велике життєлюбство, і тонке почуття гумору, і велика повага до батька-матері, до свого народу та рідної мови.

КРИЛА АРТЕМА ЛЕТЮЧОГО

Птиця воду п'є, а з себе не випускає. Сам придивлявся, людей питав, і ніхто того не бачив. А чому воно так? Два ока і дзьоб — сказати б, як той рот і ніс, тільки стулені разом. Дві ноги, як у людини, а замість рук — крила. Або ще, приміром, яйця. З яйця вилуплюється птиця, ну й гадюка — вона теж кладе яйця. І з тих яець вилуплюється мале гадця. І черепаха так само. Птиця літає, а гадина плазує.... Чому? Знову ж таки, як і птицю взяти — птиця птиці не рівня. Котора птиця є швидка, котора повільна, а котора й так собі. З вигляду начеб і птиця, а тільки й слави тієї, що крила — курка в дворі, приміром. За морями-океанами у вирії — вичитав якось у книзі, — де ніколи снігу не випадає і люди срамотою світять, голісінькі ходять (а самі ж чорні та банькати!), так там птиця струсь водиться. Літати та птиця не може, бо, хоч у неї і є крила, та тії крила їй ні до чого. У неї все в ногах. Ноги довгі й цибаті. І біга через ті ноги струсь швидко. Отак, як кінь. Ну тільки й кінь не всякий за ним уженеться. Хіба що графський огир з економії, може, й наздогнав би. Бо птиця прудка. І на ній можна верхи їздити. А для чого тому струсеві крила й чого його за птицю мати, коли він не літа, — того в книзі не написано.

Сам міркував довго, хотілося своїм розумом дійти, та так і не дійшов. Тільки спантеличився. Питався вчительки, питався, спросивши благословення, батюшки неділю після служби Божої, а врядника побоявся спитати. І ніхто до пуття не пояснив.

— Видишь, Артем, — всякие бывают животные виды... В зоологии, например...

Не втямив з перших слів і стояв вирячкувато, кліпаючи очима, щоб не образити вчительки. (Воно ж наука там у тій голові, тільки не добереш її, та й не мужикові ж її допоминатися!)

А батюшка засміялися спочатку. І дивились непорозуміло, як на пришелепуватого. Чи ти, мовляв, Артеме, сповна розуму? Потім одкашлялись і сказали поважно:

— Бог сотворил, Артем, много чудес, и не постичь тайны сия создания Всевышнего слабому человеческому уму...

Слухав побожні слова батющині й тоскно думав: «Дві ноги і гузно позаду, а води з себе птиця все ж таки не випускає...»

Але про це вже не питався батюшки.

Артем спинив коня, повернув чепіги й зчистив з чересла істиком землю. Вона спадала додолу глевка, як каша. Він узяв грудку і розтер у долоні. Земля була масна, як олією заправлена. Він схилив голову, густа темна борода ввігнулась йому в розхристані груди й зламалася навпіл, а він дивився на розтерту, сиру грудку й думав: «І земля, знову ж таки, не однакова: на Полтавщині більше родюча земля, черноземля, а по інших губерніях — супіски, солонці, піски. І на тих солонцях мужик бідкається, а де кращої землі — то панська або багатирська. Та воно й на солонцях уродить, тільки не в нас, а в німця. Німець угноювати землю вміє. Або і японець — він теж. Збирає після птиці послід у горах і тим послідом землю угноює. І зветься той послід по-їхньому — гуано. А котрий японець багатіший, той оселедцями угноює». Тільки не добрав того в книзі Артем, чи то японець — на січку ті оселедці чи так просто. І не віриться воно Артемові, щоб таке добро та на угноєння кидали. Звісно, коли тебе припече нужда, подерешся й на скелю по гуано, ну а щоб з добрих статків оселедці в ріллю гатити — то хоч би який багатий чоловік був, а все ж жалко стане. Та книга так пише. А в книзі правда. Якби зібрати всі книжки, що є на світі, та прочитати їх усі — геть би всю правду вичитав! Та чи ж є такий чоловік, щоб усі книжки підважив? А може, де й сидить він поміж книжками і в трубку на зорі дивиться, бо він лік усім зорям на небі знає. Тільки мужикові того не звісно: від мужика правду ховають. А вона десь та є.

Артем важко зітхнув і знову взявся за чепіги. Удалині парувала розпанахана рілля. І була вона не рахманна, як стерня восени, а збентежена. Бо навесні все прокидається і шукає собі пари. Кіт дереться на стріху, й собачня тічками юрмиться. Птах на дереві виспіває, бо й він по-своєму, по-пташиному, женихається, і риба у воді нереститься. У всьому на світі є свій порядок, тільки в людини воно не так, мовби шкереберть. Такий чудний цей світ і незбагнений...

Неподалеку коло озерця спустився черногуз. Розпростер крила і, як по нитці навкоси, плавко низився додолу. Ходить на тонких ногах край берега і наче хизується чогось. А чого б ото птиці німотній та пишатися? Проте вона, хоч і птиця, а все ж по-своєму

щось знає, тільки не скаже. Не дано чорногузові язика такого, щоб слово людське промовити. І все воно в світі роз'єднане: птиця крила має, та говорити не втне, а людині крил бракує. Руки без пір'я, замість крил. А втім, бачив раз на ярмарку носив якийсь пройдисвіт із города — зеленого птаха на катеринці. Скаже він щось птахові, а птах йому по-людському відповідає. Не вірив довго, думка, ману катеринник напускає, фокуси, сказати би. До самої катеринки протовпився між люди, заглядав птахові в дзьоба, наслухав пильно й пір'я полапав. Пір'я — пташине, тільки що шорстке, а голос — то таки справді, птах, а не катеринник. Птах папуга.

Це спантеличило Артема ще більше. Тиждень ходив похмурий і сумний. Думав усе. Потім прояснішав трохи й помалу почав розуміти. Замкнене коло розривалося, випадали окремі ланки, і розрізнені з давніх-давен людина, звір і птиця плуталися між себе, й де-не-де котрий із них ставав уже не на свою стать. Артем побачив, що в одвічному світовому ладі є діри і через ті діри може пролізти бистрий людський розум. А як пролізе через останню і стане аж по той бік, тоді скаже слово. І буде тоді... — хтозна, що воно тоді буде.

Артемові стає лячно і водночас страшенно цікаво. Бо, може, то і є вже кінець світу й настане страшний суд. А може, й ні.

Він дивився, як цибав бережком чорногуз, жаби довгим дзьобом хапаючи, і червоні чорногузові ноги видались йому зараз чимось прикметними. Пустив чепіги й одійшов від плуга.

Скільки ж разів бачив чорногуза, а тільки тепер воно спало на думку! Як був ще на дійсній службі у 29-му драгунському полку: корнет Штокке в третьому ескадроні — чисто тобі чорногуз. Ноги довгі та тонкі — стукни ломачкою — і поламались би враз, а коли було проз ескадрон схильці йде, задом трусить... І чорногуз ішов схильці й трусив задом. Зненацька став на одній нозі, а другу під себе манірно підігнув.

— Охвицер! — буркнув Артем у дивному захопленні й подався до озера глянути ближче. Чорногуз нашорошився, крутнув головою туди-сюди, тріпонував крилами, змахнув, розігнався на тоненьких офіцерських ногах і важко злетів угору.

Артем спинився зачудований. Очі йому широко розплющились і горіли. Дихав уривчасто й неспокійно. Правицею тер розхристані волосаті груди, а ліва рука легенько змахувала. Розчепірені шкарубкі пальці — як простерті крила. І раптом йому здалося, що власне тіло стало легке-легке. Геть зовсім без ваги. Його пойняла

божевільна думка і, як вітровій, поривала з ніг. Летіти! Він, як сновида, широко розпростер кремезні руки й непевно змахнув перший раз. Потім дужче, відштовхнувся від місця і — побіг на вманя за лелекою, несамовито вимахуючи руками й підстрибуючи. Хапав спрагло роззявленим ротом повітря і мчав. Ноги ледь-ледь торкалися землі, і йому здавалося, що він знімається. Треба тільки дужче й швидше! Швидше!..

Він упав, зачепившись об висохлу купину, й перевернувся горілиць. Груди йому бентежно движіли, а розкуйовджене чорне волосся — десь загубив шапку — уболотилося; він лежав знеможений і важко відсапував біг. Запалені червоні очі тоскно й питливо дивились угору. По щоці — чи то від вітру, чи так від чого — текла слюза.

Високо в небі буяв чорногуз. Змахне крилами й лине в повітрі, мов пливе, змахне ще раз — і лине далі вдалину. Крила широкі, а тулуб малий. Як цурпалок. Птах!..

У селі оповідали по-всякому. Казали, що над книжками глузду одбіг, казали, що й з чортом злигався, хтось бачив, як Артем у чортячому танку полем крутився. Були й такі, що запевняли, ніби Артем — відьмак і то здавна вже в нього, тільки не примічали якось перше. А більше казали: «Здурів». Був дядько роботящий, землю шанував, і хоч змагали його злидні, та працював чоловік. Знесилювався, надвереджувався, сяк-так вибився з голоду. Сина Васька посилав до школи, і жінка, Христина, по сусідах позичатися не ходила. Бо гордий був чоловік і не допускав того. Був чоловік, та збувся. І прозвали його — Летючий. Артем Летючий.

Спричинилось йому таке — чи то око лихе глянуло, наврочило, пристріт його обпав, чи то переполох дійняв його, чи, може, з'їв чого: змарнів, на виду спав, тільки очі горять, як вугілля. Замовк і все думає. Думки, як хмари, обсіли його, а не знати, що то він там собі укладає. Тільки й сказав жінці:

— Якщо птиця може забалакати, то й чоловік полетить. І в книзі так написано, що вже літали...

Адо чого воно — не добрала Христина. Допитувалася — не сказав.

— Підожди — сама побачиш.

Тільки й того. Вже й обсіялись давно люди, ось незабаром і жнива зайдуть, а він занедбав усе. Якби сама з хлопцем на посміх людський не вийшла в поле, була б нива й досі, мабуть, несіяна.

Мовчить і, знай, щось майструє в клуні. І нікого не підпуска туди. Ночує в клуні й возом двері на ніч заставляє, щоб не підгледів, бува, хто. З людей дехто догадувалися. Казали сміючись:

— То Артем літати надумав.

Через те й прозвали «Летючий». Дітвора на вулиці дражнитися почала вже:

— Артем Летючий! Летючий пішов!

І на неї перекинулось:

— Летюча! Христина Летюча по воду йде...

Малому Васькові — хоч не виходить із хати: вийде хлоп'я у двір, а з-за тину вже кричать навісні:

— А в тебе батько — летючий! А в тебе батько відьмак!

Не стерпіла Христина. Відколи очіпок наділа, шанувалася перед чоловіком, і ніхто не казав, що вона та зарічана була. А тепер виказала всю правду в живі очі.

— ...Люди сміються! По світу з торбами підемо!.. Схаменись, Артеме!..

Мовчав і не дивився на жінку. І все своє думав.

Як вичитала йому все, глянула на нього, і серце заболіло.

— А може б, Артеме, теє... до попа — хай би молебня... і хату посвятити б...

Нічого не відповів. Тільки зіп'явся на ноги й так страшно глянув, що аж поточилася назад Христина. Грюкнув дверима й пішов до своєї клуні.

У Петрівку ночі короткі та темні. Вийдеш із хати, й тьма, як чорна хустка, облягла тобі очі. І в тій тьмі наче щось ворухиться. Волохате й чорне. Аж лячно стає. А в хаті духота. Десь цвіркун під піччю цвірчить, і об шибку щось цибонить. Джміль, чи що воно? Спорожніла хата. Спить на полу Васько, руку набік відкинув — малому що! Чути, як дихає він — рівно й глибоко. А все ж порожньо. І жаско якомсь. З того часу, як перейшов Артем до своєї клуні — наче вмер хтось у хаті. Чогось не стало в господі. Не так воно в Артемовій хаті, як у людей.

Не спалося Христині. Ніч у Петрівку коротка, а як сон тебе не бере, вона тоді наче довга-довга та темна. І неспокій ссе тобі серце, як гадина там кублиться. І не знаєш, чого тобі треба. На душі нудить. Хіба води напитися? Злізла з полу, пройшла в сінці до водянки, й напилася. І ніби одлягло від серця. Прочинила двері й вийшла надвір.

Село спало. Вже й парубки обляглися, дівчата сплять досі потомлені, тільки десь на кутку собаки валують.

Вдихнула на повні груди повітря свіжого й журно повернула голову до клуні. «Як підминив хто чоловіка!..» — хотіла зітхнути, коли це... Христина прикипіла до місця й не ворушилася. Жаж пройняв її наскрізь і пришпилів до одвірка. Вирячені очі застигли на стрісі.

Там, на клуні, де ось три тижні вже день і ніч сидів її чоловік, вилізло щось здоровезне й чорне. Воно зіп'ялося на гребінь і порається. Випросталось і застувало зорі. І тоді Христина побачила, що то застували її зорі — крила. Великі й чорні. Начеб кажан здоровенний сів на клуню. Христина хотіла перехреститися, та тремтячі пальці не склалися до хреста, вона хотіла прошепотіти молитву, а уста були німі. Вона затаїла дихання, і серце їй спинилося. Тоді раптом чорне змахнуло крилами й плигнуло на город. Христина тільки побачила, як майнули в повітрі босі людські ноги, вона крикнула й знепритомніла.

І хата стала, як пуста.

Того ж ранку, як знайшли її сусіди долі коло дверей — бліду, простоволосу, із зведеними в корчах руками,— Христина втекла до батька. Забрала сорочки та кожушину, взяла за руку Васька — й мерщій з хати. Надворі товклися чужі люди, як у заїзді, заходили до хати, розпитували. Христина нічого не сказала. Мовчки, як причинна, пройшла вона з сином через двір, а на вулиці побігла. Аж як прибігла до свого батька — старого Гудзія,— спинилася захекана й зайшлася сльозами.

Артем прокинувся пізно. Вже давно зійшло сонце, вже одспівали вранішні птахи, а він усе ще спав. Як по хворобі. Крізь тонкий серпанок сну почув, як тріщить позад нього щось і ламається. То крила борються з вітрами, а вітри шарпають їх, зривають бляху й ось-ось понівечать геть. Він напружив у останній знеможі м'язи й розплющив очі. Позаду тріщало й ломилось, як уві сні. Він протер очі й прислухався. Знадвору долітало шамотіння й голоси. Кликали його на ймення.

— Артеме! Ге, Артеме!.. Одчини!..

Тоді він збагнув: ідуть! Ломляться в двері. То тремтять під натиском дверей, рипить віз, а за возом тріщать крила. Його крила! Він скочив на ноги й закричав:

— Не підходь!

За дверима замовкло й стало.

Він крадькома зліз із сіна і, як зацькований, простягнув над своїми крилами скарлючені тремтячі руки.

— Та одчини ж, Артеме! — то гукнув сусіда Іван, і за дверима знову зашамотіло. Тоді він випростався і спокійно промовив до дверей:

— Не пустю! На Петра сам об'явлюся народові, а зараз і не просіть.

Нова хвиля знялася за дверима, і віз посунувся до нього. Тоді він скочив на воза й дико заревів:

— Спалю!!! Клуно спалю!! Одійдіть!

За дверима одлягло. Хтось проказав:

— Чи не сказився чоловік!

Люди почали боязко розходитись. І коли пересвідчився, що нікого близько нема вже, заходився коло крил. Крила були завальні й важкі. Стара увігнута бляха по обидва боки дерев'яного хомута видавалася при тьмяному світлі в клуні нужденною. Це були його, Артемові, крила. Вони були таки важкі, і соснова планка під сподом лівого крила зламалась уночі, але ці крила пронесли його в повітрі аж на край городу. Він відчув на цих крилах лет і таки одірвався від землі. З передостаннім змахом зламалося ліве крило, і, падаючи, він боляче забився коліном. Та то тільки на мить. Він болю не чув, і, коли б не крило, він подрався б на клуню вдруге й втретє. Та годі було поночі полагодити планку. Він одволік крила назад до клуні і за ту недовгу путь враз збагнув: треба, щоб крила були легші, а планки міцніші. Планки з граба, приміром, а замість бляхи — полотно. Можна полотно удвоє — тоді видержить. І крила треба — ще ширші. Як у черногуза. Також щоб і ноги не теліпалися. Хвіст такий із планок приладнати, щоб туди ноги можна було встро-мити, щоб ніби ти лежиш у повітрі. І тоді — небезпременно полетить. Він зараз же схопив сокиру, побіг за хату, зліз на старого граба і, як навіжений, заходився обрубувати щонайгрубіше гілля. Коли відтягнув гілля до клуні, хотів побігти до жінчиної скрині по полотно, та зненацька почув, як йому нестерпно пече в грудях. Піт у три ручаї струменить йому з лоба, з потилиці, сорочка прилипла до спини, а в грудях — огонь. Гарячково метнувся через городи й леваду до ставка, усилу роздягнувся і — геть год з двадцять не купався в ставку, а зараз щодоуху шубовснув у прохолодну воду.

Замкнув зсередини пильно, як завжди, двері в клуні, заставив возом, виліз на сіно й одразу заснув. І ні разу за всю ніч не прокинувся.

Тепер йому хотілося їсти, а найголовніше — треба б якось до хати, взяти в скрині сувої полотна, але при світлі боявся покинути свою засідку. Там були його крила, і їх могли знайти люди. Ці крила були вже не потрібні йому. Він планував собі нові, легші, справжні крила, хіба що гвіздки з старих повитягати, але ті крила старі вже полетіли раз; і він не міг їх показати на посміх людям. Він покаже людям крила, він навчить потім людей самих робити такі крила й літати, як птиці, та перше він мусить об'явитись народові, щоб уся громада, весь мир бачили й щоб усі повірили. І для цього треба нових, легших крил і хвоста на ноги. Він просидів голодний цілий день і вечір. А коли зайшла пізня ніч і одспівали другі півні, він, як злодій, продерся крадькома попідстінню до своєї хати. Двері були незачинені, і в хаті нікого не було, та він не помітив того. Як у лихоманці тряслись йому руки, коли витягав із скрині, мов крадене, жінчине полотно й намотував сувої собі на шию. Забрав з столу паляницю під пахву і в сінцях прихопив відро води. Положливо озираючись довкола, прийшов до себе в клуню і замкнувся.

Сусіда Іван кілька разів виходив уночі надвір.

— Чи ж довго божевільному підпалити клуню!..

Іван навшпиньки підкрався до Артемової клуні і тривожно наслухав.

Там було тихо, тільки наче щось стругало в темряві.

Йому не дали діждатися Петра. На третій день, як пішла з його хати Христина, клуню оточили. Серед багатьох голосів, що гомоніли навколо, він розпізнавав сердитий голос волосного старшини:

— Та ти не придурюйся, все одно підважимо двері!

І він поклав одчинити. Хотілося, — щоб воно — на Петра, коли народ з церкви вийде, та хай! Його нові крила були вже готові, і він знав, що вони полетять. Він обережно, як немовля, одсунув далі до сіна білі полотняні крила, прибрав набік стару увігнуту бляху й повагом одчинив двері. Старшина сердито увійшов у клуню, а за ним несміливо ступили, озираючись на всі боки, соцькі. Надворі коло самого входу товпились, як на ярмарку, люди, ставали навшпиньки, видиралися на чужі спи-

ни й тиснули на передніх. Але в клуню ніхто з них не входив. Старшина здивовано глянув на чудернацьку споруду з дерева й полотна і розгублено спитав:

— Ти це, Артеме, придурюєшся чи на самом ділі?

Соцькі боязко поглядали на старшину, на Артема й крила. Артем виступив урочисто наперед і тихо промовив:

— Птиця літає, ну й чоловік може. І сам я того допевнився. А щоб ніякого обману й по-хорошому воно — хай уся громада бачить...

Він узяв свої полотняні крила, й перед ним розступилися спантеличений старшина, приголомшені соцькі й увесь мир. Він, не поспішаючи, виніс свої крила надвір, і тоді всі побачили, як він страшенно одмінився за ці дні. Позеленів на виду, щоки позападали, тільки очі блищать. Перед ним, як перед навіженим, далеко поступились, і він легко проніс свої крила. Він приставив до стріхи драбину й поліз. І коли подерся вгору по розгорнутих у старій соломі своїх приступках, десь заплакала дитина й коло драбини почув голос старого Гудзія:

— Та чи ти ж, Артеме, Бога не боїшся, що на нього повстав, чи воно тобі запаморочило так?..

Дитина зайшлася ще дужче. А він дерся далі. Коли доліз до гребеня й зіп'явся на ноги, востаннє почув, як крикнув на нього, оговтавшись, старшина:

— Да ти що ж — порядок мені? Злазь, кажу!

І більше нічого не чув. Було хмарно й вітряно. Вітер кошлав йому волосся, хльоскав по штанях і шарпав крила. Було важко стояти й поривало у височінь. Дітвора повидиралася на явір, край стріхи внизу виглядали сполохані селянські лиця, старшина підштовхував коло драбини двох переляканих соцьких і гримав, десь голосила якась жінка. А він нічого того не чув і не бачив. Обернувся лицем до вітру й хотів щось сказати вниз до громади, та роздумав. Випростав широко свої полотняні крила, стиснув у кулаках ремені, пригнувся, змахнув крилами й стрімголов стрибнув у вітер.

Він не встиг заправити у дерев'яний хвіст ноги, як його підхопило й понесло. Стріхи, село, левада замайоріли в очах і закрутились у скаженому танку. Він навіть не махав своїми крилами, лиш чув, як шумить у вухах і якась потужна свавільна сила несе його від землі. В нестямній радості він дико закричав, та вітер доніс до землі лиш глухий відгомін його крику.

Вітер повернувся від землі, наздогнав його, схопив блаженські полотняні крила, підкинув їх високо вгору й з силою жбурнув об землю...

Його знайшли за версту від села в глибокій ярузі. Він лежав закривавлений, з потворно вивернутими руками на своїх потрошених полотняних крилах. Він був ще живий. І єдиним оком на покаліченому страшному лиці дивився на небо. Кліпав повікою, бо запливало око кров'ю, і мовчки дивився. Коли, жахаючись, хрестячись і одвертаючи набік голови, щоб не дивитися на те страхиття, люди помалу підняли його й поклали на воза, він тихо застогнав. На возі він знову замовк, а коло перших хат за цариною почав холонути. А закривавлене око все ще дивилось у небо...

У волості урядник писав протокол, а старий Гудзій коло церкви казав людям, що то Бог покарав Артема, бо наважився він проти самого Бога стати. І не було через те йому спокою на цьому світі, не буде й на тому.

Початковий рівень

1. Звідки Артем, герой оповідання «Крила Артема Летючого», черпав знання про світ, про птахів?
2. Перекажіть, про що думав, мріяв герой оповідання Б. Антоненка-Давидовича, коли спостерігав за птахами (папугою, лелекою).
3. Як працював Артем над здійсненням своєї мрії, чи вдалими були його спроби злетіти?

Середній рівень

4. Яку тему висвітлює автор оповідання «Крила Артема Летючого» Б. Антоненко-Давидович?
5. Як односельці реагували на «дивацтва» Артема?
6. Що довелося пережити родині Артема?
7. Як ви розумієте вислів «Був чоловік, та збувся»?
8. Що почував Артем, коли кілька секунд летів на крилах із клуні?

Достатній рівень

9. Схарактеризуйте героя оповідання Артема Летючого.
10. Чому вчителька і батюшка відповідали Артемові на його питання не його рідною мовою?
11. Чому дружина не зрозуміла свого чоловіка й покинула його?
12. Чому односельці жорстоко поставилися до чоловіка, хоча він нікому не заподіяв ніякої шкоди?

Високий рівень

13. Для кого старався Артем, що й кому хотів довести?
14. Вкажіть ознаки, за якими більш-менш точно можна визначити історичний час, описаний в оповіданні.
15. Висловіть своє судження про те, чому люди так наполегливо прагнули злетіти в небо. Згадайте імена тих героїв, які теж прагнули підкорити небо.

БОРИС ХАРЧУК

(1931—1988)

«Людина створена з добра і зла, тому вона і добра, і зла, все залежить від її вибору»,— стверджує письменник. «Крилатість» доступна не всім людям. І не завжди такі люди знаходять розуміння серед собі подібних. Але саме завдяки їх мужності, розуму, бажанню пізнати світ, підкорити небо, стихії, завдяки «крилатості» й відбувається прогрес людства.

Письменник Борис Харчук родом із Тернопільщини, з бідної селянської сім'ї. Змалку тягнувся до книжки, таку ж собі обрав і професію. Спочатку вчився в педінституті, потім на Вищих літературних курсах у Москві, тривалий час працював журналістом. І писав. Писав, як веліло серце, як зобов'язувала совість. Тому він ніколи не соромився своїх найперших книжок. За три десятиліття літературної праці вийшла ціла бібліотечка творів Б. Харчука — романи «Волинь», «Майдан», «Хліб насущний», «Кревняки», багато повістей та оповідань, творів для дітей і про дітей. Були ще й інші твори, що не могли з'явитися за життя автора і лише тепер приходять до нас.

Його рідні згадують: «Був дорослим, а в душі залишався дитиною. Багато втрачав у житті, та не загубив головного — здатності дивуватися. Світ залишався таємничим і незбагненим. Може, тому так любив дітей».

Письменник вважав справжньою літературою лише ті твори, які допомагали людині залишатися людиною, а народу — народом. В одній зі своїх статей Б. Харчук писав: «Щасливий, непереможний народ, що породжує своїх захисників і оборонців». Сам письменник був одним із захисників свого народу, його свободи, через це деякі твори Харчука не друкували за радянських часів.

Нині маємо змогу ознайомитися з усіма його творами, з усіма мріями автора про добро і справедливість у світі, про найвищу його цінність — Людину.

ПЛАНЕТНИК

Повість-легенда

Мене перекинули агрономувати під Славуту. Так я опинився в селі Вербівцях, де й порадили стати на квартиру до Олени Булиги. Я прийшов до неї травневого вечора. Зупинився за причілком і задививсь...

Коло хати цвіте вишня, на порозі сидить бабуня. Вона тримає на колінах мищину¹. Встає вечірня зіронька. Бабуня щось повільно жує. Не довечеряла й покинула. Її не бере сон.

Такою я і застав її — Олену Булигу: в ізсунутій на потилицю хустині, в камізельці², сиділа на дубовому порозі, спустивши ноги в шкарбунах³ на зачовганий камінь, і дивилася в небо.

Пробираючись між зорями, летів супутник. Вона спостерігала за цією зіронькою й запитала:

— Літаєш?..— раз. І вдруге: — Літаєш?.. Зеленаво-голуба цяточка рухалась і миготіла. Стара обіруч тримала мищину з недовечірком.

Коли супутник закотивсь, я привітався й сказав, чого прийшов.

— А ви часом не впали з неба? — запитала вона радо.

Я подумав: насміхається з мене, й відповів, що я агроном і не відриваюсь від землі.

— Небо нам усе дарує...— така була відповідь, у якій приховувались загадковість і цілковита байдужість до моєї професії.

Це мене трохи роздратувало, я кинув:

— Так приймете?

Вона забідкалася:

— Так у мене ж нема корови,— показала свою мищину.— Товчу й товчу вермішель з плавленим сиром, а вам же треба і молочка, і...— ставлячи свій недовечірок поруч себе на порозі.

Я сказав, що від молока відвик — не малий, але стара не повірила.

— Усім молока хочеться, та де його взяти? — обізвалася й завершувала: — Квартируйте, якщо хочеться. Живіть чи в хаті, чи в спальні. Все одно пустіють — я собі на кухні. Бо скільки мені треба?

Стара не стояла за ціною. Вона безсрібраниця⁴ — про гроші не хотіла й чути, вважаючи їх просто за ніщо.

Відмахувалась руками, як від докучливого непотребу. Важко підіймалася, кажучи:

— Аби сіла, уже й приклеїлась.

Я подав руку, допомагаючи їй звестися з порога, й вона запро-сила на оглядини.

Заклацали вмикачі, спалахнула електрика: веранда, кухня, спальня — скрізь прибрано, чисто. В світлиці на вікнах, на столі квіти, на застеленому дивані горою вишиті подушки. Пахне зіллям. Нема кому смітити, вносити нелад. Мені сподобалося.

— Подобається, то й живіть... А плата? За гріш не купиш маку, а за гривню правди. Мені б живе слово, бо я говорю зі всім на світі й сама із собою. Живіть, може, мене поховаєте. Живіть скільки прийдеться, а грошяччя бережіть собі,— розбалакавшись, стара наче співала, не даючи вставити й слова.

Я попросив вимкнути репродуктора.

— То таке,— сказала, висмикуючи штепселя,— він собі бубнить, але я не чую: воно не для мене. Колись боялася проспати наряд, а зараз і це пусте,— яка з мене робітниця?

Їй було, може, всі сто літ, видно, негамовна, працювита замолоду, вона залишилася непосидющою, чепурною й охайною на старість.

У неї я й заквартирував. Досвітком мене забирав самоскид, що возив на поля міндобрива. Приплентувався ввечері, приносячи в сіточці хліб, згущене молоко в банках, що траплялося в продмазі.

Стара до пізньої пори, аж до заходу сонця, поралася в горюді. Вставала ще до сигналу мого самоскида, будила мене й уже була зарощена: від неї віяло кропом, морквою, петрушкою і прозорим світанком. Було в неї і кілька інкубаторних курок, яких називала вона «інкубаторами». Її завжди супроводжував, гордо ступаючи по п'ятах, чорний кіт, який не мав імені,— просто кіт, хвіст трубою.

Під вишнею, яка все ще цвіла, я зробив лавку й поставив стола: тут ми вечеряли.

Хата Олени Булиги стояла під горою. З порога, а особливо з-під вишні, відкривався звабливий чарівний світ. На Україні скрізь є такі невимовно дивні місця, які полоняють своєю красою, так і підмиває, так і хочеться гукнути самій природі — годі, зупинися, нічого красивішого більше не треба...

Ми сідали на лавку під вишнею, а перед нами, за гомінким асфальтом, який пролягав трасою через село, за людськими городами, у густих лозах і в глибоких берегах текла Вілія. Скипаючи,

вона з бурхливим клекотом вихоплювалася з-під шлюзу. За високою греблею розлилось озеро, затопивши широку долину. Ні гомону, ні хвилі — суцільне синє плесо. Біля цього берега, на мілководді, росли очерети, а за озером відразу починався ліс. Червоний сосняк вкриває гору, знімаючись у небо. Він не заступив неба, бо було високе. На широкоспади́стій, похилій горі, на її білому камені, де не могла вчепитися ні трава, ні кущ, там і сям стриміли поодинокі карячкуваті сосонки, а за ними, з даліни, виднілися руїни замку і білостінний собор — в Острозі. Шпиль на мурі фортеці і соборні бані висіли над землею, наче в самому небі. Не тільки річка, гребля, озеро, а й ліс і безмежні поля навколо наче зняли-ся увись і ширяють, дивуючи своєю красою весь білий світ, наповнюючи його вщерть своєю неповторністю. І нема цьому ні кінця ані краю.

І все, що я бачив, що співав своїми очима й не міг одірвати зору, не було б таке вразливе, пам'ятне й живе, якби не було Олени Булиги. Стара не просто висувалася в незвичайну картину, здавалося: не будь її, спиниться Вілія, зміліє озеро, повсихають сосни, гори западуться, спустіють поля, а далекі обриси замку й собору розтануть у небі. Вона була невід'ємною частиною всього цього. І як не можна уявити собі без неї ні хати, ні городу, ні кількох курок — «інкубаторів», ні погордливого kota — її малого світу, так годі уявити і той великий навколишній простір. Тут усе її знає, запам'ятавши назавжди, — від запилюченої споришиночки під порогом і до зірки у небесах, яка купається в озері, вигойдуючись на вервечках своїх променів.

Нам гарно й добре вечерялося. Не заважала гуркітлива траса і гук тракторів. Гори, ліс, поля й озера вловлювали, поглинали й гасили скрегіт заліза і надсадність моторів.

Теплими травневими вечорами Олена Булига зосереджено й помірковано оповідала мені легенду про Планетника, оповиту чарами давніх часів і наче облиту мінливим сяйвом місяця.

А почалося з квітки, з нарциса. Планетник був малим хлопчиком. Він, як усі ми, прилетів з вирію казки на свій берег. Тоді й не помишляв, що йому судилося стати бурівником, хмарником. Бо хто знає, що йому написано на роду? Ми всі, мов листя на дереві, — кожен листочок інакший.

Мати порпалася на городі, він сидів у хаті, у вікні, бо ще було зимно.. Не знав, що таке штанці: тоді довго ходили у самих грубих

та довгих сорочках. Спостерігаючи, як мати працює заступом, певно, починав дещо розуміти. Мати, не розгинаючись, розпушувала холодну землю, лазила на колінах, розминаючи кожну грудочку, дихала, хукала на неї, віддаючи їй своє тепло і свій дух; вправно пробивала пальцями ямки і жваво та побожно тикала й тикала, набираючи з прополу насіння, яке вигрілося у численних вузликах за зиму. Так з кожною весною творилася грядка. Коли вона була чорна й м'яка, рівненько заскороджена і коли мати, схилившись на держално важких дерев'яних грабель, дивилася на сонце та усміхалася, кличучи його до себе й до своїх грядок і сама пориваючись до нього, впускала сонце собі в косі, в голову і в саму душу,— хлопчик танцював у вікні, теж поривався до сонця. Його охоплювала така радість, що вибігав босоніж, в одній сорочині, на поріг, лепетів щось незбагненне. І, кинувшись у поривистий танець, вибивав ногами дрібушечки й ляскав у долоні. За те був битий і голосно плакав.

Минав час.

Цілу зиму сидів у курній хаті, наче ота насінінка, запхнута й зав'язана у торбинку. Чимало вузликів висіло у сухих кутках під сволоком і лежало в кобашці⁵. Втішався, гріючись у теплому просі на печі. А ще було втіхою, коли корова привела теля і окотилися вівці. Маленьке телятко, дрібні ягнятка жили в хаті. Хлопчик розумів їхню мову, сам мукав і бекав: разом чекали тепла. З ранньої весни й до морозів не хотів повертатися до хати, навіть у ній спати, бо на те була клуня. Він ріс, як біб на городі, як журавель на болоті.

Найбільшою мрією стало самому щось посіяти і щоб воно зіійшло. Хлопчик і робив це, наслідуючи маму. Серед літа, після теплового дощу, пересадив у глевке болото траву, але вона чомусь не прийнялася.

Нарешті, коли трішки підріс, мати пообіцяла, що він сам посадить щось на городі. Про це багато й радісно мовилося взимку, коли вікна були так замуровані морозом, що крізь них нічого не було видно. Кожного разу, заглядаючи до своїх торбинок-вузликів, чи не поточили їх миші, мати казала: «Ось дочекаємося весни...»

Його це захопило: весна снилася йому з ночі в ніч, і він оповідав свої сни теляткові, ягняткам: «Я знову бачив весну... Чуєте: вона — у вінку!»

У ті сиві часи, як і завжди, хліб діставався нелегко. Хіба даром приказують, що він у поті чола?

Орали сохою, в яку запрягали волів. Не знали заліза, бо воно йшло на списи й шаблі. І хати ставили без жодного цвяшка — не те, що зараз. Одначе, перш ніж зрубати зруб, а чи виліпити ліплянку, відводилося місце, яке рідко дарував кріпакам пан, а частіше воно переходило в посаг⁶. Місце заздалегідь обживалося — садився садок, оброблявся город. Зводилась хата, а навколо неї вже й росте, і цвіте.

Така хата була й в хлопчика. А її низькі маленькі вікна заслоняли квіти.

Спочатку цвіли нарциси й тюльпани. Тоді засвічувалися, як ліхтарі, мальви. За ними — калина, а вже потім зозуліні черевички, повні півонії, ще повніші и пухнастіші жоржини, а під осінь жовті баранці й сивий мороз. А ще втесувався серед них самостійний соняшник, як сторож у житньому брилі. Розкошували там кручені паничі й розтріпана наречена. Дикі ромашки біліли розсипом у мураві. Хміль крутився по тичині, забравшись на стріху, а по ньому вилась повійка, яка розплющувала очі із сходом сонця, а із заходом заплющувала.

Явори і ясени, дуби і липи, здавалось, народили цю хату, а хата вродила яблуні, вишні, груші, сливи і насіяла навколо себе квітів. Вориння замість воріт, перелаз замість хвіртки і журавелькриниця край вулиці — одна на цілий куток, теж були, як вроджені, мовби їх ніхто ніколи не ставив, не копав. Як і широке гніздо на хаті, біля димаря, де жив бузько-мудрець: він відчиняв своїми крилами весну і зачиняв літо.

Чому ж дивуватися хлопчикові, що зі своєї зав'язі нічого так не хотів, нічого так не прагнув, як щось посіяти й посадити? Сніг жита на покуті — «дід», тепле просо на печі заохочували.

І ось він дочекався весни. Мати дозволила йому пересадити нарцисика з-під хати на город. Адже ж ця квітка росте з цибульки, яку висаджують восени.

Усе ще ходив безштаньком. Закутаний у хустину, кінці якої пущено під пахви, в сірячку із закачаними рукавами й довгими полами, в личаках⁷, намотаних до колін, скидався на дівчину, а ще більше на якусь прояву, мовби він і не чоловічої статі. Оченята бистрі. Руки беручкі.

Землю зверху розпустило, а всередині вона була ще промерзла. Хлопчик присів біля нарцисового кущика, обдивився його зі всіх боків, погладив гривку, яка зійшла з-під снігу, зеленіючи, і почав викопувати. Робив це своїми пальчиками. Не пошкодив жодного

корінчика, переніс гривастого кущика і посадив його коло маминої грядки.

Доглядав його з ранку й до вечора. Оченята зоріли: мамина грядка чорніла, а його кущик розпустив зелені коси.

Йому хотілося, щоб нарцис швидше зацвів, тому приніс у глечичку води і підливав його з рота, щоб вода була тепліша. Так він підливав квітку кожного вечора. Мати називала його робітником і гладила по голові.

З кущика виткнулася стрілка. На стрілці з'явилася бубляшечка. Стрілка витягувалася, несучи вгору загострену бубляшечку. Його поривало доторкнутися до неї бодай пучечками, але був попереджений, що чинити цього ніяк не можна, бо замацане зів'яне, закоцорбіє і засохне. Можна лише дивитися й то не кожному, бо, кажуть, є таке наврочливе око, що його все на світі боїться. Од того ока начебто худоба миршавіє і нидіє, дерево починає всихати, звір і той утікає. Коли таке наврочливе око гляне на вишню, вона не розцвіте; на тільну корову — корова може скинути теля. Є і така недобра зла рука нібито. Годі їй до чогось доторкнутися, як воно погибає.

Хлопчик не знав, яке в нього око, тому він, завмираючи, зупинився перед нарцисом, боязко очікуючи, розцвіте чи захиріє?

Уранці вибіг на город, спинився на протряхлій стежці й повільно, тягнучи ногу за ногою, підступив до свого кущика, начеб міг його злякати чи наполохати. Розпустивши крила, із саду вишугнула сойка. Ніби подала йому знак, і він став, віддалік спостерігаючи за нарцисом. Було тихо. Раптом він побачив, як довга стрілка зі своєю бубляшечкою повертається й тягнеться до нього. Малий так злякався, що його аж затрясло. Він закляк. Очі затьмарило. Він щільно їх склепив і обімлів. Відчув, як йому щось діється всередині, — ласкаве й трепетне, чисте, урочисте й високе... Хтось начеб розклепив йому очі, хтось начеб узяв його за руку й повів. Хлопчик навшпиньки підступив до кущика, присів і розкинув рученята. Бубляшечка захиталася на довгому стеблі, пориваючись то до однієї, то до другої його долоні. Він не доторкався до пуп'янка. Довге стебло витягнулося ще дужче, і бубляшечка почала розпускатися. Скидаючи зелененьке сороченя, викрадався білий цвіт.

Нарцис розцвів наче з його долонь — став квіткою. Ця квітка на довгій ніжці була вся біла, а всередині рожевий віночок — непорочність зі знаком сонця.

Нарцис, похитуючись, доторкнувся хлопчикові до пальців, і його пелюстки стали ще більші й ще біліші.

Хлопчик хотів закричати з радості, кинутися стрімголов до матері, розказати, що нарцис розцвів наче з його долонь, що став найгарнішою у світі квіткою, але онімів, а ноги підгиналися. Єдине, на що спромігся — доторкнувся своїми устами до пелюсточок, не відаючи навіщо. Вони ніби поцілувалися — дитина і квітка.

Він нікому про це не розповідав, навіть матері. Затаївся і зберігав, як таємницю.

На кущах щойно святкувала брость⁸, береза хвалилася своїми сирожками, інші дерева теж почали пуп'янкувати, на грядках кільчилося, ледве пробиваючись з чорної землі, а його квітка вже веснувала.

З цієї весни перед ним відкрилося ще значніше: вилупилися курчата, каченята й гусенята. Поки що їх не випускали надвір — кволі. Але він мусив кришити їм варені яйця, сипати крупи, годуючи їх, напувати з черепка, щоб згодом, коли підростуть, берегти курчат і каченят від шуліки, сивої ворони й сороки, а гусенят гонити пастися. Малеча любила дзьобати з його рук, і йому це подобалося. Квочка, качка і гуска не поривалися його бити і не відганяли від своїх виводків. Навпаки, задоволено сокотали, тактали й гелготали. І він озивався до них:

— Ціп-ціп... Тась-тась...

Жоден жовтий кволий «клубочок» не пропав.

Але нарцис цвів, і здавалося, що ніколи не перецвіте й не осиплеться.

Мати пошила торбинку, дала цілушку й цибулину. Хлопчик повісив торбинку через плече, взяв у руки прута й погнав гусей до води. Сидячи на березі під вербою, придивлявся до нового світу, який гомонів навколо. Патлата верба, нахилившись, щось казала річці. Річка, несучи хвилі, щось плюскотіла вербі. Та де йому збагнути їхню мову? А все ж те, що бачив навколо,— не жило само по собі. Небо зі своїми хмарами й зі своїм сонцем перекидалося в річку — хмари і сонце ходили по її дну. І край берега, і він сам теж відбивалися в річці, й так можна було сидіти хоч цілу вічність, солодко спостерігаючи, як у дзеркалі води доторкаєшся головою і до хмар, і до сонця. Затямлював: небо є скрізь. Воно виповнює собою глибоке озеро за греблею, до нього, в його синяву тягнеться травиця, яку пощипують гуси,

на горі, ніби піднесений у високості, росте ліс, а за горою бовваніють, наче сняться, спускаючись із неба, фортечні мури і білий золотoverхий собор.

Та найсолодше було йому перекинутися горілиць⁹ і впиватися синявою. Спробував дивитися й на сонце, але воно засліпило. Засльозився, в очах довго різало.

Розлігшись, заклавши руки за потилицю, раював: небо голубе, ясне і непроглядне. Що довше на нього дивився, то воно ще блакитніше, ще ясніше й непроглядніше.

З'явилася хмарка. Пливла, відкидаючи тінь. Що діялося в небі, те відразу ж, по-своєму, починало діятися і на землі — було подібне, але переінакшене: чудернацьке. Сяяло сонце, і земля блищала. Набігали хмарки, скидаючись то на білих гусей, то на кучерявих баранців, і скрізь лягли косуваті рухомі тіні. Йому ввижалося: хмарки — це худоба сонця. Сонце виганяє свою худобу, а вона розбродиться чередами. Сонце пасе її в небі, як він гусей на землі. Вражений тим, що сонце — пастух! — втупився оченятами ввись, про все забувшись.

Він і не помітив, як з мокрого кутка — з північного заходу — насувалося рогате хмарище, мовби чорний-пречорний бугай. І лише тоді, коли знявся шалений вихор — бугай крутнув головою, пастушок скочив на ноги. А бугай уже над ним, заступаючи собою вигін, озеро, річку, ліс. Він хльоскав вогняним хвостом, ревів, наставивши роги, з-під його ратиць сипався дощ із градом.

Не чекаючи, коли пастушок цвяхне лозиною, гуска зазелготала, забила крильми, скликала гусенят, і вони вервечкою побігли за нею з вигону додому.

Дощ із градом сікли, били в обличчя й по голові. Він згадав про свою квітку: зробив з торбинки каптура¹⁰, підняв поділ сорочки і через калюжі погнав зі всієї сили додому.

Ковзаючись і зашпортовуючись, прибіг на город і запізнився: висока ніжка нарциса зламалася. Голівку їй відтяло, пелюстки розкидало й прибило болотом, а сам куцик розпався. Його присипало градом. Квітка перестала жити.

Малий почервонів, зціпив зуби і міцно стиснув кулаки. Впершись ногами в землю, він підняв угору голову. З нього знесло каптура й відкинуло геть. Зроду нестрижене волосся, намокнувши, прилипло до чола, до вух та шиї. Він підняв свої міцно стиснуті кулаки і, грізний, похмурий, пішов проти хмари. Сорочка розпаханана, а очі палають.

Блискавки ламалися над його головою — на якусь мить робилося так ясно, що аж боліли очі. З дерев опадало, згорнувшись, молоде листя, а цвіт згорав й іржавів. Небо темніло, бив грім, аж земля вгиналася. Ще густіше полив дощ. Як з відра. І град, завбільшки з горобині яйця, знищував городину.

Хмара облягла, накривши світ, і стояла непорушно.

Хлопець вдивлявся в чорний небозвід, наче хотів розняти хмару, і, несамовитий, пробивав її заклякими кулаками. Не схилявся, не ховав свого лица від дощу й граду.

Ще раз різонула блискавка. Малий відчув, як йому осмалило брову. Брова аж зашкварчала. Гучно тріснув грім і подаленів. Хлопець кинув очима через плече — там, за річкою, на горі, зайнялася сосна.

— Туди йди! — крикнув до хмари. — Посувайсь! — І дивився ще різкіше, і ще нахрапистіше гнав її кулаками.

Вгорі заклекотіло, загуло. Невблаганна холодна хмара зрушилася з місця. Хлопчик побачив, як це сталося: хмара зворохобилася¹¹, заклубувала, піднімаючись над ним.

Він стояв на городі, врісши по коліна в землю.

Гроза перейшла на ліс. Виглянуло сонце, і світ обновився.

Кинувшись за ним, мати знайшла його на городі. Він стояв. І коли мати вихопила його з глею — забрьоханого, в порваній сорочці, — узяла на руки, він зашептав, наче в гарячці:

— Я, мамо, бився з бугаєм...

— Ой, синку, нам городину вибило. Десь-то і поле наше пропало. Ми загинули... — бідкалася, несучи його, мати. — Я думала, що ти в клуні або в хлівці.

А він вишептав:

— І я його подужав, мамо... — та й заснув у неї на руках.

— Ой, бідна моя головонько... — голосила жінка, думаючи своє і не слухаючи його.

Але він не переспав своєї пригоди, захворів, зліг і мусив переслабувати.

Мати пересіювала-пересаджувала город, а поле не було чим. Рідко вступала до хати, щоб набрати й поставити хворому кухлик свіжої води, а він допитувався в неї:

— Як там, мамо, моя квітка?

Мати відповідала:

— Ой, не мороч голови, хоч би ти мені швидше піднявся, синку...

Хлопчик хирів: не обійшлося без знахарки. Випав присвяток, і мати повела його, не дочекавшись неділі. Пішли левада-

ми, через ліси. Аж на третє село. Трохи вона його несла, трохи ішов.

Знахарка була ще не стара. Стримана і поважна, нікому не відмовляла в біді — зналася на зіллях і коріннях, лікувала від усіляких хвороб, які знімаючи, які проганяючи, а які закликаючи...

Не розпитуючи, не вивідуючи, що в нього болить, і не оглядаючи його, лише спозирнувши на нього краєчком ока, як умудрені досвідом дивляться на звичайне, заходила качати й виливати яйце.

Малий зиркав за її руками, виразом очей і безголосим порухом губів. Хоча знахарці не вперше качати й виливати яйце, але кожен її рух не був механічним, дарма, що засвоєний і завчений, бо вона не просто чесно й уважно, а зі всією пристрасною сповняла нелегке ремесло перед людьми, не домагаючись особливої платні, задовольняючись тим, хто що принесе.

Чорноброва, кароока, запальна — творила своє чаклунство.

Чаром дивної втаємниченості розгорялися її карі очі і наче аж побільшувалися. Їм немов стало тісно під бровами. А чорні брови піднялися. Обличчя просвітілось, руки зласкавіли, і вона, одухотворившись, наче літає на крилах, мовби у неї справді виростили два крила.

Куряче яйце, яке торкалося до лоба, до грудей, до рук хворого, враз мовби само розбилося й розпустилося у кухлику з водою.

Знахарка пильно глянула, що там. Не повірила, поставила свої долоні дашком. Приглянулася і швидко щось зашепотіла.

— Краса... Краса...— видобувала із себе раз за разом це єдине слово, то захоплюючись, то жахаючись.

Раптом спохмурніла, замахала руками, начеб від когось сахаючись, а тоді повернулася до хлопчика й стала перед ним на колінах, як перед святим.

— Краса безборонна і беззахисна у світі, а тобі її утверджувати... Іди...— сказала.

Її очі погасли, брови насупилися, обличчя потемніло. Вона зробилася звичайною молодницею — в очіпку, у широкій спідниці, в запасці.

Вони не могли второпати, чому вона стала на коліна і що сказала.

— Йому полегшає? Він виздоровіє? — допитувалася мати. Знахарка шумливо піднялася з колін.

— Я вам усе сказала! Я вам більше нічого не скажу! — закричала. Знявши із кошеліка пілочку, мати заходила із приносинами.

— Це вам, голубонько, за ваш труд.

Молодиця не хотіла й чути — вхопила кочергу й прогнала їх.

— Малий? Хай він і без штанів, але більше знає іншого старого, більше за мене! — гримала, стоячи на порозі й постукуючи кочергою.

Вони забралися собі. Щойно відійшли від знахарки, як хлопчиківі полегло, а мати ніяк не могла взяти до тямку¹², чому привітна чаклунка ні сіло ні впало розгнівалася й відмовилась від приносин? Не знала чи їй радіти, чи печалитися. Чому знахарка стала на коліна? Видать, недобре це. Та, бачачи, що хворий, захирілий — сюди ледве плентався, доводилося тербищити на руках, тепер весело підскакує, біжить вистрибцем, сміялася й плакала.

Малий виздоровів, одужав — про знахарку й про її слова можна було забути.

Він знову пас гусей. Начесав з корови шерсті й зробив собі м'ячика. Сільські вітрогони прийняли його до свого гурту: ніхто не вмів скачати такого м'ячика. Але й ніхто не міг зрівнятися з ним, граючи у гилки. Діти розсердилися на нього, викрали м'ячика, а його прогнали.

Він запитав маму, чому його проганяють, кривляються, кидають у нього камінцями, й дістав за це між плечі штурхана.

— Рік неврожайний, подушне плати, кріпаччину відробляй, а тут ще й ти? — заголосила мати.

Прогнаний дітьми, нагриманий матір'ю, він посмутнів, став журно задумуватись. Чи в ньому щось зламалося, що перецвів, не доцвівши, як побита градом квітка — його нарцис?

Нипав¹³ по селу приблудою.

Матері як за ним приглянути? Її мучило: вивезти, витягнути, щоб не опухнути з голоду та не замерзнути від морозу — ось чим переймалася. Якось він поважно, мовби цілком дорослий, а тому суворо обізвався до неї:

— Я, мамо, виплекаю квітку — я стану над громом...— Вона, кваплячись із серпом на поклик ланового, теж сердито обізвалася до нього і сварливо наказала пильнувати хату й пташву.

Від цього став ще сумніший. Жура шелестіла йому над головою, як сухе листя на тому дубі, що замели сніги. Візок дитинства не котився згори, а під гору: його треба було пхати, як біду, щоб біда не пхала додолу.

Сам і сам — завжди сам. Уже й пошито йому з грубого валу штани. Вже трубить у воловий ріг і поганяє кавулею череду.

Чередник — пасе громадську худобу. Збирає її з одного кінця села до другого і жене греблею в ліс. Село ще ніколи не мало такого пастуха: не кричить, не галасує: «Куди, ряба? А щоб ти здохла й витягнулася?..» — не чути його лайки, прокльонів. Ніяких помічників йому не треба. Корови напасені, телята і вівці не губляться, їх не крадуть вовки. Між людьми йде поговорі: «Він щось знає...» А підліток чередникує, самуючи, і нікому не здогадатися, яке в нього бистре око, яке чуйне вухо.

Це лише людям здається, що він з худобою і сам, як худобина.

Він уже не хлопчик — хлопець. Гнаний, кривджений і безпритульний, — все шукає, до кого б прихилитися й пригорнутися.

Прихилиться до берези: вона шумить, гуде, губить листячко і голубить його.

Пригорнеться до трави: вона шелестить, гомонить, пахне, милує.

А то викреше вогню, розкладе багаття. Сидить, гріється.

Солодкий дим нагадує землю, на якій живе.

Хіба самітний?

Блаватоокий — у тих очах назавжди поєдналися гострий розум і мрійливість. У них світиться стримана, лагідна, мовчазна душа.

У виразі обличчя, в найменших порухах голови вгадується чуйність, сторожкість, напружена увага до шурхотів і запахів. Він і птах, і мисливець. В його душі живуть всесвітні тривоги — великий страх, але ще більша цікавість і боязка, невтолима жаждоба пізнання. Такий чередник.

Вигнавши одного разу худобу, він зупинився на галявині. Під бузиновим кущем синів лісовий дзвіночок. Хлопець дивився на нього, а дзвіночок на хлопця. Йому не хотілося зривати квітку. Він ніколи не зривав листя, не ламав гілля, старався не толочити постоломи трави — усе живе, усе для чогось призначене. Навіщо ж його мучити й нівечити? Хлопець наблизився до дзвіночка, щоб погладити. Простягнув руку й тут повторилося те саме, що колись із нарцисом. Блакитна квітка сама потягнулася до нього. Він узяв її в руку, і вона, крутнувшись, заворушилася в його руці. Ніжні пелюстки торкнулися до пальців, передаючи їм свою ніжність. І раптом багато дзвіночків розпустилися навколо — вони розцвітали із блакитним дзвоном.

— Краса... — промовив хлопець і наче онімів. Йому хотілося обняти всенький світ. Він відчув у собі таку силу, що перед нею не було нічого неймовірного.

Не лише дзвіночки, конвалії, сон-трава, плакун-зілля, болиглов, звіробій, ромашки — незчисленні лісові квіти висипали на галявину.

«Як мені зберегти цю красу? — думав він. — Як? Щоб ця краса не боялася ні грому, ні морозів?»

Дуби й берези, явори і сосни понахиляли до нього своє віття. Він почув вихлюп річки і шум полів. Паслися корови, телята і вівці. За деревами стояли вовк і лисиця. На скелі під хмарою завме орел.

— Красо моя, — промовив чередник. — Я візьму й поселю тебе у свої груди.

Щойно це сказав, як бузиновий кущ затріщав, розчахнувся і з нього вийшов дідо — сам заввишки з лікоть, а борода в сілків.

— Здоров! — вітається. — Ну й давно я на тебе чекаю: сотні літ. Я — Капуш, а ти, отроче, призначений мені в учні.

Хлопець злякався, але запитує:

— Ви — дідо Капуш, той, що сидить у бузині й править світом

— Той самий, — відповідає Капуш. Повів оком в один бік — квіти перестали цвісти, дерева відхитнулися; повів у другий бік — дикі звірі поховалися. — Будеш учнем і моїм помагачем.

— Коли ж я чередник, як же я, дідусю, зможу? — відмагається хлопець.

— Ну й що з того, що чередник? — кидає дідо і хрипко сміється. — Нас із тобою чекають не такі череди.

— Я не можу покинути матір.

— Вона тебе сварить, а ти її любиш? — запитує Капуш, пильно дивлячись із-під кошлатих брів.

— Як би вона мене не сварила, я її все одно люблю.

— Може, ти скажеш, що любиш людей! Їхні діти обзивають тебе, кидають на тебе камінцями, а ти їх любиш? — і він сміється шхрипкіше. Кудлате довге бородище розпускається по траві.

— Люблю... я ніколи їх не покину, дідусю, хоч я серед них і останній — чередник, — тихо, але гідно відповідає хлопець.

Дідо Капуш перестав з нього насміхатися. Пригладив свої вуса й бороду, розчесав їх пальцями, як гребінцем, і каже, хвалячи його:

— Це добре, що ти правдивий і вірний. Мені якраз таког й треба.

— Як же ж я покину череду? — не здається хлопець.

— Ти будеш людським чередником, але, коли б тебе не покликав, прийдеш. Свисну — і ти прийдеш.— Старий заклав пальці до рота, свиснув — трава прилягла, ліс зашумів.

«Малий, мені до колін, а свище сказано»,— думає хлопець і каже:

— Я почую, дідусю...

— От і добре.

— А чому ж ви мене вчитимете?

Дідо Капуш заклав собі руки за спину, ступає по галявині. Борода йому трішки заважає, і він ступає повільно, розважливо.

— Ми будемо, отроче, шукати з тобою корінь... Корінь весни і літа, корінь осені й зими... А шукатимемо його до схід сонця і при зорях... Я спостерігаю за тобою із самого твого малечку, але не відкривався тобі — ще було рано. Тепер твоя пора прийшла...— він промовляв чітко, розмірковано.— Отож чекай, аж покличу. А поки прощай!

Чередник не встиг і попрощатися, як нікого вже не було: затріщав бузиновий кущ, під ним синів дзвіночок. На галявині мирно паслася худоба.

Тепер залишилося чекати Капушевого свисту. І дідо викликав його.

Хлопець спав у клуні, почув посвист і, не гаючись, рушив. Сон як рукою зняло. Село безпробудно спало — стріхи поопускались на вікна, так старі баби насувають на очі хустки. А він ішов жвавий, бадьорий. Ноги самі несли його. Жоден собака не забрехав.

Вибравшись на вигін, звернув на греблю,— озеро спало, і спали верби й очерети. А річка несла сон-хвилю, присипляючи озеро, верби, очерети й береги.

Вони зустрілися на греблі. Капуш наче вигулькнув з дупластої верби і повів чередника, спроваджуючи його вгору і вгору крутою стежкою. Сам попереду, хлопець за ним: учитель і учень. Цю стежку називали прощанською, бо люди ходили нею на прощу. Почавшись з греблі, вона заводила в ліс, а тоді вилась і крутилась по горі, де рідко росли сосонки, кущі терну, глоду і де бігли кам'яні скелі, іноді вкриті мохом. Учитель не проронив і слова. Поки не дісталися шпиля.

Ставши на камені, як на великому млиновому колесі, промовив:

— Дивись...

Хлопець стоїть поряд з ним.

Над ними здійснюється, відкриваючись у високостях, зоряне небо, а навкруги розлягається земля.

— Я ще ніколи такого не бачив, дідуся.

— Бо ти спав, сину. Ми стоїмо серед ночі і серед землі,— почав Капуш свою науку.

Він казав: почалися серпневі ночі, а це саме той час, коли зорі досягають у небі, вони тихі, тому їх добре видно й можна прочитати. А хіба не так і на землі? У серпні вже достигло зело¹⁴ в полі, молодняк у кошарі, виводки на болотах. Усе на світі зв'язане. Ось над нами в небі зоряний Віз. Він їде Чумацьким Шляхом, але й це дороги людей.

Хлопець дивився на червоні, вишневі, на ледь видимі у срібних туманах зірки, запам'ятовуючи їх. Зоряна картина неба мерехтіла і миготіла, змінюючись. Мінялися й самі зорі. Червоні засвічувалися зелено, зелені вишневіли, а то ставали блакитними. А простори неба, його глибини, чорніли і ніби дихали холодом...

І старий навчав: подих цих незвіданих, недосяжних глибин вривається у людські почуття. Що не бачиш оком, що не чуєш вухом, що не понюхаєш, що не відчуєш шкірою, те невпізнано відгукується у нас, у всьому суццюму. Хмари і ясність, сонце і місяць, мінливе небо і мінлива земля живуть у людині. І хіба, лишень, у ній? Не тільки звірина, кожен листочок трави несе в собі крапельку небесного мороку. В тому-то й річ, що в усіх нас гуде крапелька небес. Життя землі залежить від життя сонця: воно налилб зерном колосок, від нього зацвіла квітка, з його теплом піднявся на крильця метелик...

У цей час зірвалася зірка і, залишаючи слід, покотилася небом. Хлопець бачив і чув, як вона черкає, похолов, йому стало моторошно — затулив долонями очі.

Зірка розписалася в небі, не долетіла до озера й погасла.

— Чому ти злякався? — запитує дідо Капуш.— Це перехрещуються шляхи живих і мертвих.

— Я подумав: усе погасне,— відповів, боячись відняти долоні від очей.

— Ти не бійся: мороку нема. Є недоступне, яке називається мороком. Ти повинен знати стільки, скільки може знати людина.

Хлопець відняв від очей долоні. Серпневе небо стояло над землею. Ясні зорі відбивалися в тихім озері. По один бік лежало в долині село, а по другий виднілися, піднісшись над долами,— замок і собор. Білили дороги і стежки. Іскрився камінь і блищали роси

на травах. Було широко, вільно. Прозоре, чисте повітря забивало дух. Він запитав учителя:

— Але як я могу це знати? — і не почув відповіді.

Оглянувся — Капуша вже не було.

На сході вияснявалося: треба було квапитися, щоб вчасно затрубити у чередницький ріг.

Пасучи худобу, відтепер став ще задуманіший. Зіпреться на кавулю¹⁵, стоїть на узліссі: дивиться з-під солом'яного бриля, співає ліс і поле, вбираючи їх у себе. Білі пасма волосся спадають на плечі й обрамляють його вродливе обличчя, яке не затінене жодною зловивою пристрастю: відкрите, відверте, щире й зігрите соромливістю.

Нічне зоряне небо й дідо Капуш заввишки з лікоть, з бородою в сім ліктів, не йдуть з голови. Він думає: небо відбивається у земних водах, як у дзеркалі. Але земля і людина хіба теж не відбиваються в небі, як у великому дзеркалі? Тоді доля неба, його сонця залежить від землі й від людини? Я бачу хмари і зорі в річці, в озері. Але чому я не бачу себе, як я відбиваюся в небі? Це правда: коли погожий день і сонце, гори і доли залиті світлом, коли ж хоч трішки звихріє, гори й доли вкриваються тінями. А коли зареве буря чи хуртовина й хмари заступлять сонце, гори й доли занепадуть у пільмі. Бо так воно і є, що відбувається в небі, те відразу ж дістається і землі. Так вони віддзеркалюються одне в одному. І якби я зміг, якби я побачив, як я віддзеркалююся в небі за будь-якої погоди, я, мабуть, знав би не одну таємницю. Чому те небо таке високе? Як туди забратися?

Хлопець терпеливо чекав, щоб його знову покликав Капуш: розпитає його про це. Не раз підходив до куца бузини, обдивлявся з усіх боків, але даремно...

Йому хотілося вчитися, знати, як зв'язаний світ, проникнути у цю складність. Як у дріб'язку вгадати велике? Як у частинці побачити ціле?

Народжений для краси, міг бачити її скільки завгодно й де завгодно. Вона жила скрізь, повсюдно дивуючись і ваблячи. І, спираючись на кавулю, спостерігаючи, як вранішній туман стелиться долиною, падає і никне на сіножатах, як у тумані кигикнула, знялась і летить біла чайка, він затамовувавсь: кожна клітинка тіла вбирала у себе сивий туман, а кигикання чайки, її передосінній сум і помах крила торкнули, зачепили щось у душі, залишивши там свої сліди назавжди.

— Чередникуеш? — окликнуто його. Він почув хрипкий голос, повитий хрипким сміхом,— дідо Капуш стояв у нього за плечима й тримався за його кавулю.

— А я не чув вашого свисту,— каже ніяково хлопець.

— Я нині сам прийшов до тебе. Навіщо ж мені зайве трудитися, свистати? — відповів старий.— А чи ти не хочеш мене бачити?

Хлопцеві просилося з язика, що чекав і не міг дочекатися, коли його покличуть: має багато розпитати, розвідати, але коли одубів — бажана зустріч застала несподівано, і він мовчав, оторопівши.

Дідо Капуш узяв його кавулю, ступив кілька кроків і зупинився. Був схожий на маленького сушеного старця з патерицею¹⁶.

Перед ними, з узлісся, відкривалися поля.

— Минулого разу, мій учню, ми спробували трохи читати небо, а зараз спробуємо приглянутися до того, на чому стоїмо,— до землі,— починає учитель.— Перед нами зелена книга...

І він казав: он врунеться молодий засів — це наше з тобою життя виколисується на кожному тендітному тоненькому листочку. Бо що ми без колоска? Ми залежимо від зерна: людина, звір і пташка. І ми самі як зерно — вийшли із землі. Але про це згодом, колись, а тепер запам'ятай: краси людини без землі і краси землі без людини нема. Земля живе, йдучи із зими у весну, з весни у літо, з літа в осінь,— і так без кінця. І ніщо не може зацвісти вдруге, а старе не омолоджується. І все воно — на радість...

Сивоусий, довгобородий навчав: найвища радість людини — орати й сіяти. Кожна людина, де б вона не була, що б не робила, хіба не орач і не сіяч? Без поту земля не родить і не буває жнив... Тече річка, грає озеро, стоїть ліс, лежать поля — ти собі тільки подумай, скільки-то природі треба було потрудитися, щоб усе стало таким, як є. І як усе повсякчас трудиться зараз: річка тече, озеро грає, ліс гомонить...

Хитро й дивно усміхаючись, він оповідав про добрих і злих духів, без яких ніщо існувати не може: сила кожного таїться в силі його душі.

У лісі живуть Лісовики й Лісовки — вони пастухи й пастушки звірів і дерев. Але й там живе Полісун — пастух вовків, який гонить їх на бійки і на прокорм. По полю ходить Польовик. Він як бицюра. Доглядає ниви. А у водах — Водяник, який подібен на рибицу з великим хвостом. Йому допомагають русалки. А є й земляні духи — стережуть скарби землі... Вони подібні до людини. Літо — це молода дівчина, одягнена в білу сорочку, закосичена

рослинами й зіллям. А Зима — це стара баба: голова — бочка, губаста, зубаста, костата, семикожушна. Зустрінуться, Зима й каже Літу: «Якби не я, то ти б спаршивіло!»

— Земля — найпривітніша людська домівка. Кращу чи й знайти?

— Ви гарно оповідаєте, — озивається хлопець. — Але чому я ні разу не здибався з духами лісу, води, з Літом чи Зимом?

— Неправда, — заперечує учитель. — Ти повсякчас живеш серед них, вони тебе бачать, а ти їх ні; вони тебе скрізь супроводжують, а ти й не здогадуєшся через свою байдужість, глухоту та недбальство.

Його проривало спитати, як позбутися байдужості, глухоти й недбальства, а дідусь пояснює, гамуючи ці поривання:

— Ось коли ти по єдиній загубленій шерстинці, по єдиному непримітному сліду зумієш вгадати, хто її загубив, хто слід залишив, тоді тобі дещо відкриється...

Чередник опустил додолу свої розшарілі очі, задумався, а підняв — старий уже пропав: замість нього в землі стирчить кавуля...

Далеко врунилися поля, гомонів за плечима, входячи в осінь, ліс, — земля повивалася сумом і втомою.

Він узяв свою кавулю й пішов до череди. Корови, напасшись, ремигали. Круторогий баран підступив до хлопця, щоб той почував. Чередник чував між рогами, а баран слухав, повертаючи в різні боки головою. І вже хлопця обступила ціла череда: кожне хотіло, щоб і його приголубив, доторкнувшись рукою! Корови підставляли роги, бички витягували шиї, а вівці мололи хвостами.

— Ви ж мої, — звертався до них.

Отара сама збиралася докупи, сама простувала до водопою, а там і додому. Він тягнувся позаду, назираючи за нею.

Верби над греблею погубили в озеро багато листя. Воно плавало жовтими човниками на чистій, охололій воді. Він дивився у воду, було сумно і світло.

Дома чекали клопоти: згортав на загату листя, допомагав матері копати город, рубав дрова. Роботи по зав'язку, бо зима спитає. Скільки не надбай, переїсть: найважча, найдокучливіша пора. Чередницький ріг мовчить. А він уже й не уявляв себе без нього.

Трубив у свій ріг — буяла весна, дідо Капуш розповідав про зілля, навчаючи, яке допомагає людині, яке тварині, а яке — отрута. Одне корисне листком, інше цвітом, а ще інше коренем. Що треба брати до сходу сонця, а що до заходу... У його ріг сурмило літо,

повнячись достатком, і дідо Капуш вчив визначати чверті місяця, коли він ріжечком, коли йому півповня, коли повен і яке це має значення для рослин. А журавлі уже відлітали у вирій і забирали із собою молоді літа.

Зима давала всьому спочинок, усьому, тільки не людині, бо вона не підвладна зимовій сплячці. Юнак ставив сильця, але в них рідко що потрапляло, ходив у ліс по дрова.

Випало якось йому сидіти самому дома. У печі готів вогонь. Тут і прийшов дідо Капуш — ніс червоний, вуса в інеї, борода в бурюльках. Усівся на припічку, а юнак не дає йому перепочити, — якби пересілися морози, синички замерзають на льоту, люди дубіють з холоду. Терпцю нема!

— Куди й чого квапитися, — заспокоїв старий, — усе має свій час. Вище голови скачуть нерозумні. Світ підлягає суворій необхідності: зима відповідає літу, весна — осені.

Й провадив про розважливість, мовлячи, що світ збудувався і держиться на двох силах — на потузі любові й на потузі терпіння. Ненависть і нетерпець — не менш потужні, але вони й великі сили спротиву і тому не варто піддаватися їм. З любові й терпіння народжуються людина і хліб. Ненависть, нетерпець і незгода на таке нездатні. Грози, віхоли випробовують потуги любові й терпіння. Хто не витримує, той пропав.

— Так пропав від граду і мій нарцис, — пожалкував юнак.

— Знаю, — каже учитель. — Я тоді був з тобою.

— Чому ж ви не захистили мою квітку?

— Щоб ти це затямив і сам був готовий до захисту... — промовив старий. — З цієї весни ти уже не трубитимеш у ріг, а візьмешся за чепіги.

— Мати мені ще не казали...

— Скаже... Ти ж виходь сіяти найраніше, бо травневих дощів чекати марно. А як буде назарік, я не знаю, сам здогадуйся. Нам випадає бачитися з тобою ще тільки один-єдиний раз.

— Коли? — схопився юнак.

Але, відтанувши і обігрівшись, дідо Капуш розпрощався, зник, залишивши свою науку — думати.

У найтріскучіші морози наспіли свята. Люди для того їх і понаставляли, щоб легше перебути зиму. Мати внесла у хату снопа, а він водив коляду, стукаючи в замерзлі вікна, просячи дозволу славити сонце, яке повернуло до тепла й привело Новий рік. Потім на озері прорубано ополонку — святити воду, а він виймав

із-за пазухи й пускав голубів: вода — на здоров'я, голуби — на щастя. Їли кутю, й мати сказала, що він більше не чередникуватиме. Юнак сказав: «Добре»,— й почав лагодити плуга, борону й пашню. Нарешті відсвяткували найбільше свято — воскресіння трави, і він зібрався в поле.

Мати почала сварити: ще на горах сніги, земля ще добре не відтала. Але він не хотів і слухати. Їхав селом — село глузувало: не має кебети!

Проклавши борозну й кидаючи в ріллю пашню, він відчув, як це дорого, мовби сіє зовсім не зерно, а свої надії...

Травень справді випав без дощів, і хто посіяв пізно, в того мало й зійшло.

А в нього вродило. Люди дивувалися. Мати раділа, а він сумував і журився: дідо Капуш не викликав його — як же здогадатися, коли сіяти на майбутню весну?

Юнак зробився ще пильнішим, ще зосередженішим. Часто не ночував дома, а в лісі, над річкою, в полі. Вже знав: птиці — тлумачать явища природи, а звірі охороняють її. Тому стежив за птахами і за звірами. Бусли рано відлетіли у вирій, білки полиняли за тепла — це віщувало нагальну зиму. Але яка вона буде — довга чи коротка? Осінь відповідає весні — і прикладав осінні дні до весняних, які ще колись настануть.

Снігу випало мало. Він одразу й розтанув. Стряхало, просихаючи, але чомусь не вились, співаючи, жайворонки, білки барбилися червоніти, а миші не вилазили з нірок. Село заквапилося сіяти. А він лише споряджав воза.

Мати розсердилася, обзиваючи його ледащом. Їхав селом — село знову глузувало: не має кебети!

Він ледве встиг посіяти, пішов теплий дощик. І травень випав дощовий. Його поле відразу зазеленіло. Хто ж поквапився, кинувши насіння в суху й холодну землю, зерно лежало й не поспішало сходити.

— Е, він щось знає...— почали казати люди.— Не інакше, як зв'язаний з нечистою силою.

Хіба є більше зло, як тупа і сліпа заздрість?

Йому було кривдно, але мовчав.

Літо загриміло грозами, вибило, столочило поля — панські, людські і його. Він вийшов на поле — вся праця пропала. Ячмінь повклякав. Біла гречка підпалилася. І він стояв, мов зламаний колосок, а йому всередині щось наче осмалилось.

Заскреготав зубами, наче вовк. І, наче вовк, кидав злісними розчервонілими очима — у небо, по землі. Земля раювала під блакитним небом. Непогано червонів мак, і синіли вмиті волошки. Спалахнула прекрасна веселка. А йому хотілося, скреготучи зубами, усе це топтати, перемішуючи з болотом. Якби з'явився Капуш, ото б ухопив за бороду!

Розлігся zalivistий свист — дідо на лікоть заввишки, а борода на сім ліктів, викликав його востаннє. Одначе йому не треба було нікуди йти: старий спускався до нього з райдуги.

— Бачите, ви бачите?! — закричав юнак.

І той відповів йому хрипко й насмішливо:

— А ти думав, що все можеш? Колись маленьким ти похвалявся мамі, що станеш над громом. Знімайся, ставай...

Ці слова, як сіль на рану: хлопець понурився.

— Наскреготався зубами? Тебе перелихоманило? — глузує учитель.— Учись перемагати самого себе, поборювати слабкість і бути хоробрим.

— Учителю, я нікчемний від найнікчемнішої комашки,— вихопилося з нього.

— Ти нижчий трави і тихіший води? — кипить дідо Капуш.— Невже ж дні і роки навчання пропали марно?

Вони стояли перед ворітьми райдуги. І старий сказав:

— Ти людина...

Спокійно зайшло сонце, віщуючи погоду. Лагідно вечоріло. Ніде й знаку від важких хмар. Хто їх наслав і хто розігнав? Вільно ширяв після грози дух полів.

— От і настала наша остання зустріч,— почав старий, рушаючи межею.

Юнак ішов поряд, ступаючи по вкляклому ячменеві, по опаленій гречці.

— Ми нарозмовлялися з тобою про небо і землю, про пастухів, дерева і звірів, про зілля... Чому ж нині ти озлобився? Тебе злякала невдача, і ти наповнився люттю? Але хіба ми з тобою не балакали про любов і терпіння?

— Учителю, буде неврожай — люди голодуватимуть! — різко кидає юнак.

— Невже ти гадаєш, що допоможеш людям скреготанням зубів? Що їм допоможе їхня злоба? Ненависть і нетерпець — гіркі помічники. Хіба ти не помічав, що роблять комашки, коли наступити на мурашник?

— Я все одно не змирюсь з негодою!

— Ти — людина...— проказав учитель. Юнак не знав: добре чи зле, що він людина? Ступаючи поряд із старим, ловив кожне його слово.

Вони ішли, не шукаючи дороги,— навпростець. Не вибирали броду, переходячи через річку. Адже старий був не просто собі старий, а дідо Капуш — перед ним усе розступалося. Перебрівши сіножатями, вибралися на гору й поставали на камені, що був схожий на велике млинове колесо.

— Тут погомонимо про людину...— повів учитель, відкашлявшись. Бо трохи втомився.

Він казав: людина — дитина неба й землі, але чи вона завжди те пам'ятає?

І він промовчав: небо й земля — це добрі й не злі. Вони — досконалі. Хто заперечить сонце чи родючість поля? Вони всемогутні — це краса. І нарцис — твоя квітка — теж. Б'є грім, молотить град, а ти плекай свій нарцис, не забувай, чий ти син.

— Чому ж я добрий і злий, учителю? — запитує юнак.

— Хіба тільки ти один? Кожна людина, людський рід — з кореня добра і зла,— почув у відповідь. І учитель додав: — Тому, що людина з добра і зла, вона і зла, і добра.

— Але навіщо, учителю? Чому я не досконалий, як квітка?

— Ти хотів сказати, як природа?

— Хай по-вашому,— згодився він.

І старий казав: — А тому, щоб жити і вдосконалюватися — піднятися до краси і сили природи, до волі і єдності.

— Природа — наша мати, учителю?

— Так.

— Її треба любити й тоді, коли вона жорстока?

— Матері не вибирають,— промовив учитель.— Її любити — закон і совість. Жодна материнська сльоза не пропадає даром. Коли плаче мати, розверзається небо і стогне земля...

І він на завершення сказав:

— Шукай пізнання у трьох коренях — у землі, з якої піднявся, у небі, до якого прагнеш, і у самому собі, у своїй душі.

Зійшов повний місяць. Заблищали мерехтливі зірки. Ліс і гора, озеро й річка, село і поля пливли у срібному мареві. На широкій рівнині височів острозький замок і собор.

А вони стояли на широкому камені, як влиті у ясну ніч,— старий і молодий. Камінь білів. Навколо них червоніли карячкуваті

сосонки. Не хотілося ворухитися, мовити якесь слово — місяць і зорі світилися у річці, в озері й у вікнах сільських осель. Сріб-ліли роси. Місяць і зорі заблищали на зелені сосонок, на траві й там, на вершечках лісу.

На сході наче розвиднялося, і юнак запитав:

— Учителю, якщо в нас, у кожній людині, є хоч краплина сили небес, то чому б і не осідлати хмару?

Дідо Капуш мовчки сховався з каменя. Оглянувся, перепитав:

— Осідлати хмару? Хочеш стати Планетником? Ти мій учень і помагач...— Хрипко розсміявся і пропав.

Його не стало.

— Спробуй! — почув юнак тільки його голос.

Усе меркло: темніла гора. Ліс шумів, і хлюпало озеро, зустрічаючи досвіток. І обізвалося луною з лісу: «Спробуй! Спробуй!..» І попливло річкою. Так закінчилася остання зустріч юнака з учи-телем.

Він ще не знав, що стане Планетником. Його чекали випробу-вання.

Злива наробила шкоди і збитків. А після неї відразу почалася спека. Пряжило — тріскалася земля. Річка меженіла¹⁷. Пташки перестали літати і, причаївшись на деревах, порозкривавши дзьоби-ки, важко дихали під скоцюрбленим листям.

Гаряче, безпросвітне марево оповило ліс і поля, сонце затума-нилося: пашисть задуха.

Поникла, іржавіючи, трава. Одне пропало від негоди, інше го-рить. Суха сіра пилюга осідає на губи людям і худобі. Очі в усіх як підпалені. Що гірше — руйнівна гроза чи затяжна спека?

Він пригадав зиму, вираховував, які зимові дні співпадають з літніми: виходило — міцні водохрещенські морози відгукнулися спекою.

Юнак поливав город, носячи воду з річки. Дивлячись на нього, те саме робило й село. А як провести річку в поля?

Висохли криниці. Село звинувачувало відьом, нечисту силу: це вони наслали спеку. Зібрався хресний хід, кропили, обходячи поля, а він у це не вірив і думав, як осідлати хмару.

Подейкували: десь зовсім близько пройшли рясні дощі, там по-правилося і на полях, і на городах, а тут не впала й крапелька.

Одного разу з'явилася сиза хмарка, але де не взявся вихор, і люди розпачливо проводжали її сумними очима: сподіване роз-тануло, тільки курява піднялася.

Потім ще пливли хмарки білі, перисті, але поодинокі. Юнак подивився і відвернувся: такі дощем і не пахнуть.

Та все ж він пішов до озера, далі греблею і, перш ніж піднятися на гору, стати на шпилі і подивитися навкруги, узяв і вмився. Вода як літепло. Зачерпував її долонями, скроплював собі обличчя, пив. Не витер ні рук, ні обличчя. Поки піднявся й став на тому камені, де вони стояли з Капушем, зовсім обсох. Лише йому на бровах зависло кілька крапель, і кінчики довгого волосся втримували вологу.

Пливли поодинокі перисті хмарки.

Він повернувся обличчям до північного заходу, кинув під ноги бриля і, вперто, скільки мав сил, подивився туди в стуманілу далеч, яка дихала гірким полином. Навколо нього там і сям приовкли карлики сосонки, чорніла на порепаній землі трава, в'янув ліс. Юнак перелив усі сили у свій зір і стояв — напружений, неохитний і пильний.

Викликав дощову хмару. Хоча б одну.

— Я не цілий із глини. В мене є крапелька сили небес, і тому я тебе викличу, викличу! — шепотів спеченими губами.— Я мушу!.. Гине село і ліс, гине худоба і звірі, гинуть птахи і люди... Я повинен!

Удалині виткнувся ріжечок темної хмарки. Тоді він змахнув з брів та з волосся крапельки води, які ще утримались, собі на долоні й простягнув руки, запрошуючи до себе хмарку:

— Іди... Йди...

Хмарка повернулася боком і тепер нагадувала чорну галку. Він не погрожував, а просив її, щоб не втікала у безвість, щоб линула сюди, до нього. Але вона не хотіла слухати й не звертала зі своєї дороги.

Він не зажмурился очей і не опустив рук, а ще більше, ще дужче напружився, сподіваючись, що з'являться нові хмарки. Відчував це очима, ще не бачачи їх.

На чолі виступив піт.

Вишита сорочка змокрила на грудях.

— Вітрику, війни... Вій, вітерець! — благав.

Чорна, як чорна галка, хмарка вилискувала своїм боком. Там, за нею, з'явилося аж дві — доладніші й чорніші. Наче дві брови. Вони моргнули йому. Його обличчя торкнувся лагідний холодок.

З-за хмарок визирнула й третя, подібна до лошати.

— Знаю, я знаю: ви — худоба сонця...— шепотів.

А небо слало хмарки, розкидаючи їх у різні боки. Чорні, сиві, синюваті — різної масті, як різні телята й бички, як різні дикі й свійські птахи.

— Ну як мені позбирати вас в одну череду? Як стягнути в одну зграю? — запитував і шепотів, шепотів...

Босі ноги прикипіли до гарячого каменю, здавалося, мене ще мить — і він не встоїть, не витримає: закам'яніє або впаде й розсиплеться на порох.

А лагідний вітерець лише бавився з ним, пустуючи.

Юнак уже над силу махнув руками. Хмарки мовби пішли одна одній назустріч. І він, знесилюючись, замахав їм, примануючи, щоб збиралися, щоб не втікали і не розходилися.

Сонце затьмарилося. Йому на обличчя впала перша крапля дощу. І не відчув її. Вдарилася об чоло й випарувалася, як із розпеченого череня. Махаючи руками, він начеб знявся вгору й літав отам, між хмарами, зганяючи їх до гурту.

Пішов дощик. Посилювався, стаючи дощем. Стрепенулися корячкуваті сосонки. Ліс примовк і слухав. А земля хапала дощ своїми порепаними губами і впивалася.

У селі повибігали із хат старі й малі. Стрибали, витанцювуючи, приспівуючи, щоб дощ припустив, не переставав, обіцяли йому борщ і кашу. Лише кури поховалися під стріхи.

Він стояв якийсь час, вже промоклий до рубця. А потім звалився і пошерхлим язиком злизував дощ із каменю.

Хтось підстеріг, як ішов греблею, як, умившись, вибрався на гору й накликав дощ.

Казали:

— Еге ж, стягнув хмари — він Планетник.

Хмарник, Бурівник, Планетник — йому було байдуже. Так відповів матері, мовивши:

— Я хочу жити у згоді з людьми, з усім...— повів рукою й очима. Цей жест і погляд свідчили, що з цілим світом.

Дощ напоїв городи і поля. Відмолоділа трава. В дощівці скупано дітей. А дівчата, дивлячись, як патлатяться верби, помили в дощівці свої голови й розчесали коси.

А Планетник узявся за лопату, прокопав уздовж свого городу канаву, щоб повені й грози не заливали грядок і не зносили їх. Те саме зробив і в полі. Ніколи не мав вільної хвилини: гонили на панцину, і він ішов, як не з косою, то з ціпом,— косив, молотив. Восени садив дерева. Викопував у лісі дубки, кленочки, явірки

і тикав їх, де було місце: коло хати, край вулиці. Біля криниці. Взимку возився з гноєм, розносив його на город і на поле. Коли втомлювався, розтирав снігом руки й обличчя — вони горіли як жар. Ще й не пахло бруньками, заготовляв живці, ховаючи їх до пори в погребі. А з теплом щеплював дички. Хто просив, нікому не відмовляв. Старанно робив надріз, приладновував кору до кори, змащував смальцем, обкладав глиною, туго перев'язував — приймались.

Але найважливішим була сівба. Важило і не загаятися, і не поспішати. Ніхто не дійшов до таких дурощів і безглуздя, щоб сіяти по снігу, а чи позачасно?

Викопані й пересаджені ним деревця не сохли. Замоховілі з північного, холодного боку — так і ставив їх, як вони звикли рости в лісі. Щепи його приймалися, бо він не щепляв на вербі груші.

І на сівбу завжди вибирався вчасно. Журавлі, відлітаючи у вирій, накурликували йому зі свого прощального ключа, коли повернуться, а ведмідь, залягаючи в барлогу, сповіщав своїм ревінням перед зимовою сплячкою, коли прокинеться. І зайці приплигували обгризати щепи, та він виносив їм сіно, щоб не псували молодняка, залишали пучки своєї шерсті, як знак, коли вони перший раз окотяться. Одначе головне віщували сонце, місяць і зорі...

Планетник вибирався в поле не рано й не пізно, а вчасно, якраз упору. А що той день ніколи не припадав на одне й те ж число, то його належало визначити й не прогавити. І все село звірялося по ньому. Люди пам'ятали, як він посіяв рано — і вродило, як посіяв пізніше — й теж вродило. А коли стягнув хмари й накликав дощ, ніхто не вагався: він неабищо — мудрець, Планетник...

— Я такий Планетник, як ви усі! — відмагався хлопець, не хочучи про таке й чути. — Навіщо плещете язиками? — й брався собі до свого діла — за чепіги чи за борони, що не могло чекати.

І, не розгинаючись, думав: «Я такий мудрагель: робити — це і є жити у згоді зі всім світом». І не було такої праці, яку не подумав би або якої цурався б. На його подвір'ї не залежувався не то що гній, а й лиячка. Зі свого поля він позбирав і повиносив геть камінці й камінчики. Наковував жорна, виправляв шкіри, шив кожухи. Корова не могла отелитися, кликали — і допомагав корові. Лікував коней, які прохромлювали ноги. Готував зілля від різних хвороб. А дітям робив свистки й сопілки. Одного тільки цурався — не вступав у корчму, відмовляючись від могоричу: «Мені й так весело».

Його очі були сині, як озеро, і такі ж, як і воно, задумані. Любив іноді посидіти на березі — просто так, без вудки, хоч і вмів сплести її з кінської волосіні. Але він руками ловив рибу, і то небагато, а раки витягав ногою: вони чіплялися йому за пальці. Розпрощавшись назавжди зі старим Капушем, іноді в очеретах немов бачив його бороду. Любив і ліс — у скрипі дерев і шелесті листя йому вчувався знайомий хрипкий голос і сміх.

Село подейкувало, що Планетник знається з Водяником, русалками, що він заодно з Лісовиками й Лісовками, що його слухається Польовик... Якби він схотів, то міг би обернутися у Вовкулаку. Ходили всякі плітки від заздрощів. Навіщо йому така нечисть, як Вовкулачисько? А от з чистими духами, які бережуть води, ліси і поля, мабуть, зустрічався не раз. Правда, старим і дорослим навідріз заперечував, що є, що може бути щось подібне, а дітям оповідав, хто пасе дерева, звірів, рибу...

А взагалі, найчастіше мовчав, начеб йому і не було про що говорити. Його мислі виписувалися на ясному чолі й на відкритому обличчі. Що приховувати? Від кого? Та й навіщо?

— Я тільки й знаю, що я хлібороб,— чули від нього.

Це вже свята правда. Хліборобство — його святе ремесло. Плекаючи працю, шукаючи в праці згоди з морозом і сонцем, зі зливами і суховіями, прихилив своє серце до землі. Але їй було мало його згоди — вимагала більшого. І, тримаючись за чепіги, він скроплював борозну потом. Їй не вистачало і цього. Він побожно сів, заскороджував, рілля ставала, як пух. Потім виривав бур'яни. Умлівав перед половінням. І не покладав рук. Його згода переросла у любов. Не тільки до свого городу, не тільки до своєї маленької нивки. Обкопував її канавками, спускаючи воду, і його любов зростала до землі. Її з неї не виторгнеш. Тримався за чепіги, брався за косу — його любов до землі клалася в скиби й покоси. Вкоринилася, як звичай, і наука: не пошкодувати колоска для сірої мишки. Тоді й земля повірила йому — його великій любові і його великому терпінню. І вона розкрилася перед ним, пустила його у свою душу, бо він узяв її у свою, не як скарб і надбання, а як честь і красу.

За те йому жайворонок співав славу.

Раз за разом випали врожайні роки — зими дарували багато снігів, весни — буяння, літа — стиглість, а осені — багатство. Люди обходилися без Планетника, бо все і так було добре.

Він не покладав рук. Земля не могла існувати без його праці, як квітка без бджоли. Хто б її запліднив? І як непримиримі

стихії — мороз і спека, безвітря і бурі, змінюючись, прагнуть рівноваги, так і він, підвладний їхнім силам, здобував у повсякденній праці лад і втіху. Не почувався розумнішим за бджолу і не вивищувався над комашкою. Злий вовк і той був йому за друга, бо який ліс без вовка?

Що повзало, ходило, стрибало, що плавало, що літало — все було досконале й завершене, як листок на дереві. І це була краса — велич творення, єдність різномаїтості! Не стояти осторонь спостерігачем, а бути у самій середині цієї краси, належати їй, як і вона тобі. Її закон — твоє правило: не нівечити листочка з дерева. Листочок і ти — ви обоє народилися з діяння. І, наслідуючи листочок, уподібнюючись йому, як він умивається росою, так і собі, вмиваючись працею, діяти і примножувати красу світобудови, не засліплюючись корисливістю. Яку користь шукає волошка, спалахнувши у житі? Цвіте — діє для краси свого насіння. Яку користь шукає соловейко? Співає для свого по-томства і веселить землю. Так і ти дій — для людських поколінь. І не покладай рук.

Планетник більш ніж будь-хто радів урожайним рокам. Він був щасливий: не треба накликати дощ і не треба розганяти хмари. Погода наступала мовби по замовленню, впору. Людям здавалося, досить сказати полям: «Половійте!» — і поля половіють; досить сказати вишням: «Наливайтесь!» — і вишні наливаються.

А він, до якого горнулися колоски в полі, до чиїх рук і очей самохіть тягнулося гілля яблунь і груш, вкриваючись цвітом, знав, що добра погода, що поліття не назавжди, не навечно. Тому його не покидала зухвала думка осідлати хмару. І Планетник, орючи, жнучи, а то й сидячи над озером чи блукаючи лісом, не раз чув, мовби з роси і води, голос Капуша: «Спробуй!..»

Таївся з цими думками. Інколи вони здавалися йому такими неймовірними, що жахався їх і бліднув, наче стіна, а волосся ставало сторчма, як на їжаку.

Та дивлячись, як легко літають ластівки, що кури й ті інколи знімаються на крило, знов повертався до свого. Він розмірковував, що в Капушевому «Спробуй!..» вчувається не лише застереження, погроза, а й спонукання. І, проводжаючи хмаринку, яка пропливала над селом, над лісом, мандрував разом з нею — вона сама вабила, наче запрошувала: «Осідлай!..»

Для початку спробував підкинути капелюха і спостерігав, як той кружляє, а потім опускається на землю. Він узяв хустину, прив'язав до її чотирьох кінців нитки й підвісив камінчика. Під-

кинув, хустинка надулася й, зависши в повітрі, легенько осідала. Побачив, як літають мильні бульки. Так спало на думку пошити великого круглого полотняного мішка.

Він умів ткати полотно, бо в що б вони з матір'ю одягалися. Верстат стояв цілу зиму в хаті. І ось, сказавши, що йде в місто, в Острог, продавати полотно, Планетник узяв його тридцять ліктів, вибіленого, льняного, і прийшов у ліс. Знайшов печеру у скелі, пошив, що хотів, а злетіти спробував зі шпиля гори, з того каменя, на якому вони не раз стояли з Капушем. Робив це серед ночі. Наповнив вітром мішок і зав'язав його. Мішок кидало, поривало, ледве його втримував, але не зміг піднятися й на вершок над землею. Вітер з мішка звіявся, та й усе.

— Почекай, я просмолю тебе, а тоді наповню...— не здавався Планетник.

Купив в Острозі смоли, приніс у печеру.

Не так воно швидко робиться, як мовиться. Але на те він і Планетник. Ніхто й не бачив, і не здогадувався, як просмолював мішка, готуючись до польоту.

Щасливо зеленіло й щасливо опадало листя — минув не один рік. Кілька разів йому доводилося спиняти хмари, викликати дощ. І навпаки — тучі розганяти, не кажучи про те, що виправляв людям вивихи, складав кості, обкладаючи їх лубом¹⁸, коли хтось давав руку або ногу, й допомагав худобі.

Ось настала безсніжна, з лютими морозами зима. Дороги вкрилися грудю, поля заокострубатіли. Озимина вимерзла. Якою ж буде весна?

Село захвилювалося й не дало Планетникові проходу: зима без снігу — рік без хліба. Він нічого не міг порадити, бо такої голої безсердечної зими ще не пам'ятав, а тому вирішив, що з весни неодмінно спробує піднятися в небо на просмоленому мішку. Жорстока непогода посилювала його бажання, і воно стало пристрастю. Сплів міцні посторонки¹⁹, а з лози корзину. Прив'яже посторонками корзину, як прив'язував до хустини камінчика. А чим наповнити просмоленого мішка — вітром чи димом? Вітер невидимий повсюдний, тому його нелегко зловити й приручити. Ліпше димок. Спалить гречанку — дим з неї густий, чорний. Напустить у мішок, зав'яже, а тоді в корзину — і вітер понесе...

Планетник уже бачив, як, зринувши в небо, осідлавши хмару, підіймається, стає і стоїть над громом і як хмара, покірною його волі, повертає туди, куди її спрямує.

Він потайки позносив у печеру посторонки, корзину й гречанку. Дуже остерігався, бо замислив нечуване серед людей, які лише в казках літали на килимі-самольоті, а він наважився здійснити казку. Ні разу не подумав, що може впасти й розбитися. Нітрохи не жалів себе, ні свого життя, а думав, як, опинившись коло сонця, коло місяця і зірок, буде керувати погодою. Не зламає зими й літа, весни й осені — він тільки допоможе родити землі. Думки й почуття з'єдналися в порив зробити, змогти.

Тим часом настав березень. Сухе коструbate груддя розмерзлося. Подули бурі. Не задзюркотіли струмки й затоки. Чорні вітри підіймали розмерзлу землю і, вириваючи коріннячко озимини, крутили й розносили, розкидаючи по світу.

Сонце зовсім пропало, зникло: серед білого дня було темно. Ревіли корови, іржали коні, мекали вівці. Люди поопускали голови — страшний суд настав...

Найбільше свято — воскресіння трави — було сумне, як похорони, бо трава і не зійшла.

Хоч би жменька, хоч би крапелька дощу! Берези викинули се-режки, і вони поскручувались. Ліщина й не бралася бростю. Ліс і сади — немов скелети. Нема роси — гуде чорна буря.

Треба починати сівбу. Планетник вибрався в поле. Розім'яв грудку, понюхав, а вона не пахне ніякими соками. Занури в руку, набрав землі — холодна, наче камінь, і як мертва. Вернувся з поля, думаючи: «Озимину пересівай, ярину сій — час, пора, а земля не хоче...» — і постановив: дочекається, пересіє, обсіється й тоді підніметься в небо, щоб осідлати хмару. Село теж чекало, потерпаючи.

Вітри втихомирилися, земля степліла, і він почав роботу. Всі обсіялися. Поля і городи волали дощу. Дощу! — волали трави й дерева. Люди з ранку й до ночі товпилися на Планетниковому подвір'ї:

— Наклич дощу! — благали його й матір.

Він вибрався на гору над озером. Люди стояли внизу, на греблі, а він стояв на шпилі, на камені і весь у білому, у білій сорочці, в білих штанях, височів, звівши своє гартоване лице до неба. Зняв руки й почав боротися за дощ. Пасма білого волосся тріпотіли на його голові.

Дощ накрапав. Спочатку дрібний, теплий. На очах зазеленіли береза й ліщина — ліс і сади відроджувалися. А дощ не вщухав, цебенів, як із прорваної гатки. Заблискало, заgrimіло — це недоб-

рий знак, бо гілля голе. Лило тиждень. Озеро вийшло з берегів, зламавши греблю. Річка теж вийшла з берегів, затопивши городи. Перестало лити — відразу почалася спека. Сонце палюче, мовби вихопилося з горна. Надворі наче в кузні — шкварчать кущі й бур'яни. На городах, у полі ніщо не виткнулося, не проросло: то його залило і притовкло, а потім вхопило у цілець — земля рівна, як збитий тік, і гаряча, як піч. Колеться, репається і зяє, вишкірюючись, наче мрець.

«Пора летіти,— подумав Планетник,— дочекаюся вечора, піду в печеру...» — і готував кресало та губку.

Та люди його випередили. Вони заремствували. Спочатку тихо. Потім голосніше. Хто винен, що зима була без снігу? Чому довго не падав дощ і полилася злива? Хто винен, що залягла спека?

Їх ніхто не скликав — зібрав відчай, і вони громадою прийшли до Планетника. Старі баби розмахували коцюбами, чоловіки були із сокирами, вилами, ціпами й косами, молодіці із заступами й пращами, діти з каміняччям.

— Це ти! Ти в усьому винен — ти знаєшся з нечистою силою! — загукали, як в одне горло.

Він вийшов на поріг. Босий, у вишиванці, штани на очкурі — звичайний, як і вони. Хотів щось сказати, але на нього посипалися камінці, погрозово наставилися кочерги, вила, ціпи, сокири.

— Хмарник! Бурівник! Смерть йому! Смерть!..

Над'їхав пан у малиновому кунтуші²⁰, а з ним і піп у чорній рясі. Вони не втихомирили село. Пан сказав:

— Скараємо, але без самосуду.

А піп проголосив:

— Спалити.

...Вечоріло. Його закували — не боронивсь. Повели в холодну. Село повалило з подвір'я, пильнуючи, щоб часом не обернувся у вовка чи у птаха й не втік. Зовсім стемніло. А в те, що він може обернутися вовком чи птахом, мабуть, не дуже вірили: прив'язали до спини дві свічки — не втече, нехай світить... А його вже стара мати побігла слідом, але спіткнулася у воротах, упала, ридуючи і б'ючись головою об землю.

Не було кому пожаліти ні Планетника, ні старої матері: народила виродка! Злі, сердиті, страшні люди... Очі банькати, груди ходуном, руки трясуться і на лобах написано: ненависть і нетерпець.

Горять дві свічки, які несе на своїх плечах,— він освітлює дорогу, а перед ним темрява.

Пан і піп перемовляються в колясці: навезти, нарубати дров, припнути до стовпа! Ніч пересидить у холодній, а вранці почнуть...

Планетникова мати, припадаючи до землі, підвела голову, а перед її очима розцвів нарцис. Білий, аж холодний — з материнських сліз. І вона почула голос.

— Бери мене, сторожа поснула, перед тобою відчиняться двері холодної, йди і випусти сина.

Планетник сидів у холодній і думав: «Я ніс засвічені свічки, а вранці сам згорю,— ну й дарма, тільки жаль, що не встиг злетіти у небо, не встиг...»

Мати зірвала нарциса, пішла й розкувала сина. Він узяв з її рук білу квітку й сказав:

— Я піду, мамо...

— Куди, сину? — запитала вона.

— Хіба ви не знаєте? Я казав вам ще малим. Піду і стану над громом.

Мати його поблагословила.

Серед ночі на горі над селом спалахнуло велике вогнище. Люди попрочидалися, побігли з лементом на греблю, й попадали від великого страху. З вогнища, яке сипало іскрами, в небо підіймалася куля. І в той час задзвонили дзвони. В далекому острозькому соборі, на сільській дзвіниці... Маленькі, більші, головні — усі дзвони.

З настанням дня шукали Планетника, але не знайшли. Чи він розтанув у небі, чи заповся в землю?

Як почув, так і передав я цю легенду — слово в слово з уст Олени Булиги, в якій квартирував у Вербівцях.

Завжди, коли мені тоскно, я згадую Планетника, вдивляюся в небо і чую: дзвонять дзвони.

1 *Мищіна* — маленька миска.

2 *Камізілька* — жилетка.

3 *Шкарбуні* — старе, стоптане, порване взуття.

4 *Безсрібрениця* — не жадібна до грошей, некорислива людина.

5 *Кобашка* — горщик.

6 *Посаг* — майно, гроші, що їх дають батьки нареченій, коли вона виходить заміж.

7 *Личакі* — плетене селянське взуття, яке носили з онучами, прив'язуючи до ноги мотузками.

- 8 *Брость* — бруньки.
 9 *Горілиць* — обличчям догори.
 10 *Каптур* — частина верхнього одягу для захисту голови в негоду.
 11 *Зворохобитися* — розхвилюватися.
 12 *Взяти до тямку* — додуматися.
 13 *Ніпати* — ходити туди й сюди, вишукуючи що-небудь.
 14 *Зелó* — зелень.
 15 *Кавуля* — палиця.
 16 *Патеріця* — довга палиця, яку використовують під час ходьби.
 17 *Меженіти* — зниження рівня води в річці.
 18 *Луб* — внутрішня частина кори дерева.
 19 *Посторонок* — мотузок.
 20 *Кунтуш* — верхній одяг заможного українського і польського населення XVI–XVIII ст.

Початковий рівень

1. Визначте жанр твору Б. Харчука «Планетник».
2. Про які часи йдеться у вступній частині твору? А в які часи жив Планетник?
3. Хто такий Планетник? Доберіть до цього слова синоніми.
4. Розкажіть, чого найбільше хотілося малому хлопцеві, героєві повісті «Планетник».
5. Як зростав хлопець, які дива бачив?

Середній рівень

6. Що реальне, а що фантастичне у творі Б. Харчука «Планетник»?
7. Які особливості побудови твору?
8. Поясніть значення фрази «Він, мов листя на дереві, — кожен листочок інакший».
9. Розкажіть, чого навчав Планетника дід Капуш. Як Капуш пояснював Планетнику, від чого залежить життя на Землі?

Достатній рівень

10. Поясніть поведінку й слова ворожки: «Краса безборонна, беззахисна у світі, а тобі її утверджувати... Іди...».
11. Схарактеризуйте Планетника. Поясніть, чому люди час-то його ображали, не розуміли, а він все одно їх любив.
12. Поясніть слова діда Капуша: «Перед нами зелена книга...»
13. У чому, на думку Капуша, найвища радість людини? Чи ви згодні з нею?

14. Назвіть образи-символи в повісті, поясніть їхнє значення.

Високий рівень

15. Знайдіть в повісті висловлювання, які можна вважати афоризмами, прокоментуйте їх.
16. Чому Капуш не відкрив Планетникові всі секрети природи, людського буття до кінця?
17. Чому люди спочатку поважали Планетника, вірили йому, зверталися по допомогу, а потім кидали в нього каміння і ледь не спалили?

ВАЛЕНТИН ЧЕМЕРИС

(1936)

Валентин Лукич Чемерис народився 1936 року в селі Заїченці на Полтавщині. Сорок років (з 1953-го) жив і працював у Дніпропетровську, де й розпочався його творчий шлях. 1971 року закінчив Вищі літературні курси при Літературному інституті ім. О. М. Горького. Працював у радгоспі, на ряді підприємств Придніпров'я, в редакціях обласних газет, видавництві «Промінь». У 1989–1993 роках був головою Дніпропетровської організації Спілки письменників України. Працював в адміністрації Президента України.

Видається з 1962 року, в тому числі й іноземними мовами. Автор 28 книг, серед яких історичні романи: із життя давнього Риму «Скандал в імператорському сімействі» та Скіфії — «Ольвія». Роман «Смерть Атея» (1990 р.) отримав літературну премію імені Д. І. Яворницького. Відомий також фантастичними творами «Білий король детективу», «Приречені на щастя» та ін.

В. Чемерис — автор цілої низки гумористичних творів (збірки «Хто на току, а хто на боку», «Урок виховання», «Коли спокушає диявол», «Сватання по телефону», «Гуморески», «Вуса № 3», «Операція «Земфіра»; роман «Родина Гордія Залізняка»; лірико-гумористична повість «В понеділок після вибуху»). За збірку «Еліксир для чоловіків» у 1990 році йому присуджено республіканську премію в галузі сатири та гумору імені Остапа Вишні.

У 1993 році вийшов роман В. Чемериса «Фортеця на Борисфені», в якому розповідається про боротьбу за незалежність України. Цій же темі, тільки з використанням іншого матеріалу, присвячено роман-есе «Президент». У 1995 році вийшов історичний роман «Епірська відьма, або Олімпіада — цариця Македонська», а в 1996 році — повість «Я любила Шевченка».

В. Чемерис — людина з багатогранними інтересами, його цікавить все — від найдавнішої історії до актуальних проблем сьогодення.

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ КІНЬ

Як прекрасно жити над великою водою!
Можна любити море, океан, можна мріяти
про них, але не можна нічого в світі так
любити, як велику річку, велику свою воду,
що тече безупинно поміж рідних берегів.

Олександр Довженко

1

Колись у цих краях було ревуче царство Дзвонецького порога — четвертого із дев'яти кам'яних страховищ Дніпра. Він перетинав тоді Славету напроти однойменного урочища, прадавнього козацького займища, що споконвіку славилось рибою, птаством, бобром та хутряним звіром.

Довжина Звонця (таке його слов'янське найменування) з правого боку сягала 87, а з лівого — 102 сажнів¹, падіння води становило 0,72 сажня. Вода падала чотирма лавами — Плоскою, Чорною, Глухою та Кобилиною.

А трохи нижче Звонця йшла Товчинська забора (так тут називалися кам'яні гряди, що на відміну від порогів тяглися не через усю ріку, а лише з якогось одного її берега), за нею з лівого боку вливалася (та й зараз вливається) в Дніпро річка з поетичним йменням — Ворона. Тільки не думайте, будь ласка, що цю річку своїм йменням нагородили ворони, ні. В українській мові є слово «повороніти». Дуже симпатичне слівце, хоч зараз і рідко вживане. Ось приклад: «Піднявся великий вітер, і Дніпро зразу поворонів». Тобто потемнів. Тож вода в річці була вороного, темного забарвлення, звідси й назва — Ворона.

Так ось у гирлі Вороної (це нижче лівобережного села Діброва, приблизно за тридцять кілометрів від Дніпропетровська вниз по Дніпру) і знаходиться острів з дещо дивною, як для цих країв — чи не тюркською? — назвою: Махортет. Що означає оте ймення, місцеві жителі не знають.

Широкою, але не глибокою протокою (у певних місцях за малої води її можна перейти вбід) він ділиться на два острови — Малий і Великий. Дніпровські рибалки їх ще називають Верхнім і Нижнім.

Про Верхній острів, або Малий Махортет, і піде мова. З трьох боків його оточують води Вороної, а з четвертого у всій широчині,

красі і величі плине мимо Махортета повноводий і просторий Дніпро. А втім, у часи Дзвонецького порога Славута в цих краях був не широким, хоча й глибоким. Старе його річище тислося ближче до крутого правого берега. Там він, ревучи й клекочучи, з тисячолітнім дзвоном прокладав собі шлях чотирма лавами через непохитний Звонець, а все це роздолля, що його займає зараз вода, тоді було придніпровською долиною з вербовими та дубовими галями, з луками, сіножатями й численними озерами й озерцями.

Та звідтоді, як року тридцять другого було збудовано в Запоріжжі Дніпрогес, води озера імені Леніна, заливаючи на майже сімдесятикілометровому відрізьку всі пороги й кам'яні гряди, сховали в собі й Звонець з його Товчинською заборою і широко та привільно розлилися від одного берега до другого. Вони залили старий Дніпро і всю неозору долину.

Кам'яні перепопи назавжди пішли під воду.

І став у цих краях Славута таким привільним та широким, що дивлячись на нього — багатоводного й безмежного, — хочеться згадувати море... І хай то буде всього лише поетична метафора — Дніпро, як море, — але чесне слово, він і справді у цих краях, як... море.

Не знаю, як тече і голубіє Сена,
як Темза пиниться, закована в граніт,
проте на весь широкий, многолюдний світ
нема ріки милішої для мене
за тебе, Дніпре мій.

Стрічаючи зорю,
зійду на кручу я — ти, шумний, піді мною,
і легко так стає, і глибше я люблю
цю землю радісну, омивану тобою.

З вікон-ілюмінаторів швидкісних «Метеорів» та «Ракет», що раз по раз проносяться голубими просторами то вниз, то вгору, Махортет видається таким собі... маленьким острівцем (з боку Дніпра зарослим деревами та кущами), нічим особливо не примітним, невизразним шматком суходолу серед річкового безмежжя.

Північний його край (як і західний та частково східний) густо загромаджений чорним та сірим камінням, що стирчить при березі й ген у воді то гостряками скель, то пласкими й широкими спинами якихось міфічних бегемотів, що стадами бродять навколо берега. А скільки ще того слизького каміння під водою!

У тому кам'яному царстві — окуняче та головневе царства. Там ці стрімкі й сильні хижачки, ховаючись у п'ятьмі підводних

каньйонів, очікують на здобич. І там їх буцімто ловити легко: окунів на донки з живцями (річкових бичків серед підводного каміння невичерпно!), а головнів — вудочками в проводку на коника (а коників в густих травах рівнинної частини острова серед заростів безсмертника та чебрецю, та інших духмяних трав — цілі оркестри невгамовно сюрчать день у день!).

Принаймні, так говорили бувалі дніпровські рибалки.

А взагалі про Махортет — його кам'яні гряди, первісну, ніким не займану тишу, про дніпровське роздолля та про відчуття, що ти знаходишся не за якихось тридцять кілометрів від міста, а десь на краю світу білого, і, звичайно ж, про окунів та головнів (та ще й про лящів, що водяться у Дніпрі в тих краях) автор вперше почув від одного знайомого сімейства природолюбів, котре вже чи не десяте літо підряд проводило свої відпустки тільки в наметі на Махортеті, а про різні там чорноморські пляжі і слухати не хотіло...

То ж миле те сімейство — Петро Олександрович та Алла Павлівна — і запросило нас до себе в гості на Махортет. Запросило, коли збиралося проводити на острові чергову свою відпустку (у них моторний човен, і вони завжди своїм ходом дістаються з міста до колишнього царства колишнього Дзвонецького порога). Було домовлено і про день та годину, коли ми з сином припливемо рейсовим теплоходом до села Діброви, а вони звідти заберуть нас човном і перевезуть до себе на острів.

Домовились, але — справи, те, се... Закрутило в буденних клопотах, так і тиждень сплив і домовлений день, звісно, давно минув. А тоді таки зібралися. Знайомі нас тепер не чекатимуть на причалі в Діброві, і невідомо було, як ми дістанемось до них на острів, але втішали себе тим, що якимось воно на місці владнається... Може, попутна моторка підкине, може, ще якимось...

І хоч на двох мали всього лише чотири руки, та речей зібралоя й на всі вісім: теплі, ватяні ковдри, тонкі ковдри, куртки, теплий одяг (ночі на Дніпрі, як нас застерігали, холодні навіть спекітного літа), гумові чоботи, казанки, миски, чашки й ложки та виделки, пачок зо три солі (рибу солити), пачки цукру, крупи, вермішелі, концентрати, яйця, з десятків кілограмів картоплі, овочі, фрукти, сім хлібин (для самого лише хліба довелося виділити окрему й досить простору сумку), туристський керогаз «Шмель» і ще багато дечого — півмісяця зібралися жити на безлюдному острові, де, звичайно, магазинів немає. От і вийшло: два рюкзаки (у мене

— звичайний, у сина — великий «Єрмак»), що їх ледве-ледве собі на плечі підняли і від яких аж водило нас, торба з хлібом, зв'язка (чимала й важка) спінінгов та вудочок, каністра для питної води, намет, добрий тюк з ковдрами й теплим одягом. І ще дві сумки бозна з чим... Як ми все те витарабанили з квартири, як втиснулися в автобус, як дісталися в річковий порт, як влізли у переповнений теплохід — і досі не знаю.

За годину з чимось вже були в Діброві.

Вивантажились не без допомоги співчутливих пасажирів. «І треба ж було ото стільки нагребти! Чи ви на тім Махортеті вік збираєтесь вікувати?..» Теплохід через мить відчалив і пішов на низ (мимо Махортета), а ми з горою речей zostалися на червоній від іржі старій баржі, що слугувала тут за додаток до заякореного плавучого причалу.

Навколо — скільки не озиралися — ані душі. Шумів за причалом очерет, та десь за баржею, на мілководді, гелготіли гуси й качки, закінчуючи свій вечірній туалет з незмінними водними процедурами. Була дев'ята година вечора. Небо низько обіклали набряклі, непривітні хмари, від яких віяло зимою. Обрії звузились, закутавшись у сіру пелену. Дніпром валами йшли свинцевосірі хвилі. Ось-ось мав початися дощ.

Жодної моторки біля причалу чи бодай десь біля берега ми не побачили: бо хто з островитян проти ночі приїде в Діброву? Майнула зрадлива думка: а чи не повернутися додому? Та назад у місто теплоходів уже не було, і матрос-касир, зачинивши зелену будку на причалі, що слугувала за касу, пішов у село. Невдовзі за ним, гелгочучи і кахкаючи, посунули і гуси та качки.

Пробіг берегом геть змерзлий хлопчина в мокрій майці, із саморобним вудлицем у руках та трилітровою банкою, у якій на дні збилися в купочку з десятка темних бичків з мізинець завбільшки та плавала вгору животом пліточка такого ж розміру...

Чекати невідомо чого далі не було сенсу.

Час був проти нас: світлого дня лишалося щось трохи більше години. А на сірих хвилях Дніпра — жодної моторки.

Після короткої ради вирішили іти берегом аж до гирла Вороної, а вже там, напроти Махортета, щось та придумаємо.

Знову надіваємо рюкзаки, від яких нас водить, кожний бере у дві руки по три-чотири речі і — вперед!

А втім, дороги, як такої («смуга землі, по якій їздять і ходять»), не було. Щоправда, від причалу і до останніх хат села понад

берегом ще тяглася хоч якась стежинка, а далі й вона зникла, і ми, то пірнаючи з головою в розкішні бур'яни, то в хащі кущів, посунули навпростець, тримаючись берега. Досить швидко почали мліти руки від сумок та тюків, рюкзаки гнуть нас до землі, зв'язка вудок та спінінгів зачіпається за кожну гілочку чи бадилину... А тут ще й урвище — де воно взялося? Ризикуючи зірватися, спускаємося вниз і відразу ж (теж ризикуючи зірватися) піднімаємось крутим схилом на гору. Схил крутий, як стіна, і без допомоги рук не обійтися, а руки зайняті, рюкзаки тягнуть вниз, і ти кожної миті подумки ойкаєш, бо здається вже стрімголов летиш униз... Видершись на кручу і віддихавшись, посунули тирлом, а тоді оранкою, а тоді знову кущами й бур'янами... До гирла Вороної, здавалось (як були на причалі), рукою подати, а насправді виявилось — кілометрів з чотири. Та все ярами, та все кручами. Чим довше йдемо, тим довшою здається дорога... Продерлися через акацієвий гай, ще раз спустилися в яр, ще раз вибралися з яру і не повірили власним очам (які, до речі, добряче заливав піт): берег круто повертає ліворуч, і перед нами було гирло Вороної.

Не спинились, а попадали на крутім березі.

Віддихавшись, повиплутувалися з лямок рюкзаків і звелись на тремтливі ноги. Праворуч нас шумить Дніпро, а попереду, внизу під кручею, зелене смуга очерету, а вже за ним, відрізаний від нас водами Вороної, — Махортет. Над ним висять темні хмари, каміння його теж потемніло, у верховітті дерев гуде вітер, ось-ось почнеться дощ. Непривітно, незатишно на острові, валами йдуть мимо нього дніпровські хвилі.

Вирішили так: я лишаюсь з речами на березі, а син на надувнім матраці перепливе Ворону (це з кілометр чи десь біля того), дістанеться до острова, а вже тоді Петро Олександрович на моторці приїде за мною та речами. Якщо він, звичайно, на острові, а не повернувся додому.

Доки син переплив Ворону, доки, тягнучи за собою матрац, брів серед каміння (залишки Товчинської забори), я випалив кілька сигарет — а раптом на острові нікого немає? Хто захоче гібти в наметі у таку негоду? Та ось із-за кам'яної гряди острова вигулькнула моторка і круто повернула в мій бік...

— Ну??? Як??? Що??? Ловиться??? — засипаю Петра Олександровича зливою запитань, як тільки-но він причалив до берега. — Окунь бере в камінні? А головень бере? А карась бере? А лящ бере?.. А-а... а риба взагалі ловиться?

У невеликій, підковоподібній бухточці росте стара дика груша, а біля неї виглядає з кущів акації величезна спина сірого валуна, широка, плоска, наче там залягла доісторична тварина — бронтозавр чи ще хтось... Біля того валуна на трав'янім моріжку й поставили ми намет (намет наших знайомих по той бік валуна, під грушею). Відразу ж за наметом починався густий, зарослий кущами та кропивою маслиновий гай. За ним — праворуч — трав'яниста частина острова, а ліворуч — оточене валунами болото (колись там було озерце, і туди заходили карасі, але тепер воно геть заросло рогозом — не пролізеш).

У першу ніч не спалося.

Від збудження й нетерпіння (швидше б уже ранок, швидше б за вудочки та спінінги та половити окунів та головнів або ж карася-ми та лящами душу відвести) сон геть утікав. Та й мулька дуже. Намет ставили нашвидкуруч (вже сутеніло), під низ простелили лише ватяну ковдру, але на твердому ґрунті й вона не рятувала.

Перед входом у намет уся в кам'яних виступах бухточка, а за нею на просторі шумить Дніпро. Розгулявся! Гуде вітер, хвилі з шумом набігають на берег, б'ються в камінні, тяжко зітхаючи, відкочуються назад. Щоб знову ринутись на берег.

Виходжу курити, ніч вітряна і чорна. В маслиновім гаї — п'ятьма аж смоляна. Не докуривши, повертаюсь у намет. Холодно, вогко. Доводиться надівати светри. Скручуєшся калачиком, натягуючи на себе все, що можна, і, трохи зігрівшись, поринаєш у короткий, тривожний сон...

Усю ніч прокидаєшся від пронизливого крику.

Крик той різкий, уривчастий, печальний та самотній, і від того, що він загадковий, стає трохи моторошно. Наче птах скаржить на свою рознещасну долю.

Чути невгамовний шум ріки, пориви вітру то затихають, то знову нарастають. За наметом шумлять-скриплять дерева — глухо, тривожно. В наметі, хоч в око стрель, така темінь. І той крик — печально-моторошний — не дає тобі заснути. Птах крикне і затихне, крикне і затихне... Іноді так сумно кричить, що аж душу вимотує, наче хтось у п'ятьмі терпить біду і марно прохає допомоги. І ти відчуваєш себе самотнім на безлюдному острові десь на краю світу. І що за птах кричить? Чайка? Їх тут чимало ночує на камінні, але чому кричить лише одна з них?

Вітер лопотить наметом, глухо шумлять дерева, б'ється Дніпро в прибережному камінні, а в гущаві скрипучих дерев кричить і кричить птах. І тобі починає ввижатися різне... гм-гм... про душі загиблих тощо, чує тобою в далекому-предалекому дитинстві. І сниться тобі, що ти виходиш з намету, крадешся. Моторошно, страшно, аж дріж тіпає, а тебе якась сила манить-веде у смоляний від чорноти гай... І раптом бачиш, як засвітіло навколо дерева, підходиш ближче й завмираєш з ляку: на дереві у білому сидить дівчина, розпустила довге волосся і жалібно кричить чайним голосом...

Ти хочеш крикнути — і не можеш, хочеш утекти — і не можеш, бо ноги наче приросли до землі... І раптом хтось тебе за плече — хап!

— А-а... — кричиш ти і з ляку прокидаєшся.

У намет, посміхаючись, заглядає сусід.

— Вже ранок, пора вставати, бо так і риболовлю можна проспати.

Ху-ух, як добре, що то був усього лише сон.

3

У західну бухту Махортета навіть за повної води увійти на моторі ризиковано — повна гарантія, що буде погнуто гребний вал. Як, між іншим, і плавати (на моторі) близько побіля острова, де каміння стільки, що й за літо його не перелічиш! Тому доводиться мотор глушити і піднімати його в човен ще на підході до острова, а в бухту заходити на веслах. І все одно днище човна раз по раз скрегоче об підводні перепони. Коли ж рівень води падає (а це буває регулярно щовихідних), то всюди, куди не кинь оком, виступає з води мокре, слизьке каміння — мале, велике, гостре, плоске. Все то залишки кам'яної гряди, Товчинської забори. А тільки на початку тижня рівень води в Дніпрі починає підніматися, всі ті «стада» знову йдуть під воду. До наступної суботи. І там, де ти вчора міг пройти, не замочивши ніг або й перестрибуючи з каменя на камінь, сьогодні можеш шугнути по шию чи й з головою. У тім камінні — царство махортетських головнів та окунів.

А головні тут добре ловляться у високу воду.

Вони тоді виходять на полювання і жадібно хапають будь-яку живність, що падає у воду. Найкраще їх ловити на коників. Отож, щоб спіймати головня, треба спершу наловити коників. На наше,

рибальське щастя, ловити їх просто, особливо вранці, коли вони ще не обсохли від роси й не відігрілися від нічної прохолоди. Ловлять їх у пляшку, пляшку пучечком трави затикають і чіпляють її на шнурку собі на шию, щоб не заважала і була на похваті. Вудочка теж потрібна не проста, а головнева. А втім, для цього можна переобладнати будь-яку вудочку: зняти грузило, а поплавець краще замінити на дерев'яний. Простіше поставити суху паличку товщиною в палець. Щоправда, без грузилка вудити не зовсім зручно, особливо при закиданні, але після деякого тренування все швидко налагодиться. І ще потрібно екіпіруватися відповідним чином, оскільки ловити головня доведеться не з берега і не з човна, а бродом. Ловець (почепивши на шию пляшку з кониками) взуває гумові, рибальські чоботи (каміння!), до пояса чіпляє металевий садок, вудку в руки і — в похід на лови. Тобто починає бродити понад островом від одного каменя до іншого. А втім, як точніше, то не бродить, а пересувається у воді — повільно, м'яко, обережно, якомога тихіше, не роблячи зайвих рухів. Каміння під водою гостре й слизьке, а спіткнутися чи шугнути у вирву з головою — не так уже й важко. Це перше. І друге: щоб не сполохати рибу. Головень обережний, плаває у півводи, уважно слідкує за берегом.

Отож, нечутно пересуваючись понад берегом, безшумно закидаєте коника то до одного каменя, то до іншого, то в те озеречко, то в інше... Дерев'яний поплавець (паличка) плаває на поверхні, і наживка ваша теж плаває зверху. Головні поки що не спішать хапати вашого коника, але — терпіння, витримка і ще раз терпіння та витримка... Ось коник падає на воду і раптом... раптом зникає. А з ним зникає під водою і паличка, що виконує у вас роль поплавця... Ривок, і вам здається, що хтось потягнув до себе вудочку. Отямившись, ви різко і сильно підсікаєте — губи в головня міцні витримують.

Відчувши, що він попався, головень залягає на дні (якщо встигне шмигнути в кам'яну щілину чи під навислий камінь, то витягти його звідти майже безнадійно). Залягає міцно, і відірвати його від дна, не обірвавши волосінь, не так і просто, як здається. Вудлице гнеться в дугу, вже й волосінь, натягнувшись, як струна, бринить а головень — ні з місця. Наче за дно вхопився.

Та як він не чинить опір, ви все ж повільно починаєте його відривати від дна... Відірвали. Переводите подих, але крізь стиснені зуби. Тепер здобич треба виважувати обережно, але в той же час твердо й рішуче, не даючи послабини. Спершу риба йде хоч і туго

але, на щастя, спокійно. Та з півводи раптом починає робити пируети, вистрибує, каменем б'ється об воду, зникає, знову стрімко вистрибує... А ви... А втім, хіба знайдуться зараз такі слова, якими можна було б передати ваш стан?

Зірветься... Вудочка гнеться... Ой, зірветься... ой, зірве... Дихати нічим... Руки тремтять... Зірветься... Ой, зірветься...

Та ось він ніби пішов, пішо-ов...

Вистрибує з води. Ви вже бачите його товсту, широколобу голову з тупим носом, бачите все його майже циліндричне тулубище. Спи́на у нього темно-зелена, майже чорна, боки срібні, із жовтуватим відтінком і увесь він — тугий, спружинений, налитий силою і завзяттям... Ось ви вже вивели його на поверхню води, ось уже підводите до себе... Вудка вже сторч у небо, ви, тримаючи в правій руці вудку, нахилиєтесь, подаєтесь вперед й одночасно простягаєте ліву руку. (Щоб не мати зайвого вантажу, бо вам доводиться бродити, ви підсаки, звісно, не берете.)

Головень уже біля ваших ніг.

Простягаєте руку — хап! Мимо.

А вудка в правій руці тремтить-бринить, а головень б'ється у вас біля ніг (та який головень! Кілограм, як не більше!).

Хап рукою — мимо!

Ой, зірветься... Ой, б'ється, як скажений, ой...

І тоді, щоб дістати певніше, ви робите крок уперед, робите надто поспішно й необережно, нога ваша спірсає із слизького каменя, і ви, здійнявши бризки, зникаєте під водою...

Але ж як і витягнете головня — яка то буряна радість! Цілий рік потім буде що розказувати!

4

Швидко вечоріє і ще швидше... холодніє.

Тільки сяє сонце, як від денної спеки (а спека така, що в наметі стає, як у добре натопленій печі!) не лишається й сліду. З гущавин виповзають перші туманці, а з ними з'являється вогкість. Повечерявши вже в темряві, сидимо біля каменя, у виямку якого потріскує багаття, гомонимо.

Навколо нас густа, нерушна пітьма.

Коли це на Дніпрі щось з'явилося тисячооке, яскраве, фантастично-казкове. В далині, в пітьмі ночі, пропливає яскраво освітлений туристський чотирипалубний пароплав. Грає музика.

Ми вже звикли на Дніпрі до швидкісних «Метеорів» та «Ракет», що проносяться мимо острова — оком за ними не встигнеш прослідкувати. А цей суне повільно, велично, наче впливає з іншого світу.

Пропливла освітлена громадина, і знову на острові чорна пільма, скриплять дерева, та глухо шумить Дніпро. Підкладаємо в багаття сухого паліччя, і ледве воно спалахує, як смоляна пільма обступає нас з усіх боків. Діти солодко-лячно озираються, їм всюди вчувається таємничий шурхіт, шеліт, у темряві кущів ввижаються якісь обриси, постаті... В такі тихі вечори на безлюдному острові, що потопає в пільмі, тягне до розмов про загадкові й таємничі випадки і взагалі — про різне страхів'я. Чим страшніше, чи хоча б моторошніше — тим краще. Як, наприклад, розповідь про запорожця, котрий бозна-коли жив у цих краях, рибалив на Дніпрі і витворяв усілякі дива. Одним він був у пригоді, а на інших наводив великий жах. Він замовляв ворожі рушниці та кулі, щоб не стріляли в запорожців, обертав людей на вовкулаків, песиголовців, чортів. Його буцімто слухалася вся нечисть...

Гомонимо й про Дніпро та про віковічну, здебільшого, криваву історію, що прошуміла його берегами... Тихо потріскуючи, жевріє багаття, спалахне паличка, заграють на лицах полиски вогню, трісне в пільмі щось — ледве втримаєшся, щоб не здригнутися.

Вірші так і просяться. Особливо ті, що написані про ці краї, про січі криваві, що тут клекотіли віками.

...Поїдьмо древнім берегом Дніпра
До буйного Кодацького порога.

Тут знайдеш все:

химерний серп древлян,
Могил сарматських непорушні плити,
Шляхетський меч, турецький ятаган,
Останки мамонта, стоянки неоліту.

Тут чувся лемент кіммерійських військ,
Тут скіфів прокотилася армада,
Меткі купці рабинь, бурштин і віск
Від Ільменя везли до Цареграда.

Тут Ольжин і Олегів слід проліг,
Промчалася орди скажена лава,
Під грім порогів хитрий печеніг
Тут вбив в засаді князя Святослава.

Тут ті місця, де кожний шмат землі
Дзвенить луною ратного величчя,
Літопис їм вели в кривавій млі
Мечі і стріли, вила і паліччя...

Поет нічого не перебільшив, усе тут так і було, і кожний шмат землі на берегах великої ріки, починаючи від прадавніх слов'ян і до наших днів, дихає історією. Недарма ж у цих краях ще й досі жива легенда про закам'янілий кістяк воїна, викопаний на початку століття десь із прибережного піску. У тому кістяку буцімто стирчало вісімнадцять мідних стріл... І вчувається, як хропуть у п'яті бойові коні — кіммерійські? Сарматські? Скіфські? Печенізькі? Слов'янські?.. Он вони, ті таємничі коні, мчать крутими берегами... І дзвенять у вітровії мечі, Дніпром пропливають козацькі чайки, десь б'ють гармати, дзвенять селянські коси...

Прадіди наші край свій рідний захищають...

5

Час уже й лягати, бо завтра ні світ ні зоря вставати. Думаємо податися на ляща, он, під грушею, жевріє червоний вогник — то на керогазі умліває рибальська каша. Для принади. Та каша, яка буцімто так здорово лящів принаджує. Що ж, завтра перевіримо, так це чи ні.

Вставати з нагрітого каменя, що зберігає ще сонячне тепло, йти від затишно жевріючого багаття у вогку п'ятму не хочеться.

Тож сидимо, кожен про своє думаючи.

Коли це десь у темному маслиновому гаї почав жалібно і печально кричати самотній птах, і від того пронизливого крику — ніби пташиного і в той час людського — стає чомусь моторошно. І тоді хтось із нас (а ми ще тісніше повсідалися навколо багаття і в темряву ночі намагаємось не дивитися) розповідає легенду, яка, як і всі легенди,— і красива, і поетична.

Колись давним-давно, ще на початку нашого сторіччя, жила в цих краях вродлива дівчина Мар'яна. Жила вона на лівому березі. А на протилежному, в Лоцманській Кам'янці — прадавньому селі дніпровських лоцманів, жив її коханий — молодий лоцман.

Зустрічалися вони вечорами посеред Дніпра.

Мар'яна зі свого берега припливала на човні, а коханий її — із свого. Їхні човники — борт до борту — стояли на тихій воді, і не

було за них щасливіших людей у світі. А коли на Дніпрі здіймалися хвилі і йшли горою, вони розпалювали вогнища — Мар'яна на своєму березі, а коханий її — на своєму, — і від тих вогнів на душі в закоханих ставало тепліше. Далекий вогник з правого берега говорив: це я, твій Петро, я кохаю тебе. А з лівого теж промовляв вогник: це я, Мар'яна твоя, я кохаю тебе...

Але зустрічатися їм випадало рідко.

У ті часи лоцмани першої статті проводили судна, другої — плоти, а третьої — «при излишестве их поступают добавочными рабочими на судна и плоты по вольному найму». Мар'янин коханий був лоцманом третьої статті (йому тоді тільки-но виповнилось двадцять літ).

«Як тільки стану лоцманом першої статті, так і пришлю до тебе сватів», — казав він Мар'яні.

А якось він вперше повів самостійно пліт на Низ.

Повів і не повернувся.

Минуло з місяць, коли Мар'яна нарешті дізналася, що сталося. Через п'ять порогів провів її Петро пліт — Кодацький, Сурський, Ревучий Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (він же Ревучий). Залишалось ще пройти Вовницький, Будило (він же Кипучий), Лишний та Вільний. Але десь там за Ненаситцем підстеріг його Гудзик — хитрий і підступний камінь у воді. З великої води Гудзика не було видно, а спаде вода в Дніпрі, то він і з'являється на світі білому — великий, справді на гудзик схожий. Лоцмани до нього препильно придивлялися, щоб він часом не пристебнув до себе барку або й плота. Ось той Гудзик і пристебнув до себе Петрів пліт...

І потемніло сонце, як дізналась Мар'яна, що трапилось з коханим. Сіла вона в човен, впливла на середину Дніпра, і руки в неї опустились, і весла з рук випали.

Течія підхопила човен і понесла його вниз, усе швидше й швидше, до першого порога, а першим там був поріг Кодацький...

І тоді Мар'яна звелась і стала в човні на увесь зріст і стояла так заціпеніло і дивилась на страшний навіть при світлі місяця клекіт води біля порога... Кипучий той вир підхопив човен, кинув його в клекочучу прірву порога, і Мар'яна зникла у тім шаленім клекоті води...

Але не загинула.

В останню мить вона буцімто перетворилась на чайку. І літає звідтоді над Дніпром, жалібно тужить-кигиче, шукаючи коханого

свого, а коханого немає, і до білого ранку квилить чайка Мар'яна на Махортеті... А вдень вона, чайка як чайка...

6

З намету, в якому всю ніч було вогко і холодно, вибираємось о четвертій ранку. Власне, не так вибираємось, як прожогом вискакуємо з наміром пошвидше зігрітись.

Над Махортетом, над сонним, наче вилитим з важкого бляклого олова Дніпром, висить половинка світло-апельсинового місяця — тепла від нього, звісно, ніякого.

По всій широчіні ріки там і тут бродять туманці.

У гущавині дерев та кущів ще гніздиться густа п'ятьма: ніч тільки-но починає ладнатися в дорогу. Ледь-ледь світає. Крутий берег потойбіч потопає в сірій млі. Нижче нас, де перед селом Дзвонецьким виступає гострий мис, блимає червоне око маяка.

Росяно. Свіжо. Пребадьоро.

Намети мокрі, трави мокрі, з дерев капає роса. Вогко. Бррр!! Аж не віриться, що вдень ми не знатимемо, де подітись від виснажливої спеки.

Кілька хвилин енергійно підстрибуємо, розмахуючи руками. Та й зігрітись не завадить — стриб, стриб, мах, мах... Ось уже кров жвавіше побігла по затерптому за ніч тілу. Оживаємо. Квапно давимось холодним сніданком. Збираємось швидко — сплінінги, підсака, закрига, торба з харчем (сало та хліб), запасні снасті, і ми в човні, на ходу одягаємо теплі куртки.

Вийшли з бухти на веслах і вже на Дніпрі завели мотор — лунко заторохтів він у ранковій тиші.

У сірій млі пливемо Дніпром. Половинка апельсинового місяця пливе за нами назирці. Махортет позад нас зменшується, закутуючись у кирею туману. Звідси він скидається на лева, що приліг на березі Дніпра — видно гривасту голову (густі куші), простягнені передні лапи (голий берег), далі тулубище (маслиновий гай) і довгий хвіст з китицею (купка дерев на піщаній косі). Ще мить — і він зникає, пірнаючи в туман.

Праворуч, неподалік фарватеру, майнула і зникла спина якоїсь фантастичної тварини — то все, що лишилося від колишнього Звонця, четвертого дніпровського порога. (Коли вода прибуває, то заливає і той гостряк, але так заливає, що власники моточовнів, котрі не знають добре лоцію, б'ють там свої мотори.)

Перетинаємо фарватер і, поминувши Майорівку, мчимо вздовж правого берега. Проскочивши між скелястим та крутим берегом з одного боку та високою й громіздкою Богатирською скелею з другого, виходимо на акваторію напроти Волоського кар'єру.

Човнів ще не видно, ми перші. Заякорюємось. І не де-небудь, а в тому місці, де, як запевняв знайомий рибалка, «здоровенна плітка бере і зачросто клюють лящі, не кажучи вже про підлящиків. А як повезе, то й коропчук візьме».

Глибина.— біля семи метрів.

Спінінги приготовлені, поставлені на борти, гачки з черв'яками (білим опаришем і земляним) вже на дні. Опущена й закрига.

Завмираємо, не зводячи очей з кивків на кінцях спінінгових вудлищ — ну, починайте вже кивати!

Кивки непорушні, тільки сонно, наче лащачись, плещеться об дюралевий борт лінива хвиля.

Йдучи на Низ, повільно пропливає трудяга баржа, везучи кудись пісок, хитнувся раз-другий на її хвилі човен, кивки ритмічно закивали і знову заспокоюються. Тиша. Правий і лівий береги в сірій передранковій млі, всюди пустка, тільки на кар'єрі блимають вогні. Місяць вгорі і місяць внизу, біля самісінького борту човна. Вода зблизька чорна, наче аж глянцева, а далі світліша.

Ось-ось по-справжньому почне світліти.

Кивки на трьох спінінгах ані хитнуться.

Десь далеко в ранковій тиші чути торохтіння, певно, з Дніпропетровська йдуть перші моторки. Світліє над лівобережжям, де має зійти сонце, рожева смужка неба густішає на очах, наливається соком, вода в Дніпрі рожевіє.

Світає все дужче й дужче, чіткіше виступають обриси берегів, на сході все ширшає і ширшає рожева смуга, ось вона вже на півнеба, і вода вилискує золотом. Високі береги ріки застигли, як вартові. Починають одна за одною прибувати моторки, заякорюються, і знову тиша. Замислившись, споглядаєш врочисту велич Дніпра, і в душі твоїй щось починає бриніти легендарне, билинне. Хочеться повторювати рядки «Слова о полку Ігоревім», вчувається плач Ярославни:

«О Днепре Словетицю!

Ты пробил еси Каменные горы сквозь землю Половецку. Ты лелял еси на себя Святославлі насады...»

І здається, ніби на берегах Дніпра з'явилися половці в гостроверхих шапках, о-он підступні печеніги ховаються в засаді,

готуючись напасти на князя Святослава... У цих краях на порожистому Дніпрі він і поліг. А нижче звідси, біля колишнього порога Ненаситець із скелею Гроза і найбільшим перепадом води (те місце звалося Пеклом). На одній із скель, що виступала з води, була чавунна плита з написом:

«В 972 году у Днепровских порогов пал в неравном бою с печенегами витязь — князь Святослав Игоревич».

Зараз чавунна плита перенесена із скелі (її затопили води озера імені Леніна) в село Микільське.

Кам'яними горами Ярославна називала дніпровські пороги. Сьогодні про ті кам'яні гори, що їх пробив Дніпр-Славути, енциклопедія пише сухо і лаконічно: «Дніпровські пороги — виходи гранітів, гнейсів та ін. порід Українського щита в руслі Дніпра між Дніпропетровськом та Запоріжжям. Після збудування Дніпрогесу ім. В. І. Леніна залиті водою».

У цих краях і починав Дніпро-Славути на зорі свого життя пробивати кам'яні гори. Перший поріг він пробив значно вище звідси — Кодацьким згодом було названо його, а нижче нього, на відстані семи верст, клекотів Сурський, далі на півверсти Лоханський. Ми зараз і знаходимося в його колишніх володіннях. Вода в ньому, як свідчать очевидці, «плескалась, мов у лоханці, через те він і Лоханський». А нижче села Волоського (колись тут вперше поселили полонених волохів, звідси й назва), біля якого ми закорилися з надією спіймати ляца, здіймається з води кам'яний Богатир. Раніше тут був ще один Богатир, на тім боці ріки, а між ними тяглися дві кам'яні гряди — Богатирська та Стрільча забора. Обидві вони нині покояться в глибинах Дніпра, а з двох кам'яних Богатирів уцілів лише один, правобережний. Зблизька він вражає своїми — справді богатирськими! — розмірами, і на нього дивишся, задерши голову, але дивишся шанобливо — то ж бо утнула природа! У цих краях про обох Богатирів складено кілька легенд.

Ось одна з них. Жили колись там, де Волоське, два брати-богатирі. Тісно їм стало, розвернутися ніде, один одному заважати почали. От вони й вирішили позмагатися, і той, хто програє герць, піде звідси в інші краї, а переможець залишиться тут. От узяли вони в руки по кам'яній горі. Першим кинув менший брат. Загуділа кам'яна гора в повітрі і бабахнула в Дніпро біля правого його берега.

А старший як кинув свою гору кам'яну, то вона перелетіла через Дніпро і впала аж на тім боці.

— Твоя взяла,— сказав менший брат і пішов у чужі краї шукати собі землю, а старший зостався тут.

Інший варіант легенди: змагалися між собою — хто далі кине кам'яну гору — два витязі: наш і чужинський. Тож наш кинув свою гору аж на той берег і лишився тут, а чужинець коли кинув, то гора його ледве до правого берега долетіла, і він пішов геть... А втім, вороги звідси самі ще ніколи не йшли, наші давні — і не давні — прадіди-слов'яни виганяли їх звідси мечем, щоб зберегти для нас з вами цю прекрасну землю.

7

І знеацька в сонній ранковій тиші починається... плюхання. Озираєтесь — леле! — та то ж риба вистрибує! Риба грає!

Ліворуч, праворуч на застиглий гладі води — плюх, шіюх, плюх. Та до човна все ближче й ближче: плюх, плюх, плюх...

Ой, ой, що ж це буде!

Посхоплювавшись, через борт човна перехилиємось, вдивляючись, а що ж там плюхає? Риба невелика, в чорній воді здається чорною, вискочить на поверхню, вигнеться («Підлящик!» — зраділи ми) і — плюх! Не встигнуть на воді й кола розійтися, як знову — плюх!

На поверхні залишаються бульбашки, якусь частку секунди вони тримаються, а тоді лопаються.

Сидимо, як зачаровані.

Безшумно піднімаються молоді лящики із глибин дніпрових, ріжуть воду спинним плавцем і, круто повернувшись, підстрибують — плюх! І зникають у глибині...

Плюх, плюх, плюх...

Що це в них? Ритуал чи звичайнісінька ранкова... зарядка?

Риба є, а кльову немає.

Аж тут наче каменюка у воду — б-бу-убух!!!

— Лящ! — вигукнули ми в один голос.

Так, це він, патріарх дніпровських глибин. Теж заблаг погуляти.

Сидимо в човні припишкі, заворожені, а ранкова зоря розгорається, а вода вже золота, і молоді лящі вистрибують із чорних глибин теж ніби золоті.

Та ось рожева смуга блякне, біліє, і з-за лівобережної кручі випливає сонце. Кармінове. Врочисто-спокійне і якесь ніби аж не наше, не земне.

Плюхання поволі затихає.

Із Запоріжжя в Дніпропетровськ пройшла «Ракета», за нею недовзі промчав «Метеор», і нас добре погойдало на хвилях. Сонце пожовтіло, з'явилися ореол і перші промені, і на нього вже не можна було дивитися.

Із-за Богатирської скелі повільно починає висовуватись чотирипалубний туристський пароплав. Ще рано, пасажери сплять, а на верхній кормовій палубі під музику плавно рухаються з десятка чоловік — аеробікою займаються. Як повільно, горнучи поперед себе воду, суне ця громадина — така нетипова на Дніпрі в епоху швидкісних «Ракет» та «Метеорів»!

І раптом (задивившись на пароплав, я не встиг своєчасно й помітити) на моєму спінінгу хитнувся кивок, поклонився, а тоді тільки — сіп-сіп-сіп!..

А серце моє — тьох-тьох-тьох!!!

Тремтячими руками хапаю спінінг, підсікаю. Глибина така, що зразу й відчутти не можу, чи є там що... І тільки, разів з кілька крутнувши катушку, відчуваю, як щось живе б'ється на тім кінці волосіні. Витягую — плітка. Наче із старовинного, почорненого срібла. Та яка плітка — двадцять п'ять сантиметрів довжиною! Зроду таких не ловив!

8

Тих щасливців, котрі ловлять лящів, називають, як відомо, лящатниками. Слово яке незвичайне, загадково-хвилююче: лящатник! Ах, як хотілося і нам побути лящатниками, щоб потім згадувати все життя: «Еге, ловив і я лящів!..»

А ось лящі чомусь не хотіли, щоб ми ставали лящатниками. Ми їх вперто шукали й шукали. І розпитували інших, буваліших: де, мовляв, у цих краях водиться патріарх дніпровських глибин. Досвідчені риболови на запитання: «Де риба?» — відповідають:

— Шукайте не рибу, а місце, яке вона любить. А вже коли знайдете таке місце, то вона сама до вас прийде.

Риба ходить вздовж дніпровських берегів.

Але де улюблене місце ляща — в районі Малого Махортета чи й біля сіл Дзвонецького, Майорівки, Діброви, Волоського — ми поки що не знали. Шукаємо там і там. Де попадеться плітка, де карась, де підлящик... А патріарха нема й нема. І хоч знаємо, що спати вранці можна довго, бо риба по-справжньому починає лови-

тися після десятої години ранку, як з'являється течія (це залежить від роботи Дніпродзержинської ГЕС), і все ж встаємо о четвертій-п'ятій, бо що то й за рибалка, коли довго спиш! Вже знаємо, що у вихідні кльов завжди гірший (падає рівень води), що краще ловиться в понеділок (вода прибуває), ще краще у вівторок і зовсім добре в середу, четвер і п'ятницю... Все знаємо, на ляща вже ціле досьє завели, ось тільки лящ не хоче ловитись і не хоче. Що за вередлива риба! Якого йому ще дідька треба?!

Доки ми носимось моторкою по Дніпру в пошуках лящів (поверталися по обіді здебільшого ні з чим), син мій Ярослав ловив окунів. З усіх представників риб'ячого царства на Махортеті надійніше і найвірніше бере окунь. Він всюди жадібний і неперебірливий, а на Махортеті особливо. Про те і на Махортеті він сам не прийде, його треба зуміти спіймати і знати ті місця, де він полюбляє розбійничати. А ловить хижак рибку, то й сам неодмінно піймається — такий закон.

Найкраще красноперий хижак бере на північному кінці Махортета, в гирлі Вороної, якраз там, де найбільше каміння. Там лежать у воді й на березі багатотонні брили, що тільки дивуєшся. А закінчується та виставка каміння високою скелею, на вершечку якої — зручний майданчик.

Сидячи на тій скелі, і тягав Ярослав красноперих хижаків — та яких! Один в один! Траплялися й кілограмові, витягти яких — одне задоволення. До тієї скелі дістатися з бухти не так і легко. Треба із спінінгами, вудкою та садком або стрибати з каменя на камінь, як вода спаде, виявляючи майже акробатичну вправність, або (як повна вода) обережно брести в гумових чоботях (тех виявляючи акробатичну вправність, бо каміння слизьке, оступишся — шугнеш з головою). Потім видряпуватися на одну брилу, потім ще на одну, а вже з неї, розігнавшись, перестрибнути на ту скелю...

І вже там можна перевести дух і оглянутись.

Краєвиди звідти чи не найкращі.

За спиною у вас Махортет, праворуч — гирло Вороної, а ліворуч і прямо — Дніпро. Скільки сягає око — попереду вода і вода.

З раннього рана й до темного вечора маячить Ярослав на тій скелі, і згукати його звідти вдається хіба що в п'ятмі. Там у нього постійно знаходиться «в роботі» кілька спінінгів і вудка. Щоб м'якше сидіти, простелено куртку, стоїть казанок із живцями, лежать коробки із запасними гачками та жилками, ножиці, ніж,

що-небудь із їжі, а здебільшого сухарі, баклага з водою, гумові чоботи і різний дріб'язок. З'явившись рано-вранці на скелі, Ярослав починає з ловлі живця. На цю роль найкраще підходять всюди-сущі бички-бубирі. Вони витривалі, довго тримаються на гачку, а внизу під скелею їх — невичерпні запаси! (Кого кого, а бичків у Дніпрі аж надто багато, і де б ти не закинув вудку, вони всюди чіпляються на гачки. А скільки ікри цінних риб знищують ці малі розбійники!) А ловити їх — простіше простого. Черв'ячок — на гачок (чи бодай шматочок черв'ячка), опускай його під скелю, і не встигне поплавець і стати, як відразу ж пірне. От і є живець. Чіпляти його на спінінговий гачок краще всього за верхню губу, короткий різкий змах, зашурготіла катушка, і вже той живець летить туди, куди вам треба. Почекавши, доки свинцеве грузило ляже на дно і потягне за собою поводок із живцем, вибереш слабіну жилки, поставиш катушку на гальмо, спінінг покладеш біля себе на скелі (але так, щоб який-небудь проворний окунь не стягнув його у воду) — чекай окуня.

У Ярослава завжди стояло два-три спінінги.

Закидав він живців метрів за двадцять — тридцять в напрямку чорного гостряка скелі з Дзвонецького порога, що виглядає там з води. Сяде, на Дніпро дивиться, мріє. Вдень сонце пече його немилосердно на тій скелі — терпить. Бо ось-ось може взяти окунь. Та й сховатися від сонця на скелі ніде. Найактивніше окунь бере зранку й до полудня і в надвечір'я... Ось на одному із спінінгів трохи хитнувся кінчик. Миттєво хапай його, підсікай і крути катушку, і вже на скелі б'ється-підстрибує червоноперий хижак. Знявши з гачка, чіпляєш нового живця і туди його, де щойно був його попередник. Тільки сів, як натяглася жилка на другому спінінгу, — ще один окунь. А трапляються такі окуні, що й спінінг іздить по скелі й катушка на гальмах тріщить, як кулет.

І так за день тридцять — сорок окунів і опиниться в садку. Увечері окуні беруть особливо шалено, тільки встигай їх витягувати, ловити живця, чіпляти його і закидати.

За Майорівкою, за високою кручею правобережжя, сідає сонце.

Ось воно над кручею, ось воно вже до половини за неї пірнуло, ось вже тільки обідочок виглядає — зникло.

Др-р-р-р!!! — катушка.

А з бухти вже гукають вечеряти.

Та спробуй відірватися, коли то на тому спінінгу, то на іншому деркоче катушка.

Вже й холодно стає, пора.

Вдягаєш гумові чоботи (вода холодна увечері) і то бредеш в пітьмі, то стрибаєш з каменя на камінь, несучи на собі все збіжжя і зв'язку спінінгов, ще й повний та важенний садок окунів.

І тоді починається найтяжче і найгірше — треба чистити окунів. Радість то не вельми велика. Вода холодна, і вже не хочеться й рук мочити: за день стомишся так, що й нагнутися лїнь, а луска в окунів така тверда, що нічим її не здереш, тільки руки поколеш до крові... Та ось уже окунів почищено і здано Аллі Павлівні на кухню (завтра вона поверне їх вам смаженими чи й юшку зварить), і, повечерявши, сонний, спотикаючись у пітьмі, бредеш до намету, забираєшся в нього, падаєш і відразу ж поринаєш у сон. І у сні продовжуєш ловити окунів, і уві сні у твоїх вухах деркотять спінінгові катушки...

9

Нарешті таки нам пощастило в котрийсь із днів нашого махоретського життя: натрапили на місце, яке любить лящ.

Стали, заякорилися метрів за п'ятдесят — сімдесят від крутого правого берега, можна б сказати, випадково, не вірячи, що саме тут нам повезе. Але чимось нас те місце привабило, хорошу закригу опустили (перлова, манна та кукурудзяна каші плюс макуха). До десятої години ранку — ані знаку на покльовки. А тоді зненацька почали брати підлящики. І ми відчули якимось шостим почуттям — лящ тут. Він десь поруч, крутиться в темних глибинах Дніпра, він уже відчуває нашу апетитну й смачну принаду. Проте лящ — риба обережна і відразу не кидається на наживку. Він покрутиться навколо неї, впевниться, що тут безпечно, що йому ніщо не загрожує, а тоді вже й підійде до звабливо-пахучої привади. А підходячи до прикормки, натрапить на черв'яків, що ворухнуться на придонній течії. Кому віддати перевагу — каші чи м'ясу (черв'яку) — лящ і вагатися не буде: звичайно ж, черв'яку. Обережно візьме його в рот і, пробуючи на смак, почне чавкати своїми товстими губами, що від задоволення витягнуться в трубочку. А ледве почне він смакувати черв'ячком, як затремтить волосінь, і тремтіння передається кивку, і він теж ледь-ледь затремтить. І рибалка затремтить у човні, і рука його мимоволі смикнеться до спінінга, але чималим зусиллям волі він стримає себе — рано ще. Так можна й сполохати. А раптом то тільки здалося, що затремтів

кінчик?.. А лящ, беручи й смакуючи наживкою, водночас піднімає її з дна, і в цей час — блискавично! — кивок випростовується, тобто підстрибує вгору.

Не зівай, риболове, не зівай, зараз кивок почне таке витворяти, таке... І почалося. Кінчик спінінга раптом хить, а тоді тільки — хить-хить-хить! (Одні рибалки називають це дибанням, інші — зіпанням). І пішли лящі клювати — один поперед одного, як начеб вони займали чергу до наших гачків. Але як делікатно вони клюють, ці патріархи дніпровських глибин! Іноді кінчик ледь-ледь хитнеться, як начеб там, у глибині, дріб'язок узяв.

Підсічка. І в першу мить таке відчуття, ніби ти підчепив якийсь вантаж. Кінчик спінінга відразу ж згинається, руки (хочеш того чи ні) починають тремтіти, гаряча хвиля прокочується по твоєму тілу. Він. Лящ! Вибираючи волосінь, з трудом повертаєш котушку, і, як завжди буває в подібних випадках, котушку починає заїдати... Як туго, як туго йде! Невже зачеп? Ще один-два-три-п'ять обертів котушки, і ти полегшено переводиш подих — ні, не зачеп, щось іде і йде живе та сильне... Вибираючи волосінь (а глибина біля десяти метрів), попокрутиш котушку. Ось лящ уже за півметра од поверхні води. Уже видно його — ах, який красень! Кілограмів зо два — не менше. Здавленим, гарячим шепотом:

— Пі-дса-аку-у!!!

Ось він уже на поверхні, схаменувся, проснувся — куди ж це мене тягнуть? Пішов по колу, як він буйно пішов по колу! А ви, тримаючи в лівій руці підсаку (у правій — спінінг), тиць — мимо! Ще раз тиць підсакою — мимо. Тут заспокоїтись би, підвести ляща ближче до борту, а підсаку опустити у воду, щоб він її не бачив, і підводити її з хвоста. А ви поквапились, підвели підсаку з голови, лящ її як загледів, як рвонув — поминай як звали! На гачку тільки кавалок густої слизі лишив.

— Нічого, нічого...— заспокоюєе себе.— Трапляється І гірше. Хоча — куди гірше? Такий лящ зірвався, такий лящ!

— І хто мене, дурня, напоумив совати йому підсаку під ніс?

Цього ніхто не знає.

Та, як згодом виявиться, той лящ хоч і був першим, але не останнім, що зірвався.

Хить — зірвався.

Хить — гачок розігнувся.

Хить — вицягли.

На три чи й п'ять лящів, лише одному вдавалося опинитися у човні, а потім і в садку. А хвилювання, а нервування, а стресів! За вік стільки не переживеш, що пережив ти за кілька годин!

Після другої години дня кльов починає повільно затихати.

Але ви задоволені, як ніколи, хоч і зірвалось чимало, але ж де-що і ви взяли. Спасибі, Дніпре, де б ще так повезло!

10

І ми так захопилися ловами, що не вгледіли, як з-за мису, що трохи нижче нас, із-за Дзвонецького, — а швидше всього аж із степів Солонянщини — прийшла, через кручу перевалила і, як ніччю, світ білий чорна хмара накрила.

Поворонів Дніпро, загуdiv вітер, пішли хвилі з білими баранцями на гребенях, зник у сірій млі Махортет, світ звузився, загойдався наш човен на хвилях, лунко вони б'ють в його дюралеві борти. Хмаровище те зупинилося над нами, надулось, насупилось і наче репнуло навпіл — линула злива, вперіщила злива — рясно, з вилясками, з бульбашками.

Спішно натягуємо над човном брезентовий тент, одночасно виймаючи спінінги, аби не заважали. Я свого витягти не встиг, тому втягнув його в човен, а волосінь лишив за бортом. Сховалися ми під тентом, тепло, затишно, полягали на днищі, випростовуючи затерплі спини — хорошо. Вчасно принесло грозу, хоч відпочинемо. Лунко б'ють у лівий борт хвилі, човен ритмічно гойдається, а вітрове скло наче хто сажею мазнув — так на Дніпрі стало темно. Лежимо, куримо, бесідуємо про те і се, про рибальські лови, хто та де, та коли що спіймав незвичайне... А в тент над головою вже перещить градом, а човен уже злітає, а хвиля в борт уже не лясає, а лупить — коли б тільки якорі не підвели, бо як закрутить човен, як завертить, чи й устигнеш мотор завести...

І раптом комусь із нас ніби кінське іржання вчулося.

— А цитьте... На березі кінь ірже. Чуєте?

— Чуємо.

— То — золотий кінь, — озивається інший. — Темної ночі він буває, ірже та ще грозового дня...

Легенда ж (вона навіть в обласну пресу проникла) така. Рок у 1575-го запорожці під булавою Івана Підкови (того, котрий згодом стане молдавським господарем) на швидких чайках пройшли Чорне море і з'явилися біля його турецьких берегів. Було

здійснено успішний напад на фортецю Сіноп і звільнено багато наших бранців. Увірвавшись в один з палаців, запорожці застигли перед статуєю золотого коня. Вже на той час у нього був поважний вік. Буцімто сто двадцять два роки тому турки, захопивши Константинополь, вивезли з палацу візантійського імператора дві статуї золотих коней. Один золотий кінь згодом пішов на карбування золотих монет, а другий уцілів і оце потрапив до рук запорожців. Його й було привезено на Січ. Збіглося козацтво на диво таке, на коня золотого. А він стояв на майдані січовому, як живий, і золотими очима дивився на своїх нових господарів. І хотіли було козаки порубати коня, а золото між собою поділити, але ні в кого не здійнялася рука таке диво знищити.

Порадилися козаки і зрештою вирішили золотого коня відвезти в дар Межигірському монастирю, або, як казали тоді, Межигірському Спасу. Знаходився він під Києвом і був для запорожців шпиталем, а для старих — домівкою останньою. Тож січовики відраховували в скарбницю монастиря десяту частину своєї здобичі. І коня теж вирішили монастирю подарувати.

Було таке чи не було — не будемо гадати. Всього траплялося із запорожцями за вікову історію. Відслужили козаки у своїй церкві Січова Покрова молебінь, перенесли на байдак золотого візантійського коня і попливли по Дніпру все вгору та вгору. Далека дорога до Києва, а Дніпро — не шляхівка рівна. Дев'ять порогів чекало золотого коня на Дніпрі, не кажучи вже про кам'яні забори чи й окремі скелі, на кшталт того «Гудзика», що «пришив» колись до себе Мар'яниного коханого — молодого, не досвідченого ще лощмана. Дев'ять порогів, і серед них цар і бог тих кам'яних страховищ Дніпра, жадливий Ненаситець, що вічно був ненаситним і все жадав і жадав жертв. Ревучим його ще звали (бо ревище біля нього клекотіло таке, що й голосу людського не чути було!), або ще — Дідом-порогом.

Мали запорожці мастаків проводити чайки через пороги, а ось золотого коня не вберегли... Пройшли Вільний поріг, пройшли Лишний, здолали Будило, Вовнизький лишили позад себе... Та пройти Ненаситець не пощастило... Десь і нині лежить на дніпровському дні золотий візантійський кінь. Підняв Ненаситець на своїх ревучих бурунах козацький човен з дорогоцінним вантажем і кинув його у свої бездонні засіки. А те, що брав Дід-поріг — човна там, скарб який чи й людську душу,— назад уже не повертав. І що він там ховає у своїх потаємних схов-

ках — того нікому не дано знати. Бо в сховках тих потаємних панує Вічність.

Тільки ні-ні, та й почують, бува, в прибережних селах — грозового дня чи темної ночі,— як лунко ірже над Дніпром кінь... Може, Дід його в нічку темну, а чи грозовий день випускає пастись на луки чи, осідлавши золотого коня, скаче берегом — провідує затоплених, поснулих на дніпровському дні товаришів своїх...

Пішла чорна хмара на лівобережжя, на Діброву, стихло ревісько над рікою, вгамувалося, і стало тихо, як після побоїська.

Підняли ми тент, випростались у човні, оглядаючи далину. Сонце вже сяє, веселка воду п'є дніпрову, біла «Ракета» по голу-бій, аж в очах синіє, воді несеться. То там, то тут заторохтіли моторки, Дніпро парує, на берегах його так чисто, свіжо та зелено. І світ білий ніби вдруге народився.

Вибрав я залишений спінінг, а там — лящ. Це ж треба, га? Годину, доки чорна ніч над Дніпром стояла, сидів на гачку і не зірвався.

Заходились ми якорі вибирати і завмерли: десь кінь ірже. Лунко-лунко ірже... Чи вчувається нам?

Оглянулись, аж бачимо, як на горбах біля Дзвонецького мокрий чередник на конику колгоспну череду збирає... І кінь його ірже, рудий кінь, що на сонці золотом відливає. І так захотілося нам повірити — хоч на мить, хоч на один удар серця,— що то — Дід-поріг на золотім візантійським коні їде в гості до побратима свого, до Дзвонецького порога...

11

Прокидаєшся миттево.

Чи спав, чи не спав — не збагнеш. У наметі темно, як у підземеллі. А в душі — неясна тривога. Знову в пітьмі ночі кричить той загадковий птах! І так самотньо, сумовито-печально...

— То Мар'яна? — шепотом озивається в темряві син.

— Мар'яна. Спи.

— Шукає свого коханого?

— Може, й шукає...

Ловлю себе на думці, що в міській квартирі, на восьмому поверсі, я на ту легенду й уваги б не звернув — душа від природи там відгороджена дбайливими побутовими зручностями. Не відгороджена, а швидше всього — забарикадована. Але тут, у наметі, на

безлюдному острові посеред дніпровських просторів та ще темної грозової ночі, тут легенди наших пращурів діють по-іншому, тут до них душа озивається, тут хочеться вірити, що так воно й було... І ти віриш. Може, на якусь мить, але віриш і з трепетом прислухаєшся до того жалібного чайного крику, відчуваєш, як зачерствіла твоя душа оживає, спрагло вбирає в себе той крик, озивається на нього щемом...

Чи спав, чи не спав — знову прокидаєшся.

Мар'яна вже не кричить, але хтось немилосердно шарпає намет.

Темінь, як на дні бочки з дьогтем.

Якусь частку секунди нічого не можеш втямити (хто шарпає? Чого шарпає?), схоплюєшся і в чорній пустці не можеш збагнути, де ж той вихід з намету?.. А його хтось шарпає так, що аж брезент лопотить... І тут, вже зовсім проснувшись, ти здогадуєшся, що то вітер шарпає, тому й намет лопотить...

За наметом пронизливо скрипить дерево.

Важко зітхає Дніпро, з шумом б'ються у прибережному каміні його хвилі. І здається, що б'ються вони вже поруч, що ось-ось намет або зірве, або хвиля його накриє.

І раптом у наметі на якусь миттєву частку секунди стає жовто-жовто, як в акваріумі, в який налито свіжоза-варений чай. Не встигаю нічого збагнути, коли це над головою тільки:

Тр-р-р-р-р-ах-ах-ах!!! ...ах-ах-ах-а-а-ах!!! — прогуркотіло понад Дніпром. І знову в наметі спалахує жовта мла. Тр-р-р-р-ах-ах-ах!!!

Ми з сином очманіло схоплюємось.

Гроза! Тільки ж удень була і знову... Щедрий Махортет на грози!.. Щедрі махортетські грози на гуркіт, б'ють, як із ста гармат: тра-ах-ах-ах!!!

І знову в наметі порохом спалахує жовта-жовта мла, і тільки тоді я пригадую, що намет наш жовтий, ось чому в ньому стає при спалаху нічної блискавиці, як в акваріумі із свіжозавареним чаєм, і ти навіть встигаєш побачити деякі речі, а тоді все знову провалюється в смоляну пітьму, а світ розколюється від оглушливого грому... І дзвенить, дзвенить у твоїх вухах, а тобі здається, що то з-під товщі води, з чорних глибин до тебе озивається відлуння Дзвонецького порога... І вкотре різкий спалах, що заливає намет жовтим світлом, потім чорне провалля, тиша (ти завмираєш в очікуванні удару, як то завмирав колись у далекому-предалекому ди-

тинстві своєму), розкотистий гуркіт, ніби хтось піднімає махортетське каміння у піднебесся і кидає їх звідти на острів...

Чи спав, чи не спав — схоплюєшся і прожогом з намету: чи вціліло хоч що-небудь на Махортеті після нічного побоїща? Чи, може, й самого острова вже немає?

А вихопившись з намету, зажмурюєшся від чистого, ясно-го і світлого ранку. Все ціле на острові: і каміння, і дерева, і сам острів. І Дніпро перед тобою, як море... Скільки сягає око, йдуть і йдуть хвилі, береги ледве мріють! Які простори! Воістину був правий Микола Васильович Гоголь: мало який птах долетить до середини Дніпра! Розкішний! Немає йому рівної ріки на світі.

І хоч добре знаєш, що рівні ріки йому у світі такі є, ба навіть більші за нього, бо лише в самій Європі Дніпро за довжиною — третя ріка (після Волги і Дунаю), а все одно віриш Гоголю: рівної йому немає ріки у світі!

І легко так стає, і глибше я люблю
Цю землю радісну, омивану тобою...

А як загудуть вітри, то враз розгуляється, повороніє Дніпро, і підуть тоді валами потемнілі хвилі з білими баранцями на гребенях. Зашумлять на Махортеті дерева, гнучись аж до землі, заклекаче Славута, загогоче. Б'ються його хвилі в прибережному камінні, закигичуть, носячись у тім буревії, чайки, стрімко попливуть у небесній високості рвійні хмари — море перед тобою, море! І відчуваєш себе на камені маленьким і беззахисним, а Дніпро — могутнім і вічним. І вбираєш його всією душею, радіючи, що все це: і води широкі, і бідий «Метеор», що долає чорно-сині простори, і пороги, що сплять на дні, і кручі високі, і небо над тобою, і прибережні села, і люди, що колись жили в цих краях і нині живуть, і вся та велич і краса, все, все це привілля — твоє найбільше у світі багатство.

А проснувшись ревучої, штормової ночі в наметі, що лопотить на вітрі, вийдеш у теміль ночі, в якій скриплять і гнутья дерева та гуркоче прибій у камінні, глянеш на молоденький місяць, блідий і наче аж зляканий, що несеться в розривах хмаровищ, на буйний, потемнілий Дніпро і пригадаєш безсмертне:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилі підійма...

Переконаєшся, що й справді

І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав...

12

Матрос-касир (є така посада на всіх причалах придніпровських сіл), немолодий уже, літ за шістдесят з гаком, пенсіонер, неголений і напівсонний, так тягуче-повільно продавав білети, наче теплохід мав зайти сюди не через годину, а, принаймні, наступного літа.

— Куди спішити? Все одно... дурна робота,— бурчав він сам до себе, вишукуючи в бляшанці з-під консервів «Завтрак туриста» здачу.— Оце продаю білети і беру гроші, а через годину забиратиму назад білети і повертатиму гроші. Отож, без роботи не сиджу. Ще й премії одержую.

Пасажири, котрі брали в нього білети, навіть не підозрівали, що все це так (як бурчить цей незворушний флегматик) невдовзі й скінчиться. Для пасажирів білет мав заледве чи не магічне значення — якщо їх продають у касі, то, значить, вони поїдуть. Інакше й бути не може.

Впоравшись з білетами, старий запер зелену будочку з написом «Каса», взяв білий прапорець на довгім-довгім держалні і, шкутильгаючи, почовгав лунким понтоном, що слугував замість причалу. З боку Дніпра були в ряд прив'язані ланцюгами товстезні і здоровенні шини від якихось надпотужних машин, що, від'їздивши своє, виконували тут роль амортизаторів при швартуванні теплоходів. У кінці понтона-причалу на чотирьох високих стовпах було обладнано майданчик, оточений бильцями. При деякій уяві його можна було порівняти з капітанським містком. Матрос-касир піднявся на той місток-вишку і приладнав там білий прапор. Він затріпотів на вітрі, і пасажири з білетами в руках, обліплені торбами, рюкзаками й тюками з наметами й теплим одягом та ковдрами, засмаглі, задоволені, котрі відпочивали вихідні на дніпровських берегах та островах, і зовсім заспокоїлись. Білети куплені, білий прапор над причалом вивішено — через годину з чимось вони будуть вдома, у місті.

Майорить над причалом білий прапор тих, хто терпить біду — кінець тижня, вже вечір, завтра вранці, в понеділок, треба вже бути на роботі, а як дістатися до міста?.. Хіба цього не розуміє капітан?

Капітан це добре розуміє, але останній теплохід, який мав зайти сюди того дня, білим птахом пронісся далеко звідси, пронісся голубим фарватером, навіть не звернувши уваги на наш білий прапор біди.

— Що ж ви хочете, як кінець тижня і всім завтра треба до роботи ставати,— бідкався матрос-касир.— Набрал він у нижніх селах стільки люду, що у верхні й не заходить.

Та й почав повертати гроші.

Люд (а його зібралось біля двадцяти душ, і в кожного на тричотири руки речей) захвилювався: вже сім вечора, завтра о сьомій ранку кожному з цих бідарів треба вже бути на своєму робочому місці за тридцять кілометрів звідси — хоч на крилах лети!

— Спокійно, спокійно,— почав нас утішати матрос-касир.— Хтось із капітанів скаже у місті, в річпорту своєму начальству: в Майорівці білий прапор має над причалом, там люд потерпає. То річпорт і пришле з міста сюди запасний теплохід.

Але то була мала утіха. Практика свідчила, що річпорт і справді може прислати додатковий теплохід, якщо капітани скажуть, що на причалах верхніх і нижніх сіл позалишався люд під білими прапорами, може, повторюю, прислати, а може і не прислати. Таке трапляється, на жаль, частіше. Принаймні, того дня, як я згодом вияснив, додатковий теплохід у Майорівку не прийшов.

Так ото ж, тільки-но теплохід проплив мимо Майорівки, хтось із місцевих дядьків (на причалі з вудкою сидів) сказав:

— Він у Волоське зайде. Це точно. Хоч з Волоського й ходить у місто автобус, а він усе одно заверне.

Волоське було поруч, за мисом-горою, за скелею Богатирською.

Почали ми хапати свої речі, скидати їх назад у моторку, самі стрибнули, і Петро Олександрович дав такий газ, що моторка, рвонувшись з місця, кулею вилетіла на Дніпро. Думка була: теплохід іде фарватером, біля Волоського він збавить швидкість, йому доведеться робити великий поворот, щоб зайти до причалу, потім швартування, посадка... А ми тим часом, обігнувши мис, рвонемо понад берегом і за всіма підрахунками мусимо або на хвилину раніше примчати до причалу у Волоському або й разом з теплоходом.

Спустившись на причал, матрос-касир буркнув: «Чекайте, значить. О сьомій заїде «Натан Рибак»,— почовгав до своєї дочки.

Тільки ми з сином, вже добре навчені досвідом поїздки у вихідні, особливо в неділю під вечір, коли цілі орди городян повертаються до міста, скептично переглянулись. Наївні! Вони й не здогадуються, що їх чекає! Втиснутись у який-небудь транспорт — залізничний, автобусний чи річковий,— що йде в місто під вечір в неділю, все одно, що придбати путівку в рай. До всього ж ми вже побували на протилежному березі, в Діброві, де отакий же причал-понтон із прив'язаними ланцюгами старими шинами, така ж зелена будочка-каса і такий же флегматичний пенсіонер у чині матроса-касира. Він теж продав нам білети на теплохід, що за розкладом мав зайти о четвертій в Діброву й забрати всіх бажаючих у Дніпропетровськ, і, теж піднявшись на точнісінько такий місток-вишку, вивісив там точнісінько такий білий прапор, що як тут, так і там (і всюди на придніпровських прибережних причалах) сигналізував одне й теж: «УВАГА! ПРИЧАЛЮЙТЕ СЮДИ, У МЕНЕ — ПАСАЖИРИ!!!» Той білий прапор-сигнал добре видно з середини ріки. І добре бачив його капітан «Ракети», що йшла знизу вверх, знав він і те, що сигналізував той прапор (та, власне, й пасажирів бачив на причалі), але до причалу не зайшов і нікого не взяв.

— Переповнений,— сказав матрос-касир і сплюнув.— У суботу й неділю завжди отак, особливо в кінці дня. У нижніх селах — Микільському та Дзвонецькому — стільки люду набере, що до верхніх сіл і носа не верне...

Та й заходився в нас забирати білети, а нам повертати гроші: «Ракета», що промчала мимо, не зреагувавши на білий прапор нашої біди, була останньою, яка заходить у правобережну Діброву в другій половині дня. Навігація тут, як кажуть, щодня закінчується о четвертій з чимось дня. Залишається шанс на Майорівку — на лівий берег останній теплохід заходить о сьомій вечора (якщо, звичайно, знайдеться на ньому хоч якийсь там вільний п'ятачок). Петро Олександрович, котрий привіз нас на своїй моторці з Махортета в Діброву, розвернув човен, і ми помчали через Дніпро на той берег, у Майорівку.

І ось ми вже взяли білети, і тут же матрос-касир вивісив білий прапор, що й тут сигналізував річковим капітанам те ж саме: «УВАГА! ПРИЧАЛЮЙТЕ СЮДИ, У МЕНЕ — ПАСАЖИРИ!!!»

Мчали на максимальній швидкості, яку тільки можна було витиснути з мотора «Нептун», човен злітав над хвилями, лякався об воду днищем (при великій швидкості удари об воду такі, як начеб човен бився об асфальт!). Ми ледь не підстрибували у човні, боячись, що повилітаємо з нього разом із своїми бебехами.

І — не встигли.

До причалу у Волоському ми примчали в ту мить, як од нього відчалював теплохід. Ми стрибали в човні, махали руками, як ті, хто потерпів у морі аварію. Стрибали, махали, щось кричали, капітан нас бачив і розумів, що ми не самодіяльні акробати-жонглери, котрі всім бажаючим показують трюки на човні, а бідарі, яким треба доконче в місто, але теплохід відчалив і пішов собі...

Матрос-касир (тут він виявився жіночої статі), посміхнувшись, порадила нам:

— Коли вже ганяєтесь за теплоходом, то раджу ще спробувати. Від нас теплохід піде на лівий берег, потім поверне на правий, у Дніпровське. Доки він ходитиме між берегами сюди й туди, ви встигнете в Дніпровське понад берегом...

І ми встигли...

На цей раз, поганявшись за теплоходом від Майорівки і до Дніпровського, таки встигли. В обріз, але встигли. Речі з човна скидали прямо на корму теплохода і самі вскочили в останню мить, як він уже відчалював.

Стояли серед купи як попало накиданих речей, відхекувались, не вірячи, що гонки наперейми з теплоходом нарешті закінчилися і закінчилися нашою перемогою. Махали руками Петру Олександровичу, котрий все віддалявся і віддалявся од нас у човні, повертаючись назад на Махортет (із сімейством своїм він мав там бути ще тиждень, до кінця відпустки). А ми пливемо додому, раді, що все добре закінчилося.

І тільки тут завбачаю, що я... босий.

— Згадав! — вигукнув син. — Ти роззувся в Майорівці і бродом носив речі, коли ми там вивантажувалися. А коли вже назад речі скидали в човен, то й забув черевики на причалі...

Виходить, черевики мої і справді zostалися у Майорівці на причалі, під білим прапором біди.

— А як же тепер... у місті? — розгубився син. — У річпорту площу треба перейти, в автобус сісти, потім вдома від автобуса йти... А ти... босяка...

5. Визначіть вид художніх засобів, використаних автором у творі:
«важко зітхає Дніпро»;
«як в акваріумі»;
«розкотистий (гуркіт)»;
«тр-р-р-р-ах-аха-ах!».

Достатній рівень

6. Знайдіть у творі пейзажі, з'ясуйте, за допомогою яких художніх засобів вони створені, яка їхня роль у розкритті теми та ідеї повісті.
7. Схарактеризуйте образ оповідача.
8. Змалюйте образ Дніпра, який автор поставив у ряд персонажів твору.

Високий рівень

9. Чому, незважаючи на невелику кількість подій і відсутність інтриги, повість «Візантійський кінь» цікава і весь час тримає читача в напруженні?
10. Наведіть приклади тонкої іронії, добродушного підсміювання, гумору у повісті В. Чемериса «Візантійський кінь».

Повість — це великий за обсягом епічний твір, у якому детально розповідається про багато подій із життя дійових осіб.

Повість буває соціальною, соціально-побутовою, психологічною, історичною, біографічною, автобіографічною, пригодницькою, науково-фантастичною, міфологічною (химерною), є також повість-легенда, повість-притча, повість-мандрівка, як-от твір В. Чемериса «Візантійський кінь».

Повість-мандрівка — це епічний твір, побудований у вигляді мандрівки, де події розгортаються в дорозі. Такий літературний прийом дає змогу змалювати багато місць, героїв, об'єднати різнорідні явища, включити в оповідь відступи — різні легенди, перекази, описи, поєднати сучасне з минулим.

— А так і піду — босяка. І всім зустрічним казатиму: люди добрі, не дивуйтесь, що я босий, — черевики мої залишилися на причалі в прибережному селі Майорівці...

Ну ось і закінчилась наша подорож на Махортет.

Стоїмо на кормі, де лютує шалений вітер, теплохід летить стрілою, й позад нас киплять буруни.

Летять і залишаються позад нас береги, села. Далеко позаду в синій млі, де вже згущуються чорні хмари (певно, знову вночі буде гроза), залишився і Махортет, залишився в тих краях, де колись було ревуче царство Дзвонецького порога, залишилися і кам'яні велети, окуні, головні, лящі, залишилися там дні і ночі, і там ночами квилитиме Мар'яна, шукаючи свого коханого, гримітимуть грімкотливі грози і краятимуть чорне небо сліпучі блискавиці, і мчатиме понад берегом золотий візантійський кінь...

От і вся розповідь про острів на Дніпрі з дещо дивною, як для цих країв (чи не тюркською?), назвою — Махортет.

Гудуть потужні двигуни, легко несучи білий теплохід голубими просторами, все пливуть і зникають за кормою прибережні села. А ти дивишся на привільний Дніпро, на святу слов'янську річку і повторюєш слова Довженка:

«Річко моя, життя моє, де ж я так і чому забарився, чого так пізно прийшов до твого берега, теплого і чистого? На твої ясні води, на урочисті зорі, що дивляться в тебе з неба?.. Кланяюсь тобі за ласку, за багатство, що дала ти моему серцю, за те, що, дивлячись на тебе, роблюсь я добрим, людяним і щасливим, що можу любити тебе все життя, річко моя, душа мого народу!»

¹ Сажень — 2,134 м.

Початковий рівень

1. Вкажіть жанр та різновид твору В. Чемериса «Візантійський кінь».
2. Перекажіть зміст легенди про двох братів-богатирів, про чайку Мар'яну.
3. Про яку мандрівку йдеться у творі?

Середній рівень

4. Поясніть назву повісті «Візантійський кінь».

ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО

(1945)

Василь Голобородько — самобутній поет в українській літературі. Він з'явився на світ на Луганщині. Після закінчення школи працював на шахті, потім навчався в Київському державному університеті та Донецькому університеті, звідки був відрахований за слова на захист української мови. Служив в армії, працював на різних роботах. З п'ятнадцяти років мав захоплення — збирав і вивчав фольклор. Друкуватися почав у 19 років і одразу привернув до себе увагу читачів. У його поезіях ожив світ народної казки, народної пісні, українських звичаїв та обрядів. І все це в досить незвичній формі вільного вірша.

Поет-філософ намагається осмислити наше непросте життя через призму вічних істин, через фольклорні образи й мотиви. Як це часто у нас буває, талановиті люди отримують визнання спочатку за кордоном, а потім уже й у себе на батьківщині. Збірка В. Голобородька «Летюче віконце» видана в США, тому що в одному з київських видавництв, де готувалася до друку, була знищена вже набраною, бо автор відмовився співробітничати з радянськими спецслужбами.

Потім з-під пера автора вийшли збірки «Зелен день», «Ікар на метеликових крилах», «Соловейків теремок», «Калина об Різдві», «Слова у вишиваних сорочках».

Поет продовжує плідно працювати і нині.

В одній зі статей «Посівальником через усе життя» (1988 р.) В. Голобородько пише: «Для мене ситуація, вихоплена з невинного плину буття, набуває сенсу лише тоді, коли вона проектується на щось таке, що не підлягає часові, що існує поза часом і вище часу: це фольклор, це історичні події, які були, які є, але не такі, що характеризують лише певний відтінок історичної лінії».

Напевно, поезія Василя Івановича Голобородька не кожному може сподобатися, бо вона незвична, не «реалістична». Проте, як пише відомий літературознавець Іван Дзюба, всі неживі предмети в поета оживають і поводяться як добрі й милі істоти, як цікаві й пустотливі діти. І цими гомінливими, балакучими, всюдисущими і думаючими речами-істами густо виповнений поетичний світ Василя Голобородька.

Багато віршів поета у різний час перекладалися іноземними мовами: російською, польською, французькою, німецькою, румунською, хор-

ватською, сербською, іспанською, естонською, литовською, шведською. Окремими виданнями поезії з'являлися португальською (в Бразилії), англійською (в Канаді). У 2001 році поет переїхав із рідного Адріанополя до Луганська, де нарешті здобув вищу освіту в місцевому педінституті. Там і досі займається науковою роботою — досліджує українські казки.

Василь Голобородько — лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка та премії ім. В. Симоненка.

МИ ЙДЕМО

Ми йдемо по Україні:
від степів до гір,
від лісів до морів —
звідусіль виходимо на прадавні шляхи,
і немає нам ліку.

Ми чинимо волю наших прадідів,
це вони нас послали у путь,
щоб ми йшли нашою віковічною землею
із нашими багатолюдними містами,
із нашими тихомрійними селами,
із нашими золотоверхими церквами.

Ми гордо йдемо шляхами України:
ви, які виглядаєте у вікна, як сусіди,
щоб подивитись на нас, гордо йдучих,
ви, які визираєте з-за рогу, як вороги,
щоб подивитись на нас, гордо йдучих,—
ви всі бачите, як ми гордо йдемо дорогами України.

Ми йдемо,
не вимагайте від нас доказів нашої прихильності
до руху,
не вимагайте пояснень причин, що привели нас
у рух.
Марна ваша справа — виставляти проти нашої
ходи
контраргументи,
що ви їх
здобуваєте із мертвих джерел,
намагаючись зупинити нашу ходу,
марна ваша справа — ми йдемо.

Ми йдемо по Україні,
пов'язані вишиваними дівочими руками
рушниками,
і радість сяє в наших очах.

МОВА РОСЛИН

«Купало, Купало, засвіти нічі!»

Купало птаха ночі подвоєює:
на одну гору садовить птаха, що є вечір,
на другу гору садовить птаха, що є ранок,
і стало у долині серед ночі видно як удень.
«Купало, Купало, даруй мову рослинам!»

Купало підійде до рослини, що спить,
збудить тихенько: «Уставай»,—
квітка прокинеться, а навколо не ніч, а день,
треба розмовляти.

Сон-трава каже:
«Я — щоб дитині добре спалося».

Ранник каже:
«Я — щоб рани скоро гоїлися».

Розрив-трава каже:
«Я — відкриваю темниці».

Початковий рівень

1. Яким віршовим розміром користується поет?
2. Про які трави згадується у вірші «Мова рослин»?
3. Який настрій викликають вірші «Ми йдемо», «Мова рослин»?

Середній рівень

4. Поясніть слова й вирази: «контраргументи», «здобуваєте із мертвих джерел».
5. Чому автор часто повторює слова, вживає займенник «ми» у вірші «Ми йдемо»?
6. Якими мотивами пройнятий твір «Мова рослин»?
7. Розкажіть про свято Івана Купала. Яке воно має відношення до вірша «Мова рослин»?

Достатній рівень

8. Схарактеризуйте образ ліричного героя поезії В. Голобородька «Ми йдемо».
9. Чим, на думку автора вірша «Ми йдемо», українці можуть пишатися? А як думаєте ви?
10. Яка головна думка вірша «Ми йдемо»?
11. Наведіть приклади тонкого гумору у вірші «Мова рослин».

Високий рівень

12. Зробіть ідейно-художній аналіз вірша В. Голобородька «Ми йдемо».
13. Випишіть художні засоби з вірша В. Голобородька «Мова рослин», з'ясуйте їхню роль у творі. Висловіть своє судження про цей вірш.

Вільний вірш, або верлібр — це вірш, у рядках якого може бути довільна кількість наголошених і ненаголошених складів, частіше без рими. Необов'язковою є однакова кількість наголосів у рядках, відсутні одноманітні повторювані строфи, але вірш має свій власний ритм. Такі риси наближають його до прози.

ЗМІСТ

МИНУВШИНА УКРАЇНИ У ФОЛЬКЛОРІ

НАРОДНІ ДУМИ.....	4
Дума про Марусю Богуславку.....	5
ІСТОРИЧНІ ПІСНІ.....	9
Ой на горі та женці жнуть.....	10
Ой у степу криниченька.....	11
НАРОДНІ БАЛАДИ.....	13
Ой був в січі старий козак.....	14

І ОЖИВА ІСТОРІЯ НАРОДУ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО.....	18
«І виріс я на чужині...».....	19
Заповіт.....	21
ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ.....	24
Орися.....	26
ІВАН ФРАНКО.....	34
Захар Беркут (Скорочено).....	35
АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.....	80
За сестрою Повість.....	81
БОГДАН ЛЕПКИЙ.....	152
Цвіт щастя.....	153

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО	158
Свекор	158
АГАТАНГЕЛ КРИМСЬКИЙ	163
Святе кохання (Юділя)	164
Весняна розмова	168
НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА	172
Скитський скарб	173
МИКОЛА СИНГАЇВСЬКИЙ	180
Чорнобривці	180
Полісяночка	181
Батьківське поле	182
БОРИС АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ	186
Крила Артема Летючого	187
БОРИС ХАРЧУК	198
Планетник Повість-легенда	199
ВАЛЕНТИН ЧЕМЕРИС	233
Візантійський кінь	234
ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО	266
Ми йдемо	267
Мова рослин	268